

BCECBIT

BCECBIT

CBIT.

2

BCECBIT

BCECBIT

CBIT.1973

**ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ**

1973-2

(176)

ЛЮТИЙ

В С Е С В І Т

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ**

Рік видання шістнадцятий

Видавництво «Радянський письменник», Київ.

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

БЛАГА ДИМИТРОВА. Підземне небо. В'єтнамський щоденник — 72.	4
О. ДАНЧЕНКО. З пензлем і олівцем по В'єтнаму.	36
ІЗ СУЧАСНОЇ СЕРБСЬКОЇ ТА ХОРВАТСЬКОЇ ПОЕЗІЇ	94
ДЕСАНКА МАКСИМОВИЧ. Вірю. Що тобі сталося, небо? Погоня. Тільки птахи відгукнулися. Вірюю. З циклу «Прошу помилування».	
МИРОСЛАВ КРЛЕЖА. Осіння пісня. Кінець карнавалу. Погляд ігумені. Надвечірня тиша. Нонтиорн у саїтній кімнаті. Ніч у провінції.	
ВАСКО ПОПА. Залізна яблуня. Мандрівка. Повитиця. Далеко у нас. З приміток до циклу «Далеко у нас». Гра в попіл. Серце кременя. Сон кременя. Кохання кременя. Смерть сонцевого батька. Зітнення в зеніті. Чуже сонце.	
ІЗЕТ САРАЙЛИЧ. Народжені в 23-му, розстріляні в 42-му. Середня генерація. Вісла. Хай нам трави простять. Що каже Тамара... Прощання з Прагою.	

ВОЛЬФГАНГ ШРАЙЕР. Жовта акула. Роман. (Продовження.)	114
--	-----

ЖИТТЯ І СЛОВО

ЦЕЦІЛІЯ КІН. Італійська реальність і культура.	146
БОРИС ГІЛЕНСОН. Друге народження «червоних тридцятих».	156
ВОЛОДИМИР ГОРСЬКИЙ, ВІЛЕН АЗАРХІН. Шлях до істини.	164

Серед книжок і журналів

ВАДИМ СКУРАТОВСЬКИЙ. Потрібне дослідження.	171
АНАТОЛІЙ ГОРЕЦЬКИЙ. Сербська Лужиця і ми.	174
ВАДИМ ПАЩЕНКО. Нескорена молодь В'єтнаму.	175

Україна і світ

РАІСА СОБКО. З місією дружби.	177
НІНА НОВОСЕЛИЦЬКА. Друга зустріч.	181
ВІКТОР КОПІЛОВ. Гейне на Україні.	183

На рубежі вогню

ЮРІЙ ПОКАЛЬЧУК. Соціологія робітництва «Рено».	
ЖАК ФРЕМОНТЬЄ. Робітничка фортеця «Рено».	191

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

Горизонти Заїру.	208
Болгарський кришталь.	212
АРКАДІЙ БУТЛИЦЬКИЙ Сіті Якудза.	213
ГРИГОРІЙ ЯРМУЛЬСЬКИЙ. Пам'ять 1941-го року.	216
КЕНАН Т. ЕРІМ. Афродісіас — пробуджене місто стародавнього мистецтва.	219
Літературно-мистецька хроніка.	228
Бики і аподералос.	234
Звідусіль.	236
Веселі сторінки.	238
Автори цього номера.	240

БЛАГА ДИМИТРОВА

Підземне

небо

В'єтнамський щоденник—72

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

В'єтнамський щоденник — 72

БЛАГА ДИМИТРОВА

Дитина запитує:

— Чому очі мої різняться
від твоїх, невже й бачать
вони по-різному?

— Де ховаються птахи від
літаків?

— Чи будуть американці
бомбити Місяць?

— Коли розбомблять Мі-
сяць, він не погасне?

— У Ніксона є діти?

— Америка бідніша, ніж
В'єтнам?

— Яке сховище найнадій-
ніше?

— Коли мавпи дивляться
на нас, що вони думають?

— Чи радіє Ніксон, коли я
плачу?

— Чи рибки в ріках чу-
ють вибухи бомб?

— Як відгадують сни?

— Чи стають люди добрі-
шими, коли йде сніг?

— Чому в світі так багато
мов?

— Чи буде війна, якщо
люди розмовлятимуть од-
нією мовою?

— Хто робить землетру-
си?

— Чи росте з дитиною і
її страх?

— Де народжується страх?

— Чому дорослі не люб-
лять, щоб у них запитували?

Цей щоденник народився несподівано — всупереч усім моїм планам і звичкам — у майже пустому готелі в тривожному Ханой, під майже безперервні тривожні повідомлення радіо про рух на Північ нових і нових зграй американських важких бомбардувальників «В-52».

Я відчула, як полум'яний подих часу притискає мене до стіни і змушує писати, поспішати, як ніколи, перестрибувати через огріхи і неоковирності, забути про солодке мистецтво різьбяр, щоб випередити мінування моря та думки і встигнути сказати своє слово свідка.

В цьому розумінні «Підземне небо» є продовженням мого роману про В'єтнам «Страшний суд». Герої ті ж самі, але вони змінились, бо змінився і час.

А маленька дівчинка Ха вже піросла і теж має право на слово свідка.

В жовтні 1967 року, в дні, коли важкі бомби терзали Північ, коли вибухами був пошкоджений арковий міст над Червоною рікою і коли саме небо обернулося в навислу чорну загрозу, я забрала до себе під мирне небо Софії шестирічну в'єтнамську дівчинку Ха

Минуло п'ять швидкоплинних літ, дівчинка піросла, в неї змінилися зубки й уявлення, встановився голос і виробилися звички, вона засвоїла чужу мову і світ, пізнала боли і радощі.

Не встигла оглянутись — віспа і дід Мороз, перший день навчання і перша принесена з бібліотеки книга, відрізані коси і перші сльози, викликані хлоп'ячою не увагою, — як маленьке дівча, котре я водила за ручку, досягло моїх плечей. Дев'ятого лютого ми погасили одинадцять свічок на торті з написом «Вітаємо з днем народження, Ха» і почали розмову, як ровесниці.

— Ти вже виросла! — сказала я строго, розуміючи, що маю право бути вимогливішою.

— Виросла? — Вона, здавалось, давно вже чекала від мене цього визнання. — Тоді ти не виконуєш свою обіцянку!

— Яку обіцянку? — запитую провинно, хоч одразу здогадуюсь, у чому річ.

Як щедро обіцяємо ми на майбутнє, наче воно ніколи не прийде! Я дала слово, що, коли Ха виросте, ми поїдемо з нею в гості до В'єтнаму. Мені здавалось, що це маленьке, неповоротке сороча ніколи не виросте. І ось цей неймовірний день настав.

— Як то яку? Ти що, забула? — дорікнув мені дзвінкий голосок.

— Ні, я це дуже добре пам'ятаю, моя дівчинко, і завтра ж почну збиратися в дорогу.

І дотримую свого слова. Ще шаленіють зимові буревії, вона ще ходить до школи, у Версалі ще працює Всесвітня асамблея солідарності з В'єтнамом, ще готується прем'єра моєї п'єси — одне слово, є чимало якнайсерйозніших перешкод. Але дівчинка не занепадає духом. Щодня, коли я повертаюся з роботи, запитує:

— Коли вирушаємо в дорогу?

— Скоро! — відповідаю я невизначено й сідаю за друкарську машинку, щоб стуком клавішів заглушити докори сумління.

Та коли настала весна, коли білі заморські хмари розкрили над Вітошею свої парашути, і коси, що знову вирости в дівчинки, упали їй на плечі, наче крила супроти вітру, я вже не змогла втриматися:

— То що, вирушаємо?

Наче південний вітер своїми пружними обіймами тягнув її в теплі краї, на батьківщину. Навіть щеплення не злякало її. Сама простягла руку, підставила довгим колючим голкам і не заплакала.

— Завтра їдемо! — заявила я, все ще не вірячи, що зможу відірватися від усіх своїх невідкладних справ, що зможу кудись відлучитись.

Дівчинка підстрибнула, мов кізка, зраділа, заспівала, дістала валізи й почала складати їх з такою ретельністю, на яку здатне лише бентежне нетерпіння.

Ми вирушили в дорогу.

Ха не забула жодного знайомого, жодного живого ества з рідного міста Хайфона — для всіх вона передбачила хоч якийсь даруночок. Не забула вона нагадати й мені про кожного мого в'єтнамського друга. Подумала навіть про садочок перед батьківською хатою і в останній день устала на світанку, побігла на ринок, щоб купити насіння своїх улюблених квітів — фіалок, тюльпанів, конвалій — і висіяти його на в'єтнамській землі.

— Тільки чи зійде? — непокоїлась вона, ховаючи насіння в «по-таємну кишеньку» в своїй плетеній сумочці.

Навантажені понад норму, з опухлими від щеплення руками, але бадьорі, готові до радісних зустрічей під пекучим тропічним небом, ми зійшли по трапу в літак і прощально помахали безтурботній Софії. Знаючи, що американські чудовиська «В-52» заступають в'єтнамський обрій, ми летіли туди, сповнені вірою у весну...

16 квітня 72, неділя, Ханой.

Аж не віриться, що це в Ханой гуде не сирена, котра сповіщає тривогу, що це не вибухи бомб, не гуркіт американських надзвукових літаків, а що це гудуть мирні двигуни «ИЛ-18», яким я прилетіла вчора сюди, перетнувши сонячне небо Софії, каламутні хмари над Києвом, сонні тумани над Москвою, весну над Ташкентом, гаряче літо над Бомбеєм і Калькуттою, жахливу спеку над В'єтнямом і врешті-решт побачила найніжнішу, вологу усмішку в'єтнамської зелені. Чому саме на цю благословенну природою країну, де живуть найдобріші, працьовиті і скромні люди, яких я тільки бачила на землі, повинна сипатись найтяжкотонніша жорстокість століття? Вистачило одного дня, щоб я зрозуміла. чому.

Перший день у Ханой.

Рано-вранці я гуляю понад озером, що поблизу готеля. Недільний ранок, напоєний пахощами трудових буднів. І все ж відчувається святковий день. Я намагаюся відгадати, чому. Невтомно біжать велосипеди, тихо сковзаючись по мокрій бруківці. Жінки з кошиками, нанизаними на лікті, поспішають на ринок. Відчинені магазини пропонують свій скромний вибір — все те, що потрібне людині для існування. Селянки стоять навколішках біля куп свіжих овочів і фруктів, в'яжуть у пучки бамбукові волокна з незнайомим запахом солоду, з котрих можна приготувати фантастичні страви і салати. Діти в садах захоплені такими ж самими іграми, що були і в моєму, далекому в часі й просторі, дитинстві: скачуть через скакалки, граються в класи. Ось по чому я відчуваю неділю: всі діти на вулиці. Не сидять у школі. Їх блаженна свобода дзвенить у повітрі й передається навіть мені, хоч я змушена вічно ходити до школи, день і ніч вивчати незадоволені уроки життя. Моя перша вранішня прогулянка — це повторення знайомого мені Ханоя і всодночас — зовсім новий матеріал. Настільки різючі зміни і настільки ретельніше треба шукати їх дрібних ознак. Жінки знову у сандалетах, але на високих каблуках. В 1966—1968 роках це було немислимо. Коротка перерва в бомбардуваннях внесла новий нюанс у жіночу ходу — один миттєвий малюнок пером у повітрі, озвучений стаккато тонких каблуків. Миттєве бачення світу, яке ще цього ранку погасне.

О дев'ятій годині — завивання сирен. Я саме розмовляла в готелі з поетами Х'юї Каном і Суан Шангом. Вони жартома перераховували мені, що написали і що пережили, — це для них одне і те ж, — і ось виття сирен повернуло нас з-під хмар під землю, в бомбосховище. Думаю про жінок на високих каблуках: чи встигли вони добігти до найближчого сховища на вулиці, стрибнути в глибоку яму, повну води після вчорашньої тропічної зливи, чи, може, кинулись додому, щоб діти самі не тремтіли під бомбами?

Спускаємось по східцях до незнайомого мені сховища, збудованого з урахуванням останніх типів американських бомб — коридорчики, маленькі клітки. Сучасний лабіринт. Ми ще не встигли спуститись, як долинув гуркіт вибухів. Білокоса жінка тримає за руки двоє дітей, щось розповідає їм, тихим, спокійним голосом намагається відволікти дитячу увагу. Якби не ці двоє малят, вона теж боялася б. Та заради них вона повинна бути спокійною. І кожне із цих людей, різних за віком, національністю і професією, привело когось із собою, принесло щось у душі, заради чого мусить додати собі сили. Всі усміхаються, намагаються розмовляти про щось буденне, потім змовкають і прислухаються до наростаючого гуркоту. Всі знають, що це означає. Двоє французьких кінооператорів, що прилетіли вчора тим самим мирним літаком, що й ми, сьогодні з кінокамерами через плече на слух намагаються визначити тоннаж бомб і кількість літаків. Ми летіли разом майже цілу добу, не відчувачи потреби поспілкуватись один з одним. А сьогодні ми розмовляємо так широко, наче це бомбосховище — найзручніше місце для розмов.

Дівчинки зі мною немає. Дружина нашого посла приїхала вранці і взяла її погуляти, щоб я могла спокійно виконувати свою програму. Та страх мій од цього вдвічі більший. Де застала їх сирена? Чи не над озером? Чи встигли вони сховатись? Щоб хоч дістались до посольства! На що я сподіваюсь? На те, що не бомбуватимуть район з іноземними

місіями? Кожен вибух може бути бомбою, що зараз шматує крихітне тільце... Я бачу жахливі картини, але намагаюсь бути спокійною.

Мої в'єтнамські друзі прагнуть розвіяти гнітючий настрій приємними новинами: боротьба у Південному В'єтнамі приносить перемогу за перемогою. Енергійний Х'юї Кан не може всидіти на місці. В проміжку між двома хвилями бомбардувальників він вибігає на вулицю, аби що-небудь дізнатись. Його довго немає. Починаємо хвилюватися. Вибухи знову заглушають нас. Кан вбігає з посмішкою, від якої в підземеллі світлішає. Щойно довідався: сьогодні, о другій годині ранку, Хайфон атакувало майже 200 американських надзвукових літаків, 20 із них «В-52». За попередніми повідомленнями, збито 5, а може, й більше ворожих бомбардувальників, серед них — один «В-52». При цьому очі поета сяяли таким блиском, який може народжуватися тільки в самій душі. Розпитую, що зруйновано, чи є людські жертви. Добра усмішка поета пробачає мені це наївне запитання. Бомби впали на густонаселене, друге за розмірами і значенням місто у В'єтнамі, міжнародний порт. Хіба могло обійтися без жертв? Просто про них ще не повідомили.

Бомбардування Ханоя тим часом триває. Я вже трохи звикла до гуркоту й розрізняю постріли зенітної артилерії, а також інші звуки, від яких мимоволі холодне серце. Хвилини ледь повзуть, наче перевантажені багатотонною вибухівкою. Цілу годину триває наліт на Ханой. Нарешті, о десятій годині — відбій.

Відбій. Якби я мала талант композитора Щедріна, то написала б симфонію про відлуння цього стогону, про крик людської душі.

ЯКЩО

Ти прагнеш зрілості і спокою,
щоб заспокоїлась думка,
наче промінь на дні криниці —
тому й прикликуєш грім із блискавкою.

Ти сягаєш зором своїм
до ніжних барв і звучань,
щоб ніде не було дисонансів —
тому і пожинаєш бурю.

В цьому світі,
якщо будь-коли чи будь-де знайдеш
синій спокій для себе,
охопить тебе тривога.

Прийшли, щоб сказати мені «Ласкаво просимо!» мої давні друзі: Лиу Куї Кі, журналіст і письменник (до речі, нині ці дві професії все частіше зливаються в одну, яка могла б називатись просто «свідок»), поет Суан Зієу, з дорожньою сумкою через плече, повною рису і віршів, готовий вирушити на своєму нерозлучному другові, запиленому велосипеді, на 220-ий поетичний виступ по країні, заступник голови Комітету зв'язків з зарубіжними країнами Ву Куок Уї, перший революційний мер Хайфона. Всі такі ж усміхнені, якими я зберігаю їх у своїй пам'яті. Вітають мене жартом: «Американці попередили нас, щоб ми сказали тобі: «Ласкаво просимо!» Я розумію: вони хочуть мене втішити. Прошу на мить пробачення. Біжу до телефону. Пальці не можуть одразу набрати номер нашого посольства. Починаю спочатку.

Нарешті набираю чотиризначний номер. Відповідає дзвінкий голосок, що по телефону звучить значно доросліше:

— Алло-о-о-о!

— Злякалась, моя маленька? — запитую, намагаючись приховати хвилювання в голосі.

— Нітрохи! Мені здається, що ти більше злякалась! — відповідає Ха, задаючи мені тон для спокійної розмови.

— Де ви були? — запитую з таким відчуттям, наче з пліч моїх зсунулася ціла гора.

— В кімнаті! — чую недбалу відповідь.

— А в сховище не спускались? Чому? — не можу приховати хвилювання.

— Як то чому? Воно залите водою, а я в червоних сандалках на золотому каблучку!

Я всміхаюся з тривожним серцем і запрошую гостей довідатись по телефону про своїх близьких. Вони, всміхаючись, відмовляються. Спішать поділитися радістю, що над Ханом під час сьогоднішнього нальоту збито п'ять американських літаків. В той самий час бомбардовано Хайфон. І все ж у ці найнапруженіші з початку війни хвилини поети повертають мене до перерваної розмови про поезію. Приєднуються і шойно прибулі. Вони ще не встигли побачитись із сім'ями. Той, хто знає в'єтнамський характер, напевно не здивувався б. Мабуть, я ще не пізнала його як слід, коли так дивуюся. В цій малоймовірній розмові поезія переплітається з новинами з Південного фронту, з передбаченням про наростання боротьби — для в'єтнамців боротьба і поезія — невіддільні.

Об одинадцятій (після годинної перерви) — знову тривога. На цей раз — далекі постріли. Молода в'єтнамська авіація захищає рідне небо з такою безстрашністю, як колись наш Списаревський зустрічав своїм старим ястребком потужні американські бомбардувальники над Софією і пронизав собою одного з них, щоб очистити рідне небо.

У В'єтнамі ніщо не може порушити наміченої програми дня. Зі сховища мене ведуть прямо на офіційний обід. Ще ніхто з моїх нових друзів не дізнався, чи не трапилось чогось удома. Та мені здалося, що один із перекладачів непомітно зник на чверть години і повернувся з особливою усмішкою, зрозумілою лише його побратимам. Після двох сьогоднішніх тривог, замість вишуканих, пишномовних тостів, поет Х'юї Кан виголошує лише одне побажання: «За здоров'я твоєї матері, нехай вона буде за тебе спокійна, ти серед вірних друзів!» Мені наказують трохи відпочити, тому що чекають нових випробувань. А для в'єтнамців спочинку нема. Кожен рушає спокійним кроком виконувати якісь невідкладні справи.

О п'ятнадцятій знову тривога. Я знову жалкую, що не музикант. Не знаю, чому, але під час мого попереднього перебування на в'єтнамській землі, котру ранили бомби, мій слух невтолимо жадав музики. Навіть на 17-ій паралелі, під час однієї акції «прочісування», проведеної американцями по той бік річки Бенха 5, 6 і 7 грудня 1969 року, я пережила щось незрозуміле. В мене були слухові галюцинації, крізь канонаду мені вчувалась ніби якась внутрішня мелодія, що потім довго мене переслідувала. Найглибшим людським протестом проти цього нелюдського завивання і гуркоту була б музика. Слова пояснюють і прагнуть переконати, та вони безсилі вихопити гармонію із хаосу — гармонію світу, роздроблену на руїни, на краплі крові і сліз.

ДВОБІЙ ЗІ СТРАХОМ

Посеред безконечної гами жажів,
винайдених людиною для людини,
кожен по-своєму принизливий, але...

В підземному лабіринті, наче в клітці, чекаєш,
безпорадний, із сірим лицем,
щоб розчавив тебе тридцятитонний гуркіт.

Щоб спокійно розпочати двобій,
двобій із власним страхом,
як остання і перша людина.

Щоб шукати, тремтячи, опори,
коли вся земля довкіл тебе трясеться,
коли все небо згори валиться...

І ти, мов утопленик, хапаєшся під землею
за єдине, що маєш у цю мить:
ти ніколи не був між тими,
що сіють страх.

Після відбою мене ведуть по свіжих, котрі іще димляться, слідах злочинів. «Швидка допомога» стрілою мчить вулицями. Машини з червоним хрестом, ноші, санітарки з мовчазними, зосередженими обличчями. А місто знову починає свій тихий рух на велосипедах. Небо нестерпно синє. Нема й тіні жаху, що пронизав його. Як швидко забуває небо! А земля вся в ранах. На старий будинок упала американська ракета «повітря — земля». Повітряна хвиля перетворила скромну пивницю навпроти на братську могилу кількох чоловіків, що в задушливу спеку насолоджувались холодним пивом. Вулицею несуть дітей. Серед них і син прибиральниці з болгарського посольства. Повертаючись зі школи, шістнадцятирічний випускник був тяжко поранений, його життя в небезпечі. Біля великого озера також упала ракета. Обстріляна так звана «Дорога молодості», де завжди гуляють закохані. На протилежному березі ніжно-голубого широкого озера — стовпи диму од вибухів. Бомба влучила в резервуар з бензином. На вулиці Дай Дон дотла зруйновано будинок. У місті розповідають про випадок з учителькою Хоан Тхі Лик. На дорозі Дой Кан її двоє дітей були поранені осколками ракети, її також поранило в руку, котрою вона тримала меншу дитину. Зруйновано ринок у північній частині міста. Жінки на високих каблуках саме ревно вибирали овочі, щоб були свіжі огірки, щоб довгі й пузаті кабачки були з пуп'янками, щоб апельсини були з тоненькою шкіркою, соковиті, ясно-рожеві, щоб банани були «царські» — маленькі, жовті, як золоті рибки, щоб приправи були гострі, щоб загадкові, гудзуваті, набухлі соками землі корінці були... які? — це знає лише мудра в'єтнамка, бідна і неймовірно багата тисячолітнім досвідом своїх предків. Господарки саме ходили по цьому, сповненому всіма земними пахощами ринку і вибирали найсмачніше, найсвіжіше, щоб недільний обід став справжнім святом, щоб він забив до себе жадібні погляди дітей, усмішки старих батьків... І раптом на них упала багатотонна, автоматизована смерть.

Я розглядаю руїни і те, що оновлюється: повалені стіни житлового будинку і щойно пофарбовані фасади весело виблискують серед пишної зелені. Вирване багаторічне дерево і відбудований міст Лонг Б'єн через Червону ріку. Я торкаюсь його гарячих від спеки, розпече-

них ребер, мов у коня, що застиг перед смертельним стрибком через річку, готовий мчати в атаку, в якій упаде першим. Ще видно рубці його ран, запаяні потом молодіжних бригад з неймовірними зусиллями, любов'ю і надією. Блукаю містом. Купи цегли і попелу, а назустріч — гребля. Страшна повінь у кінці минулого року принесла цьому народові-великомученику нові випробування. Бурхливі води Червоної ріки, що затопили до цього три провінції, загрожували залити і Ханой. Все населення — молодь, старі і діти — день і ніч носили кошиками землю, щоб зупинити воду. Гребля виросла на два-три метри. Каламутні хвилі сягали її гребеня, та в'єтнамці не відступили. Так було врятовано місто. Нині на греблі врунється трава, фіолетовим цвітом квітнуть кущі, а ген далеко над її верблужим горбом чорніє грізна пробоїна — яма.

Запитую в одного літнього ханойця, що він думає про сьогоднішнє бомбардування рідного міста? Він спокійно жує бетелевий листок і відповідає якимсь прислів'ям. Мій знайомий перекладає: «Скажена собака, притиснута до стіни, кусається». І вважаючи, що я надто повільно обмірковую ці слова, перекладач додає: «Дідусь має на увазі агресора». І діти, і літні люди — всі тут знають, що вчора, 15 квітня, о п'ятнадцятій годині патріоти захопили місто Анлок, що за вісімдесят кілометрів від Сайгона. Анлок, про яке південнов'єтнамський президент-маріонетка Тхієу сказав: «Втримати будь-якою ціною!»

З дев'ятої години ранку, з самого початку бомбардування столиці, радіо Ханоя передає голос Хо Ші Міна, котрий 1966 року сказав: «Навіть якщо дотла будуть зруйновані Хайфон і Ханой, та інші наші міста, ми не припинимо боротьби. Нема нічого дорожчого за нашу свободу і незалежність». Коли я вперше приїздила сюди в 1966 році, слова ці видались мені трохи дивними. А нині я починаю проймаєтись їхньою правдою. Весь перший мій день перебування в Ханой вони надзоганяють мене з-за кожного рогу, з кожного вікна. Люди вслухаються в цей знайомий, ласкавий, як сама їхня земля, голос: «Навіть якщо дотла будуть зруйновані Хайфон, і Ханой...»

Вечері Лиу Куї Кі, голова Спілки в'єтнамських журналістів, первантажений справами після сьогоднішніх подій, знаходить час прочитати мені двогодинну лекцію про становище в Південному В'єтнамі. Він розгортає карту, з любов'ю гладить її, наче коси коханої дівчини, і починається незвичайна повість однієї атаки, що ввійде в історію, як ціла серія нових Дьєнб'єнфу. Крок за кроком, день за днем, ніч за ніччю ця людина простежує гідну подиву боротьбу своїх побратимів під безперервним, 24-годинним масованим бомбардуванням повітряних чудовиськ «В-52». Мені стає соромно за свій страх, від якого тремтіли мої коліна сьогодні, коли завивали сирени у Ханой і лунали перші вибухи. Ворог запалив каучукові плантації, та не зміг стримати наступ патріотів. Поблизу Анлока на шосе № 13 виведено з ладу понад сто ворожих танків і бронемашин. За всю цю війну проти американської агресії не було ще такої перемоги. Доктрину Ніксона про «в'єтнамізацію» скомпрометовано. Ось чому таким нещадним бомбардуванням піддаються Хайфон і Ханой.

Один американський гість Північного В'єтнаму звернувся до Лиу Куї Кі з відвертим запитанням: «Чи не хочете ви надто багато? Чому не приймете нашої пропозиції? Потім США допоможуть вам відбудуватись. Компенсують заподіяну шкоду!» Лиу Куї Кі відповів з блискучим рефлексом людини, котра багато витерпіла і роздумувала довгими безсонними ночами, коли несла варту на своєму посту: «А жерт-

ви? Не заради нас, а заради людської моралі треба до кінця викрити всю злочинність і страхітливе варварство американської агресії, бо вона залякує інші волелюбні народи! — І додає вже тільки між нами: — Сьогоднішні бомбардування Хайфона і Ханоя свідчать про те, що атаки патріотів на Півдні настільки дошкульніші, наскільки лютішають удари проти Півночі. І нема сумніву в правоті нашої справи».

Мені здається, що я збагнула щось головне в цей свій перший день у Ханой — 16 квітня, в день злодіянь агресора. Чому саме ця країна з таким природним раєм, з такими ніжними барвами приречена на найжорстокіші удари? Тому, що її народ не хоче компромісу. Так буває і в житті окремої людини. Той, хто не шукає компромісу, приймає на себе найважчі удари. Коли зустрічаєш таку людину, а ще більше — цілий народ, — то почуваєш піднесеність, навіть у такий день, як сьогодні. Тим паче, коли знаєш, що завтра в усьому світі людська совість підніметься на захист розтерзаного В'єтнаму, що дедалі більше стає людей, котрі чинять опір будь-якому принизливому для людської гідності компромісові, що дедалі більше людей стають в'єтнамцями — кожний у своєму лабіринті, на своєму посту.

Так минув мій перший день у Ханой — один із найбагатших на враження днів мого життя...

День, оглянутий знизу, з перспективи маленької людини, виглядає набагато більшим. Ха розпочала свій щоденничок раніше, ніж я. Під час довгої поїздки в далекий В'єтнам її передусім хвилюють зміни часу.

7.4.72, п'ятниця, в літаку.

Ми вилетіли із Софії о 13.30, коли діти заходять до класу. Обідали в літаку: курча, три помідори, торт. Я дуже люблю їсти з підноса. Руки витерли однією серветкою «Болг. троянда», а другу я приберегла для В'єтнаму.

8.4.72, субота, Київ.

Москва не приймає. Густий туман. Літак сів у Києві. Кажуть, це гарне місто, жаль, що не роздивилася його. Чекали, чекали. Що побачиш на аеродромі? *Багато нічого*. Заснули швидко в готелі аеропорту. Прокинулись о сьомій по моєму годиннику, а на великому в залі було вісім. Я не виспалась, а преспала. Літак із Москви до Пекіна полетів без нас, не буде ж так довго чекати. Мені пощастило. Довше пробудемо в Москві. Буде здорово, якщо там ще лежить сніг. А тіточка Бл. сердиться, що ми запізнюємося.

Звідки я могла знати, що це маленьке нещастя врятує нас від іншого, незмірно більшого? А дитина, з її достовірнішим інстинктом, радіє будь-якій зміні, як нежданому дарункові.

Зала чекання. Люди з ручним багажем. Я заплюшую очі. Замислююсь. Думки зупиняються; змушені чекати. Думки

в залі чекання. Сірі, байдужі, як зупинені пасажери в тумані. Замість облич — ручний багаж.

Повертаюсь до початку подорожі. Поспіх. Надто довгий список справ, які треба владнати. Купити різні дрібниці, те залишити, те приготувати, про те повідомити — все треба встигнути. І навіщо мені було так хapatись? Щоб долетіти до цієї зали чекання. І чекати благословення туману — піднятись. По суті, все моє життя — безперервний поспіх, гонитва...

9.4.72, неділя, Москва.

Прибули в Москву, за моїм годинником о дванадцятій годині, а за московським часом о тринадцятій. Здається, всі вже пообідали, бо ніхто не запросив на обід. Стрілка перескочила всього на одну годину, а ми прогавили і сон, і сніданок. Чекали до сутінків, поки нас покликали на аеродром. Мало не вернули назад. Один чоловік, побачивши мене, зглянувся і пообіцяв дістати нам квиток до Ханоя. Цілий тиждень пробудемо в Москві. В готелі «Айрофлот» усі робітниці пам'ятають мене малою. Дивуються, як я виросла. У вестибюлях працюють телевізори. На кожному поверсі — інша програма. Бігаю то вниз, то нагору, щоб чогось не пропустити. Заздрю радянським дітям, що є передачі тільки для них. Знаю багато російських слів, а про що розмовляють, не розумію. Чому це так?

10.4.72, понеділок, Москва.

В гостях у чічо¹ Володі. Будинок — як церква. Їого дочка, молоденька ще, вийшла заміж за солдата, і в них уже народилась дитинка. Така гарненька. І в мене теж така буде.

11.4.72, вівторок, Москва.

З чічо Наумом ходили по магазинах. Я бачила сині бляшанки з *порошковим* молоком. Впізнала їх одразу. Якось я куштувала його, коли ще була маленька, в дитячому садку недалеко від Хайфона. Найсмачніше молоко. Відтоді я весь час його шукаю і не знаходжу. Тіточка Бл. привезла з Парижа такого ж, але в червоній бляшанці.

Ми заповнили велику валізу двадцятьма бляшанками молока, шоколадом, печивом, іграшками, шкарпетками, шклярськими портфелями, зошитами, кульовими ручками, всім, що треба й не треба. Чічо Наум заплатив за все і сказав: «Це від мене В'єтнамові!» Важка валіза, як ми нестимемо її?

12.4.72, середа, Москва.

Нудьга в готелі. Нема нічого *розважального*. Тіточка Бл. пішла в театр, а мене залишила біля телевізора. І російські передачі подібні до наших: все розмови й розмови.

¹ Чічо — дядечко. (болог.).

13.4.72, четвер, Москва.

Одержали квиток. Завтра вилітаємо. Пакуємо валізи. Речі розкидані по всій кімнаті. Ніяк не вміщаються. Після обіду сплю. Добре, що довго спала. Ввечері тіточка Бл. взяла мене до театру — на *Тіганці*. Актори виходили із портретів. Дуже смішно. Під час перерви тіточка Бл. сказала, що нам треба йти додому, бо завтра нас чекає дорога. Я так і знала. Якщо я надто радію і сміюся, то обов'язково трапляється щось погане. Квитки ледве дістали. Нам дали найкращі місця. Надворі люди марно вистоявали в черзі. А ми досиділи лише до половини. Тіточка Бл. розповіла мені зміст, що буде в другій дії, але ж зовсім інше побачити все на власні очі. Як не вмовляла її, все марно. Щоб утішити, пообіцяла мені, що поведе в Софії до театру. Але ж у Софії нема такого театру. Дорослі, коли скажуть що-небудь, потім соромляться міняти. А ми, діти, не так часто дотримуємо свого слова. Я мало не заплакала. Добре, що на вулиці ми купили теплі піріжки. Це трошки втішило мене.

14.4.72, п'ятниця, в літаку.

О другій годині ночі дзвонить телефон. Чічо Данчо будить нас, щоб уставали, щоб не запізнились на літак, бо другого чекатимемо ще тиждень. Я встала, щоб сказати йому «до побачення» і попросити відіслати поштою все, що ми забули: пакунок з подарунками для в'єтнамських першокласників. Залишили його за дверима. В Софії зараз година ночі, і він лягає спати. Я йому заздрю.

Ми надягли теплі кожушки, я взула чобітки. Приготувались до морозу в *Єркуці*. Ледве знесли багаж: п'ять валіз і чотири саквояжі. На аеродромі з'ясувалось, що летимо через Індію, а не через холод. Що ж тепер? Запхнули в сітку шапки, вовняні шарфи, рукавички. Стало п'ять ручних місць.

О шостій годині літак «ИЛ-18» вилітає з Москви, за моїм годинником, о п'ятій. Я не перевела стрілки, щоб знати, що в цей час роблять діти в Софії. Вони солодко сплять. А я снідаю, п'ю чай з печивом. О десятій годині ці солодкосплюхи саме снідають, а ми сідаємо в *Такишені*, де все поспішає: час — дві години і сонячна весна, 24 градуси. Зняли кожушки. Час тут біжить на три години швидше, ніж у Москві.

Об одинадцятій, коли діти в Софії розв'язують домашні задачки з математики, ми вилетіли з *Такишена*. Мені пощастило! В наступну годину, коли вони вивчають історію, я заснула. О пів на другу, коли діти обідають, ми сіли в Бомбеї. Тут іще більший поспіх: час — п'ять годин і гаряче літо. Зняли кофтинки. Знову лишились без обіду. Дивились найпрекрасніші індійські намиста, каблучки, слонів. Нічого не купили собі, тому що наші гроші їм не потрібні.

О третій годині, посеред уроку з математики, ми вилетіли з Бомбея. Ми голодні, а тут принесли печиво і чай. Проспала

уроки з болгарської мови й історії. Прокинулась на аеродромі *Кал Кута*. Вийшли в спеку. Чобітки печуть. 25 градусів мокрої спеки. Тут, виявляється, вже ніч! Пів на одинадцятую, а на моєму годиннику — п'ять, у дітей урок фізкультури. Заздрю їм! Ми пропотіли до нитки. Йдемо до туалету. Жах! На підлозі спить жінка. Вона прокинулась, устала і подала нам брудну серветку для рук. Її очі дуже сумні. Вона так і живе в цій смороді. У нас не було грошей, щоб дати їй. Опівночі здогадались нас нагодувати. Я взяла хліб зі столу, щоб віднести до туалету, але тіточка Бл. сказала, що ображу цим жінку. Чому?

Кал Кута запам'яталась мені іще одним. Зачинили нас в одній кімнатці з завішаними вікнами, і дві жінки обшукали нас, чи, бува, не маємо зброї. Навіщо вона нам? Обшукали й мене, рились у сумочці, але нічого не знайшли. Мені пощастило.

О шостій тридцять, коли діти повертаються додому, кидають портфелі й біжать гратись, — як я їм заздрю! — ми потемки, обливаючись потом, сіли в літак. Я проспала багато ігор. Прокидаюсь. Чи не В'єтнам це? Якийсь аеродром *Рагун*. Не хочу виходити! Сердито сплю. Нам наказують вийти. Світає! Ой, як тут чудесно! Які дивовижні квіти. Який духмяний вітер. Здається, десь поблизу є море, та воно ховається. Один росіянин пояснює, що в цій країні все маленьке: і люди, і навіть слоники. Мені дуже тут подобається. Чому б нам не залишитись надовше?

О дванадцятій годині, коли діти сплять, я вибігаю із парку найгарнішої землі в світі після В'єтнаму і Болгарії — *Рагун* (Бірма). Сідаємо в літак. Подають сніданок. Все переплуталось. Цілий день не дають їсти, а вночі починають годувати. Наступний аеродром має бути Ханой. Я заснула. Мені сниться смішний сон! Забула, що везу з собою насіння — висіяти в саду в Хайфоні. Звідки взявся такий *снице*? Сниться, що я посіяла насіння, та замість тюльпанів, фіалок виростають терни. Дурний сон!

Літак торкається землі. В'єтнам! Ні, ще ні. Це тільки *Лайос*. Діти в Софії ще сплять і дивляються різні сні, а тут десять ранку. Спека, ще спечемося. З моїх чобіток виходить пара. Чому б мені не роззутись? Кажуть, босій незручно. Не можу запам'ятати назви цього аеродрому — *Ван Тян*. Знову в літаку. Дивлюсь у вікно. Внизу — синьо й зелено. А в Софії дерева тільки-но зазеленіли. А в Москві вони ще голі. А тут зелене літо. В'єтнам.

15.4.72, субота, Ханой.

Ніхто нас не зустрічає. Чекали тиждень тому. І моя матуся теж. А нічі її нема. Ще прийде.

Дивлюсь з балкона готелю. Мені все здається, що внизу проходить матуся. Дуже подібна. З довгими чорними косами, в білій блузці, худенька. Збігаю по східцях, доганяю її на вулиці. Не вона. Коли зрозуміла, що весь час не впізнаю,

почала приглядатись до велосипедів. Може, скоріше впізнаю мамин велосипед. Багато подібних, а його нема. І дзвоник інакше дзвонить. Чому не приїжджає моя мама?

16.4.72, неділя, Ханой.

Бомби! Я забула про них.

Тітка Людмила прийшла, щоб узяти мене на прогулянку, тому що в тіточки Бл. справи — розмовляє з різними поетами. Про що можна стільки розмовляти? Саме дивилась на мавп у саду посольства, як пролунала тривога. Побігли в будинок. Нема часу тікати в бомбосховище. А до того ж там повинь. Мавпи залишилися надворі. Вікна деренчали від грому бомб. Після нальоту тіточка Бл. подзвонила в готель. Я сказала їй, що не злякалась. А вона нажахалась.

Мама не злякається бомб і приїде неодмінно.

Нічний годинник, особливо вдосвіта, чорноокий. Можливо, мій «нічник» згустив фарби?

17 квітня 72, понеділок, Ханой.

День яскравими барвами прагне заперечити і водночас ствердити мої тривожні передбачення.

Ранок безпечно спокійний. Може, мені приснились ці бомбардування, руїни, кров? На світанку вирушаю назустріч велосипедному потокові міста. Вдивляюсь в очі людей. Хочу їх зрозуміти. Сподіваюсь побачити в них тривогу чи принаймні якісь зміни. Та вони ніби й не бачили учорашнього страшного дня. А їх турботи зросли горою. Треба готуватись до евакуації. Спочатку лаштують дітей у далеку дорогу, кудись у джунглі.

Дитина ще спить. Може, їй сниться, що з насіння вирости терни?

Другий день у Ханой. Тільки сьогодні можна оцінити злочин новою мірою. Загинули передовсім діти і старі. Літня Ань, що давно працює в болгарському посольстві, старанна, мов бджілка, сьогодні прийшла на роботу тиха й пригнічена. Ховає очі. Її шістнадцятирічний син, який готувався до останнього іспиту за середню школу, тяжко поранений; ракета «повітря—земля» влучила у стовбур пальми, знесла дах сусіднього будинку, вбила і поранила кількох чоловік на вулиці. Серед них був і юнак з книжками і зошитами в руках. Він і досі непритомний. Йому зробили важку операцію — виїняли осколки із живота і легень. Життя юнака висить на волосинці. Ань не слухається наполягань болгар не приходить на роботу, а побути в лікарні біля сина. Вона виконує свої справи з фантастичною відданістю. Можливо, це підтримує її дух. Двоє старших її синів воюють на Півдні. Давно вже немає звісток від них. Третій, найменший, котрий ще був під крилом у неї, став невинним об'єктом сліпої американської ракети. «Ця війна, — каже Ань, — зібрала гіркий мед досвіду тисячолітньої боротьби». Її сусідка і досі шукає свою дитину, яка пропала під час нальоту бомбардувальників. І не повертається. Не відгукується на голос матері. Ніхто з сусідів її не бачив. Нема більш надії обняти її — теплу, живу, веселу. «Ця війна!..» Тиха Ань навіть не додає гнівно: «Війна американських агресорів!» Це зрозуміло. І гнів, і обурення — все разом.

Найсильніший біль і найглибший гнів завжди тихі. А найбільше від несправедливості страждають тихі люди.

Залишаю дівчинку на служницю готелю, щоб на випадок тривоги відвела її до бомбосховища.

О восьмій годині ранку йду на прес-конференцію, там показувати-муть американських пілотів, котрих учора взято в полон. Нго Дьем відкриває цю незвичайну зустріч коротким словом:

— Своїми злочинами, саботуючи переговори в Парижі, а також ескалаціями бомбардувань території ДРВ, агресор збільшив число американських полонених. Останні дані: під час учорашніх нальотів (десять на Хайфон, шість на Ханой) у небі Хайфона і Ханоя було збито всього п'ятнадцять літаків, з них один «В-52» над Хайфоном. Зараз ви побачите одного з тих, хто чинив це варварство.

Камери і фотоапарати повертаються до відчинених дверей, у які зайде непроханий гість, що впав з неба. Всі встають — хочуть побачити його в повному зрості, не пропустити жодної рисочки сіваца жакливої смерті. І якщо можна, зрозуміти, що він являє собою.

Він входить повільно — велетенський з опущеною головою, темноволосий, вгодований. На ньому вільна піжама, як у людини, що прийшла відпочивати. Поруч з ним в'єтнамці виглядають маленькими юнаками. Дивиться долі. Точно так дивився він униз крізь люк, коли шукав дахи, на які хотів висипати свій бомбовий вантаж. На його обличчі — жодної подряпини. Його дебеле тіло теж не зачеплене. Коли він катапультивався і спускався з парашутом, ця земля прийняла його м'яко. А може, саме він — причина смерті тих невинних людей у пивному барі, що смакували холодне пиво в спеку і казали довірливо: «Чого нам ховатись? Неможливо, щоб бомбардували Ханой і саме цей мирний район!» Пілот не підводить очей. Клацають фотоапарати. Я хочу запам'ятати це обличчя. Вчора, закам'янівши з жаху в лабіринті бомбосховища, слухаючи гуркіт бомбовозів, я не могла собі уявити, що за цим ревом і реактивним гуркотом стоїть обличчя людини. Ось воно. Либонь, і він не міг собі уявити, що внизу, під червоними дахами міста, є безліч людських облич. І наосліп вибрав серед тисяч молоде обличчя сина тихої Ань. А міг же цим самим правом сліпої нахабності вибрати мою дівчинку. Син лагідної Ань ще не розплющив очі. До речі, і пілот, що спрямував на нього ракету, не підводив очей, щоб подивитись в обличчя людям, до котрих він прийшов сіяти смерть і страждання.

Людину послали проти людини.

Хто цей марсіанець з нетутешніми гігантськими розмірами? За політ у неділю він одержав найвищий гонорар-аванс, та ледве не поплатився життям.

Підполковник, збитий на літаку «F-4E», 1938 року народження. Народився в рік, коли вибухнула друга світова війна, йому всього 34 роки, а несе на собі найтяжчу злочинність віку. Навіщо приховувати? Мені жаль цього чоловіка-ведмеда, якого скували невидимим ланцюгом і в розквіті сил потягли танцювати кривавий ведмежий танець, знищувати бомбовою лапою цілі міста.

В'єтнамці дотримуються свого принципу поводитись гуманно з полоненими, вони не знімають з них вини, але й не мстять їм. Пілота звільняють від неприємності відповідати на запитання. Йому дають лише мікрофон, щоб він передав кілька слів своїй родині. Не підводячи важкого погляду, не підводячи опущеної голови, на котру наче звалився весь тягар скинутих бомб, він насилу вимовляє:

— Прошу передати моїй сім'ї, що я здоровий і що зі мною добре поводяться. Всю мою любов до близьких. Дякую за віру в мої слова. Ще раз дякую!

Лише почувши цей голос, можна зрозуміти, що коїться в його душі. Мені стає жаль цього велетня. Доки людина ще буде знаряддям, зброєю, цепним собакою — всім, тільки не людиною? А коли захоче стати людиною, в неї ціляться з найжорстокіших знарядь знищення. Доки?

ПОГЛЯД НА СВІТ

Якщо поглянеш (крий боже!) зі сховища,
з гуркотливих глибин на світ —
зовсім інший буде твій світ.

Світ той буде увесь перевернутий,
як вивернута кишеня,
з якої витрушують крихти.

Поруч із вирваним своїм корінням.
З уламками розбитих стін,
котрі ти зводив, мов фортецю,

щоб захистили тебе від гуркоту, темряви й вітру,
від кроків, поглядів, вух, голосів —
нині ти зрозумів: то були картонні коробки.

А дах, який ти зводив все життя,
аби сховати голову од грому й блискавиці,
небокрай з твоїми електричними зірками —

нині ти зрозумів: то лише надмогильна плита.
А речі, які звідусіль ти збирав,
меблі, килими, кришталь і фарфор —

мов каміння, розсиплються над тобою.
Розумієш, байдужий, хоч надто пізно,
що мурами й бетоном від усього відгородився сам —

від людей, від природи, від самої своєї суті,
від самого свого призначення — бути людиною,
треба жити інакше, інакше, інакше.

Ти і всі інші — відповідальні
за те, що вік наш замінований ненавистю,
застелений вибухами бомб.

Хочу пройтись по крамницях, щоб поглянути на ще одне диво В'єтнаму. Великий універсальний магазин, що стоїть у центрі міста,— тихий і просторий. Тут нема навіть натяку на панічну суєту серед покупців. У порівнянні з минулими роками на прилавках побільшало товарів. Я чекала, що побачу чергу, що люди гарячково запасатимуться тканинами, взуттям і продовольчими товарами, як це було б у будь-якій іншій столиці після такого бомбардування, як учорашнє. Господарки подовгу вибирають крам, розпитують продавців, не поспішають купувати, йдуть додому подумати, порадитись, а завтра навідатись і до інших магазинів, як це буває в усіх мирних містах світу. Нема черг, нема гарячкового запасання товарами. Я не здатна зрозуміти цей народ. Я не ідеа-

лізую його, не порівнюю з іншими, не маю права його жаліти, я просто поважаю його. Він зовсім інший, ніж я досі уявляла собі його. Весь час підносить мені сюрпризи й мовчки змушує приймати його таким, який він є — загадковий.

На вулиці — велика черга. Нарешті! Заглядаю через плечі людей побачити, чим вони запасаються, чому з такою терплячістю стоять у спекотному затінку. Морозиво на паличці. Стаємо і ми з дівчинкою. Потім з насолодою ласуємо цим водянистим банановим морозивом, що таке смачне в цю задушливу спеку.

Бачу трьох дівчат з лопатами. Мій супутник перекладає мені їх імена: Нгуен Тхі На (слонова кістка), Фан Тхі Єн (жайворонок), Нгуен Тхі Ла (пахуче дерево). Всі вони — сімнадцятирічні студентки індустріального технікуму, готуються до випускних іспитів. Вони йдуть копати окопи, укріплювати бомбосховища. Їх тендітні, ще дитячі руки вже звикли орудувати лопатами. Неждана зустріч з молодістю В'єтнаму.

Кожна із трьох дівчат відповідає своєму поетичному іменню. Можливо, в цій країні жінки саме тому такі ніжні, граціозні, цнотливі, що їх упродовж тисячоліть називають іменами квітів, птиць, фруктів, пахошів.

А ім'я моєї дівчинки Ха, котре означає «Ріка», буйно кипить у її характері: вона й хвилини не всидить спокійно, весь час у русі, щомиті міняється, безперервно хлюпоче в береги:

— Коли прийде моя мама, візьме мене й поведе до братика та сестрички?

Я опускаю очі. Від її батьків нема жодної звістки. Із Хайфона надходять дедалі тривожніші повідомлення. Кілька разів марно намагалися зв'язатись по телефону з рибоконсервним заводом, де працює її мати. Ми ще не знаємо, що його зрівняли з землею, що є багато вбитих.

Програма мого перебування виконується з різкою точністю, незважаючи на напружене становище в місті. Мої друзі вчора вибачились, що сьогодні весь день будуть зайняті і ми не зможемо зустрітись. Один поїхав у провінцію, в небезпечні зони, виконувати спеціальне завдання. Другому доручили відповідальну організаційну справу. Третій перебуває на важливому, справді на важливому, засіданні, де вирішується доля міста і збереження дітей. А мій нерозлучний перекладач вирушає зі мною, згідно з наміченим планом, на художню виставку. Приємно хоч на годину відчутти себе туристом і забути, що вчора в цей час ти був у бомбосховищі, над яким гули реактивні літаки, навантажені смертю. В ці вкрадені у війни години я насолоджуюсь життям. Яка це розкіш — оглядати виставку сучасних в'єтнамських художниць, незважаючи на недовершеність і наївність деяких картин. Мене вражає в ній розмаїтість тем, оригінальність трактування, ніжність барв. У роки найлютішої війни в'єтнамські художниці не бояться малювати квіти і натюрморти, пейзажі, портрети не лише героїв, а й звичайних людей, не бояться змальовувати будні в полі, інтер'єр в'єтнамської хати, ігри дітей; вони малюють ніжні акварелі в дусі традицій, намагаються використовувати нове поєднання барв. Поряд із «мирними» сюжетами вони зображують війну, проте не плакатними, кричущими полотнами, а людяно показують трудові будні війни, що стала, по суті, великим, всенародним трудовим процесом і мобілізувала все життя — від буйво-

ла до старих людей і дітей, від бамбука до рисового зернятка, від моря і ріки до земних глибин.

Я покидаю цю виставку, де «процентно» воєнна тема представлена менше, з вірою в непереможний дух в'єтнамського народу. В такий жорстокий час не боятись бути ніжним — для цього потрібна сила.

Пізно ввечері, запилений, як і його велосипед, приїхав прямо з виступу в якійсь провінції (назву якої я не можу ні запам'ятати, ні вимовити) поет Суан Зієу. Бомби настигли його в дорозі.

— Ми звикли! — сказав він. — Я боявся за тебе. — І, навіть не витерши поту з чола, почав розмову про своє кредо: яким повинен бути поет.

— Поет повинен жити в ім'я великого, але водночас не повинен забувати й про маленьке, інакше він ризикує стати грандіозним, але не людяним. Дрібниці, а не великі речі роблять нас справжніми людьми. Дрібниці зв'язують нас один з одним. Наприклад, я люблю за кордоном купляти різні дрібниці для сусідів — електричну лампочку для тіточки Цієї, вентилятор для тіточки Тієї, голки для бабусі Цієї, панчішні гачки для бабусі Тієї, нитки для сестри Цієї. В кишені я ношу список із сімдесяти назв. Нехай іноземці сміються з мене, що я купую такі дрібнички. А саме вони зв'язують мене з людьми. У В'єтнамі дрібниці — це необхідне, щоденне, насущне. Яка то радість — купувати, а потім роздавати — дрібничка за дрібничкою. Якби і в поезії я знайшов через дрібниці зв'язок з людьми, через дрібниці — великий шлях до серця кожного!

— Скажи, що думаєш ти про становище? — запитую я поета, знаючи, що він відвертий зі мною до кінця.

— Ми, в'єтнамці, кажемо: ми готові на все!

А я додаю в думці: «В'єтнамці не раз доводили, що в них слова не розходяться з ділом».

17.4.72, понеділок.

Мені щастить на чекання! Не видно їм краю. Коли приїде моя мама? Чому вона не прийшла одразу? Візьму і розгніваюсь на неї. Із тіточкою Бл. лаємось через одяг. Хай робить, що хоче а я плаття не надягну. Всі в'єтнамські діти сміятимуться з мене. Ходжу собі в штанах, а вони *дуже шерстяні*. Тіточка Бл. принесла самі барвисті плаття — на сміх. Вона мені каже: «Ти в них як намальована». Значить, вони мене *малюють*?

Єдина моя розвага — це добігти до рогу і купити собі морозиво на паличці. Ніде, навіть у Празі, нема такого морозива! Пахне бананом. Я збираю палички для однієї гри. Навчу її болгарських дітей.

Нам ще не дають в'єтнамських страв. Забувають, що хочемо чогось в'єтнамського. А готують нам усе болгарське! Обіцяють завтра!

Коли ж нарешті настане те завтра?

Вентилятор крутиться на стелі над головою, наче крила вертольота. Стає гарячіше і в буквальному, і в переносному розумінні.

18 квітня 72, вівторок, Ханой.

На світанку мене будять швидкі кроки за вікном. Чому біжать люди? Я встаю і дивлюся з вікна. Група чоловіків, напевне, службовців, роблять ранкову гімнастику. Вправи зовсім несхожі на наші. Тут і гімнастика — військове навчання. Бігом, лягай, перебіжки, вправи зі зброєю, стрибки. Либонь, рожеві відблиски далекосхідного світанку так забарвили світ, що все видається мені в світлих тонах? Обличчя цих миролюбних громадян, що роблять гімнастику, не пригнічені, не принижені, їх тіла не напружені. Від них аж промениться бадьора гра м'язів, радість буття. А може, це мені так тільки здається, бо я не спроможна прочитати ієрогліфи азійських облич? Може, саме тоді вони посміхаються так безтурботно, коли страшенно заклопотані? Хіба це не радість бути здоровим, рухливим, цілим, з двома ногами, двома руками, парою очей — яке це незмірне багатство! Щоб ти зміг бігати, присідати, стрибати, чинити опір тій бездушній силі, котра намагається розчавити тебе, як черв'яка. Мені здається, я починаю розуміти вас, вічно усмінені в'єтнамці!

На східцях готелю мене наздогнав літній, чемний європеєць з недоречним галстуком на сліпучо-білій сорочці. Де і коли я бачила цього чоловіка? Він мені сам нагадав: на Стокгольмській конференції, присвяченій В'єтнамові. Він — англійський професор, лікар, член міжнародної комісії по розслідуванню злочинів американських агресорів в Індокитаї. Під час першого відвідання цієї країни він ділився своїм досвідом з в'єтнамськими лікарями, знайомив їх з найновішими, найсучаснішими досягненнями медицини. А нині він змушений на деякий час забути про свій фах лікаря і вивчати наймерзенніші вбивства нашої епохи. «Ніксон оскаженів!» — каже вихований англієць, як і той босий, беззубий дід на ринку, що жував бетелевий листок.

Під час квапливих обіду і вечері в ресторані готелю я розмовляю з різними іноземцями, що прийшли в цю скрутну хвилину, щоб допомогти «чим-небудь» В'єтнамові. Чим? Кожен почуває себе безсилим і водночас сповненим незмірної сили. Представник французького телебачення Жерар Гійом завжди з камерою через плече. Двоє радянських видавничих працівників підійшли «якраз вчасно», як жартома кажуть самі, щоб обміркувати, чим і як допомогти тут видавничій справі. Японський журналіст, болгарські спеціалісти сільського господарства, французька журналістка Мадлен Ріффо, котра ще не приїхала, та її присутність уже відчутна. З особливим задоволенням розмовляю я з англійським професором. Він відмовився від свого традиційного режиму інтелектуальної праці, повен енергії, готується виступати по радіо, пише, збирає факти, класифікує їх: руйнівна зброя, хімічна, запалювальна. Нові види зброї масового знищення. Удосконалена зброя... Нема краю винаходам злого генія знищення. Та в цій його папці, що зібрала жахи нашого століття, класифіковані так старанно, є й любов, котра щемно торкається серця, змушує тебе здригнутись. Я вдячна В'єтнамові, що серед різного розмаїття він дав мені багато знайомств і дружбу з людьми, що повертає мені віру в людину. У нас склались хибні уявлення про сучасного інтелігента Заходу, які ми узагальнюємо і розповсюджуємо геть на всіх: він людиноненависний, відчужений, прогнилий. Досить однієї зустрічі з англійським професором, щоб розвіялось, м'яко кажучи, це наївне уявлення. Виняток часом характерніший, ніж правило. Виняток рухає життя вперед, він — яскрава барва часу.

Що залишається в пам'яті від міжнародного конгресу після того, як стихне галас і збліднуть барви? Зустріч з людьми, радість одностовства, відкриття, що десь за морями і океанами живе та сама тривога.

Фонтани Версаля приваблюють туристів з усього світу. Та в середині лютого 1972 р., коли дощ не припинявся три доби, в Палаці конгресів зібрались люди з п'яти континентів. Не туристи. Не глядачі. Тисяча двісті делегатів з 84 країн беруть участь у спільній боротьбі, що об'єднує найрізноманітніші, навіть протилежні погляди і настрої. Серед музейного спокою Версаля здійсмались зовсім інші фонтани — в кількох кульмінаційних моментах вони здивували навіть делегатів-ветеранів, котрі брали участь уже в шести міжнародних конференціях у Стокгольмі, присвячених В'єтнаму та Індокитаю. Ця, сьома за рахунком конференція, названа з версальською урочистістю «Всесвітньою асамблеєю», перевершила всі сподівання. Гнівні фонтани протесту у Версалі злетіли високо голосами людей різного кольору шкіри, різних акцентів у спільній мові людської солідарності з боротьбою народу В'єтнаму. Повітря було наелектризоване наполяганнями США перед французьким урядом заборонити асамблею, скликану на захист нескореного Індокитаю. Під тиском пробудженої громадської совісті прогресивних сил Франції уряд не відступив перед нахабним втручанням іззовні, і це робить йому честь. Сама вже присутність великої кількості зарубіжних делегацій на асамблеї в Версалі була перемогою. Незнайомі віталися один з одним, а їх сяючі, довірливі очі наче промовляли: «Ми тут, незважаючи на всі перешкоди. Ми тут єдині, незважаючи на все, що нас розділяє. Ми не зігнемось, незважаючи на всі залякування!»

Я не забуду обличчя старого поета із Пуерто-Ріко — Жосе Енсморато ГUESTA, виснажене важким життям і втомою, але сяюче внутрішнім задоволенням. Заклопотаного, з дорожньою сумкою через плече, я зустріла його в коридорі. Важко дихаючи, він промовив: «Добирався два тижні, довелось об'їхати цілий континент, та все ж устиг вчасно!» Пригадую голос українського письменника Натана Рибак, котрий щойно встав з лікарняного ліжка. Чи енергійну постать польської журналістки Моніки Варненської, котра в перерві між засіданнями скоромовкою розповіла мені: «Я не встигла ще змити з себе пилуку в'єтнамських доріг і бомбосховищ. Прибула прямо з-під бомб. У моєму важкому чемодані є уламки бомб і снарядів найновіших зразків. Я покажу їх комісії по розслідуванню воєнних злочинів. Та як показати хоч один вибух під час масованих бомбардувань? Жах перевершує всі дотеперішні мої уявлення про них. Люди не спроможні почути гуркіт літаків. «В-52» летять з реактивною швидкістю на висоті шістнадцять тисяч метрів. Селяни обробляють свої поля, діти сидять у школі, сім'ї обідають — і раптом грім з ясного неба. І від усього села за мить лишається тільки величезна яма. Жодного сліду від людей, рослин, земного життя...»

Багато делегатів широко вітали французьку письменницю і перекладачку Мірей Ганзель. Напередодні Версальської асамблеї вона опублікувала в газеті «Ле Монд» дві сторінки своїх перекладів із сучасних в'єтнамських поетів і хвилюючі нотатки про сучасну в'єтнамську поезію і культуру. Вона не могла приховати радості від успіху своєї праці, якій віддала понад чотири місяці. Уявіть собі, для цього вона залишила кар'єру викладача в університеті й вирішила до кінця присвятити себе боротьбі незламного В'єтнаму. Вона тепер вивчає в'єтнамську мову. І не тільки мову. Мірей Ганзель зібрала і переповіла прекрасною

французькою мовою в'єтнамські народні казки. Вона також збрала в'єтнамські малюнки, художні фотографії, і французьке партійне видавництво випустило чудово оформлену книгу «Людська скарбниця». Книжка виходила двічі стотисячними тиражами і здобула любов французької дітвори до в'єтнамської землі — колиски таких мудрих казок. І ніхто навіть не знав, що ініціатор видання цієї книжки гонорар від обох видань повністю передала в фонд допомоги в'єтнамським дітям.

Мірей Ганзель на попередній конференції в Стокгольмі познайомила мене і з іншими людьми особливого душевного настрою, котрі відкрили мені нові риси нашого сучасника. Ось, наприклад, французький астроном Анрі ван Регемортер. Скромний на вигляд учений зі світовим ім'ям добровільно залишив свій пост в обсерваторії на цілих три доби. А саме в цей час мали відбуватися важливі для нього спостереження. Щоб заспокоїти власне сумління, він присутній тут, на міжнародній демонстрації солідарності зі справедливою боротьбою індокитайських народів.

Особливо мене схвилював і зачарував відомий французький лікар, професор Томкевич, спеціаліст з алфавіту сліпих. Літній професор вивчає в'єтнамську мову з в'єтнамцем Нгуєн Данг Тамом, щоб розробити новий принцип алфавіту для сліпих. У В'єтнамі нема навіть поняття про такий алфавіт. А варварські американські засоби масового знищення винесли вирок жити до кінця своїх днів у пільмі тисячам чоловіків, жінок, юнаків і особливо дітей, навіть щойно народжених. За ради них французький професор надовго відклав власну роботу, щоб у безсонні ночі швидше відкрити світло, на котре вони теж мають людське право. А французька письменниця Елен Пармелен та актриса Жільберт Родрігес шукають нових форм впливу на свідомість французьких глядачів, пересичених сенсаційними спектаклями. В дні конференції в одному центральному паризькому кінотеатрі демонструвався фільм про В'єтнам, його супроводжувала спеціально підготовлена програма, в котрій брали участь відомі актори Ів Монтан, Джейн Фонда та інші.

Зустріти таких людей в одному залі — це більше ніж свято. Це надія на завтрашній день планети.

Не випадково голова американської делегації на паризьких переговорах по В'єтнаму Портер бомбардував лайкою учасників Версальської асамблеї і особливо представників своєї країни — американських делегатів, котрих налічувалось близько ста восьмидесяти. Та це дало цілком протилежний ефект, викликавши нестримне обурення у всіх делегатів, у всієї прогресивної французької громадськості, а відтак і в усьому світі. І справді, яка земна сила може звинуватити таких чистих, відданих, готових до самопожертви людей, що, ризикуючи своїм завтрашнім днем у США, ризикуючи свободою і навіть життям, прибули з-за океану показати справжнє лице американського народу, змити ганьбу з його чола? Наприклад, молодий Ал Губерт, голова організації ветеранів війни у В'єтнамі, з трибуни асамблеї викрив варварський характер американської агресії та жорстокості, насильне втягування американської молоді в це злочинство. Чи сестра Анджели Девіс, котра в тривожну годину, повну невідомості про долю Анджели, знайшла в собі сили приїхати в Версаль і приєднати свій тихий, обважнілий від сліз голос на захист багатостраждальних в'єтнамських братів і сестер, навіть словом не згадавши про свою сестру. Чи улюблена кінозірка Джейн Фонда.

Особливий гнів серед делегатів викликав один політичний момент під час цієї конференції — це було напередодні візиту Ніксона в Пекін, який американська пропагандистська машина галасливо назвала щедрим жестом «умиротворення». А візит цей готувався під акомпанемент найжахливіших в історії повітряної війни бомбардувань американських літаючих фортець «В-52». Вони скидали тисячі зловісних бомб на миролюбне населення всього Індокитайського півострова, включаючи і територію ДРВ. Американський президент сподівався заглушити відлуння цих страхітливих вибухів, затикаючи вуха світовій громадськості обіцянками про «умиротворення» з восьми параграфів. Та цей безхмарний обрій «добрих намірів» заступила грозова туча: Версальська міжнародна конференція, котра обернулася в найсуворішого суддю. Уряд США, що сам забруднив себе, спробував очорнити цю громадську трибуну совісті. Та бруд знову впав на обличчя огудників. Тридцять три експерти і свідки подали вражаючі докази нової, ще жорстокішої агресії. Автоматизована, електронна війна водночас була геноцидом, біоцидом і тотальним знищенням. Американські повітряні пірати скидали бомби на мирних людей, рослинний і тваринний світ, на гідроспороди, школи, селища, лікарні, історичні пам'ятки, на будь-який слід людської культури, збереженої тисячоліттями. Сьогодні це знищується бомбами за одну мить.

Ініціатор проведення Стокгольмської конференції на захист В'єтнаму скромний шведський інтелігент Бертіл Сванстрьом став одним з головних організаторів і цієї, сьомої за рахунком, конференції. Цей невтомний чоловік, якого ледве врятували від тяжкого інфаркту, ризикуючи життям, продовжує започатковану справу. І, як на всіх попередніх зустрічах, нині він говорив найкоротше і найточніше:

«Ми хочемо викрити всі маневри пана Ніксона, що намагається ввести світ в оману, нібито він його «умиротворює». Насправді він прагне продовжити страждання індокитайських народів. Борючись за незалежність, свободу і мир в Індокитаї, ми водночас відстоюємо власну незалежність, свободу і майбутнє наших дітей!»

На цих засіданнях я зустрічалася з людьми, котрі, як це рідко буває, беруться марнослів'я більше, ніж вогню, і шукають засобів та шляхів допомоги справі героїчних народів В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі. Італійський письменник Анньолетті, голова комісії матеріальної і моральної підтримки Індокитаю, сказав: «Слабке місце американсько-агресора — це правда. Правди він боїться найбільше».

І саме на це ми повинні спрямувати свої зусилля, щоб до кінця відкрити правду. Переконаливо говорив представник Японії про своєрідні форми збирання допомоги і водночас політичного впливу на широкі кола населення в його країні. Там, наприклад, добровільно і безкоштовно виготовляють дитячі ляльки, щоб вони нагадували дорослим японцям і їх дітям про велике лихо братів В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі.

Ми ще раз упевнились, як легко нам, у соціалістичних країнах, виконувати свій інтернаціональний обов'язок щодо народів Індокитаю. Представниця СРСР Алфія Байтмирова, голова Червоного Хреста Казахстану, розповіла про широку діяльність у своїй країні. Угорка Міхалі Маколді, видатний педагог, лауреат національної премії ім. Кошута, висловила кілька цікавих пропозицій. Болгарська делегатка поділилась нашим досвідом, і всі делегати зацікавились її повідомленням про громадський суд над американськими злочинцями в Болгарії. Повідомлен-

ня про те, що на честь Версальської конференції Болгарія послала у Південний В'єтнам спеціальний літак з шеститонним вантажем медикаментів та фруктів, закуплених на зібрані серед населення кошти, було зустрінuto з несподіваним подивом і повагою. Виявилось, що Болгарія посідає третє місце в світі по наданню допомоги В'єтнамові (не пропорційально кількості населення, а в абсолютних цифрах). Представник Міжнародної федерації молоді, болгарин Петков, виклав проект побудови лікарні у В'єтнамі на кошти, зібрані молоддю світу.

Ця подія набула великого розголосу серед французької громадськості. Делегати оваціями зустріли привітання 1400 бібліотечних працівників, котрі висловились, що всім серцем підтримують рішення асамблеї. З захопленням було прийняте повідомлення одного довговолосого юнака про те, що французькі студенти зібрали мільйон франків на допомогу прогресивному студентству Сайгона. Бурю хвилювання викликала привітальна телеграма Пікассо: «Що можна сказати? В цій війні все так ясно і все так жахливо, що важко додати щось нове. Єдине, що я можу сказати, то це те, що я з ними, з усіма, хто, наче леви, бореться в Індокитаї, і з усіма, хто робить усе можливе в Америці і в інших країнах. Я з ними, як завжди був з ними, і буду з ними завжди — і до перемоги, і після визволення».

А вершиною спільної людської радості, що називається «Разом, плечем до плеча», була маніфестація в Парижі на площі Республіки. За неї також тривожились, казали, що власті нібито хотіли її заборонити. Широкий трикілометровим бульваром під заливним дощем крокували тисячі людей різного віку і походження, різної долі і розуміння, та всі згуртовані одним внутрішнім велінням — гуманізмом. Очолював маніфестацію білоголовий професор Пікар, заступник Жоліо-Кюрі. Легендарна бруківка Парижа, яка ніби випромінює спомини про революційні, дерзновенні кроки, якось особливо відлунує в душі. Вона нагадує про незліченні сліди, вкарбовані вогнем всіх поколінь: «Свобода, братерство, рівність». З вікон висотних будинків обабіч майоріли червоні пуловери, червоні хустини, здіймались руки, лунали голоси солідарності й обурення.

Я щаслива, що моя країна дала мені змогу взяти участь у цій незабутній міжнародній демонстрації єдності і єдності. Після повернення один знайомий зустрів мене скептичною усмішкою: «Чому ти не відмовишся від цього наївного гуманізму? Бомби ж падають, як і падали!» Що йому відповісти? Що відповісти всім тим, хто шукає швидкої перемоги? Часто найбільша перемога захована в корені явища, а не в його короткому цвітінні. Плоди визрівають повільно, особливо, якщо вони в серцях людей. Я пригадую першу зустріч єдності світу на захист В'єтнаму 1967 року в Стокгольмі. Скільки сумнівів, скільки неясностей, які невпевнені були наші кроки один до одного! Відтоді повільно, але з упевненою рішучістю ми наближаємось до того, що було для нас далекою, туманною мрією: залучити якомога ширші кола громадськості до боротьби за справедливий мир в Індокитаї. Підтримати в самій Америці боротьбу, про що доктор Спок, гірко зітхнувши, сказав: «Надто важко, майже неможливо досягти чогось, та ми спробуємо зробити все, що в нашій силі і навіть над силу...»

Якби ми зараз змогли подивитись очима початківців на Версальську асамблею! Побачити фонтани гніву й солідарності не лише на словах, а й на ділі, і водночас уявити собі, що завтра визріє з тих зерен, котрі висіяно в душах людей.

Відповісти нині «тверезим» невірникам можна лише ділом. І одним з джерел нашої надії є ці незабутні зустрічі з так званими наївними гуманістами, людьми з різних країн і середовищ, але з єдиною вірою в людську солідарність,— наперекір усьому.

А дівчинка й досі сидить сама, і досі чекає на мене.

18.4.72, вівторок, Ханой.

Лопнула з нудьги. В готелі нема дітей. Після бомб усі перелякались і поїхали до бабусь. Я залишилась сама. З'їла дев'ять порцій морозива. Залишилось з'їсти ще три, і в мене збереться дванадцять паличок для гри. Врешті-решт, нам подали в'єтнамську їжу. Думають, що ми не вміємо їсти паличками. Моя мама готує *багато* також. Паличками дуже приємно їсти. Здається, поправлюсь. Буду товстіша, ніж Венежка. Вона зараз в кіно, заздрю їй. Я пропускаю чимало. Сьогодні ввечері мене повели в радянське посольство дивитися смішний фільм. Не все зрозуміла, але там, де смішно — зрозуміло.

Коли повертались, я обійшла навколо готелю. Подивилась на стіни. Мамин велосипед ще не прибув. Тут відпочивають чужі велосипеди. Либонь, він зламався? Татко відремонтує.

Хайфон не відповідає. Його мовчання ховає в собі найгірші варіанти нещастя: чи не роз'єдналася, не розпалася сім'я Ха, чи не придушило руїнами, чи не поранені, не вбиті її батьки?

19 квітня 72, середа, Ханой.

Спека наростає, ніч задушлива, повна невідання. Спимо одягнені; готові бігти в бомбосховище. Від того ще спекотніше. Вентилятор гуде, мов згряя бомбардувальників. Зменшую його оберти. Але ж від цього спека ще більша. Сон тікає далеко від мене, аж на інший континент — додому. Але й там, напевне, не сплять. Бомби титанічної сили вибухають в уяві моєї матері. Чи витримає її вісімдесятирічне серце? Я не можу звільнити її від пекельних материнських тривог, так як і сонна дівчинка поруч не може врятувати мене від такого ж пекла думок про неї.

А що переживає нині мати Ха? Стільки років чекала вона, щоб побачити свою дитину, і ось дівчинка приїхала саме в ці найжахливіші дні! Я відчую велику провину перед нею. Як легко я відкладала поїздки. Скільки мирних бурштиново-сонячних днів, народжених для зустрічі близьких людей, для радощів і розваг утрачено через те, що я була така завантажена справами! Проклинаю всі «невідкладні» справи, що часом заступали найголовніше — людяність.

Дивлюсь на тьмяне світло нічної лампи, на ряд валіз під стінкою. Всі вони замкнені, повні непотрібних дарунків: десятки метрів білого шовку, болгарські прикраси, парфуми, шарфи, нейлони — все це суєта

мирного життя. Тільки московський важкий чемодан Наума, повний продуктів, чекає на скористання. І сьогодні чоловік, посланий у Хайфон із завданням — розшукати сліди сім'ї Ха, ще не повернувся. Мені обіцяли подзвонити, якщо повернеться навіть серед ночі.

Пізно ввечері мене навідав поет Суан Зіеу. Прийшов зі своєю нерозлучною торбинкою. Очі блищать під скельцями окулярів. Це єдиний в'єтнамець, котрий не може приховати своєї тривоги:

— Що б не сталося, ми переможемо, та нині настала пора великих випробувань. Ми звикли вже, а я думаю про тебе. Чи нема звісточки від матері Ха?

— Ні вісточки, ні кісточки, як мовиться у нас! — відповідаю в його стилі народною примовкою.

Він починає щось шепотіти. Либонь, знає дещо з того, що інші хочуть приховати від мене.

— Між нами кажучи, тільки між нами, в Хайфоні багато жертв. Якщо й досі мати не подала вісточки... Материнське серце не витримає так довго. Вона ж знає, що ви приїхали? Знає...

І сам лякається свого шепотіння. Замовкає. Вентилятор гуде злобісно, наганяючи задушливий вітер. Пізній гість замовкає. Його очі бігають з кутка в кут. Та він не може не глянути мені в очі.

— Між нами кажучи, тільки між нами, ми повинні бути готові до найгіршого. Ми повинні бути готові, а якщо вийде на краще, радітимемо вдвічі більше!

Я вперше допускаю жажливу думку, що Ха могла втратити матір якраз тоді, коли вони мали зустрітись і обнятись після довгої розлуки. Ще в Софії (чомусь саме тут згадалось мені це) міщанки фальшиво-доброзичливо дивувались:

— Хіба в'єтнамка не сирота? У неї є батько й мати? Чому ж ти не взяла сироту, аби бути певною, що дитина залишиться з тобою?

І враз, мов грім, мене вражає думка, що я і справді взяла сироту. Дівчинка залишиться назавжди моєю. Наближаюсь до її ліжка. Під протикомариною сіткою голе смагляве тільки здригається, як риба на суші. Може, дівчинка уві сні бачить тихе, змучене лице матері? Відчуваю правдивість в'єтнамського вислову: «Єство моє здригається від болю». Який душевний мир, яке животворне тепло давала мені далека в'єтнамська матір, котра на другому краї землі була моєю опорою, допомагаючи знайти рівновагу на цій хисткій планеті! А тепер я залишилась сама, осиротіла, безпомічна. Докладала всіх зусиль, щоб якось замінити Ха живу матір; а як замінити мертву? Моя сирота! Легше рости в чужому домі, коли знаєш, що десь у тебе є рідний дім. Та, напевне, чужий дім згодом спротивиться тобі, коли нема куди повертатись у споминах, коли твоє «вдома» означатиме «в попелі».

Як одразу стану тобі чужою, коли зрозумієш, що мені доведеться зайняти місце твоєї матері. Саме існування твоєї матері примиряло нас і єднало. Воно дозволяло нам бути друзями, довіряти одне одному, бути ближчими, ніж мати й дитина. А нині — прощавай, взаємносте! Прощайте, жарті і несподівані гнівні спалахи, ігри і щирі обійми! Я мушу стати матір'ю сироти. Кожний вчинок маю добре обмірковувати. Кожне слово міряти міліметрами, будь-яку ласку краплями розподіляти на цілий день. І весь час тривожитись, чи не поранила, бува, осиротіле серце... Фальшиво-доброзичливі міщанки, гетьте від мене! Шукайте собі сиріт, щоб залишались лише вашими! А я не хочу нічого, окрім того, щоб мати моєї дівчинки була живою!

— Чи пам'ятає Ха свою матір? — запитує мене обережно Суан Зієу.

— Чи пам'ятає? Хочеш, я прочитаю тобі один дитячий твір, котрий написала вона, не показавши мені? Я дізналась від учительки, що він був найкращий у класі. Ха соромилася показати, що написала. Не знаю чому...

Дістаю із чемодана зшиток з дитячими круглолицими літерами.

27.10.1971, Софія.

ВІЧНА МАНДРІВНИЦЯ

(Твір)

Було гаряче літо. Я гуляла в парку. Несподівано пішов дрібний дощ. Одразу сховалась під одним деревом. Люблю дощ. Підставляла руку краплинам. Одна крапля важко впала на мою долоню. Я задивилась на неї.

— Чому ти сумна, мов сльоза? — спитала я.

Вона зітхнула і почала розповідати:

— Я не дощова крапля, я росинка. Іду здалека. Розповім тобі про свою мандрівку. Був ранок. Я лежала на зеленому листочку. Спала глибоким сном. Раптом листок розбудив мене. Я вже падала на землю, коли ніжна рука зловила мене і підняла. Одна жінка з довгими чорними косами і чорними сумними очима сказала мені: «Якщо підеш в далеку країну, де цвітуть червоні троянди, пошукай одну дівчинку, що має такі ж коси, як я, і схожа на мене. Привітай її від мене!» Потім я швидко випарувалась і разом з моїми сестричками-краплями перетворилася на хмарку. Ми пливли високо, поки не подув студений вітер і ми знову стали краплинами. А тепер я тебе й зустріла.

Я нахилилась і проковтнула росинку.

— Дякую тобі, любя матусю, дякую!

В нижньому кутку зошита червоним чорнилом учителька написала: «Твір мені дуже сподобався! Ти розповідала щиро!»

— Цим твором я хотіла порадувати її матір, — кажу я поетові і відчуваю клубок у горлі.

А день по зав'язку був переповнений враженнями і навіть роботою, якщо вважати, що робота — записи в щоденнику.

Спека тут не вкутує лінощами, як в інших місцях світу, де не висне над головою небезпека для життя.

На цю тему і була сьогоднішня, пам'ятна для мене розмова. Я мала одну з найцікавіших зустрічей тут.

Який дарунок долі — я можу подовгу розмовляти з розумною людиною, південнов'єтнамським письменником, що на деякий час приїхав сюди з-під вогню полікуватися. Напевне, був поранений. В кімнату заходить схожий на юнака, але з мудрим поглядом чоловік. Одразу видно, що він з Півдня: широкі жести, в мові й поведінці не помітно скованості. Людина з Півночі поводить себе не так.

— Прошу вибачити, я трішки випив! Ми зібрались випадково: була дочка мого полеглого друга, з котрим ділили один окоп, вона одружена з студентом, який зараз чекає смерті — його арештували в Сайгоні. Один мій давній знайомий, з котрим у молодості разом починали боротьбу, а потім не бачились багато років. Одна ровесниця наша, що зосталась самотньою — її історія непроста, можна написати цілий роман. Зібрались разом, згадали незабутні, неповторні часи. Завтра мій друг вирушає на Південь, дівчина — лікуватись, мене теж чекає Південь, а жінка знову лишається одна. Чотири долі зійшлися на день у Ханой і знову розійшлись, можливо, назавжди. Навряд чи коли-небудь ми знову зберемось. Тому й цінуємо так високо хвилини, коли можемо бути разом. За все своє життя, що минуло в підпіллі, в смертельній небезпеці, в боротьбі, я переконався в одному: найбільша радість у цьому світі — то зустріч з другом. Вірю, ви мені вибачите, що випив!

— Мушу сказати, що я теж прийшла до того ж висновку: зустріч з другом є винагородою за всі страждання.

Співрозмовник продовжує мою думку:

— А в години страждань вірші допомагають навіть тим, хто ніколи не думав писати. В Сайгоні по-звірячому мордували одну дівчину, запідозрену в підпільній діяльності. Вона втратила свідомість, а коли опритомніла, надряпала нігтем на стінці камери чотири рядки — вірш про біле плаття. Ви знаєте, що на півдні біле плаття — символ чистоти, цнотливості, вірності.

Біле плаття моє досі ще
не було заплямоване попелом життя.
Та сьогодні з жорстокістю я зіткнулась,
тому залишиться моє біле плаття

назавжди білим.

Ці рядки підтримували її морально в боротьбі з жорстокістю. Після неї в цій же тюрмі побувало багато в'язнів.

Завтрашніми великими поетами будемо не ми, а молоді, що сьогодні беруть участь у наступі. Наш вік не дозволяє нам боротися так активно, як хотілося б, ми відстаємо від швидкого потоку життя. У солдата все на спині: гамак, їжа, зброя, одяг, книги. А до всього ще й рукописи. Кому подарувати їх? Кого навантажити ними? Походи довгі й виснажливі. Донедавна я брав участь у них. Приходимо до визначеного місця і зупиняємось на нічліг. З вантажем на спині копаємо окоп — це діявольськи важко. Інколи в мене з'являлось відчуття, що я міст — по моїй навантаженій спині пройдуть завтрашні письменники, та мені обов'язково треба писати — як умію, — щоб насправді стати мостом, щоб їм було де ступити. В 1965 році наша партизанська частина попала під великий наступ американців. Тоді я не мав змоги писати навіть в гамаку, поки інші сплять, треба було навчитись працювати у вузькому окопі, зігнувшись, у темряві, під промінчиком ручного ліхтарика. Дуже незручно. Виходжу з окопу, ризикую життям. Коли почую свист снаряда, то вже знаю: цей ось летить сюди, — і я стрибаю в окоп, а той пролетить стороною — я спокійно пишу собі. Ти віриш (давай як у партизанів, на «ти»), що в нас діти, навіть менші за Ха, прислухаючись до польоту снаряда, визначають, де він упаде, вгадують тип літака за гуркотом моторів.

Мене пронизує жах, як тривожна сирена. Я одірвала Ха від небезпеки, відняла в неї самозахисні рефлекси, що виробилися тут у кожної

в'єтнамської дитини. А нині привела її «в гості» у самісіньке пекло. Наша довга розмова їй набридла, дівчинка грається на підлозі паличками від морозива, постукуючи кулькою, аби нагадати про себе. Перехоплює мій тривожний погляд, кидає палички й підходить до мене, щоб прошепотіти на вухо:

— Досить вам розмовляти! Замість того, щоб марнувати час, сядьте з ним і напишіть по одному віршу для дітей!

Я, наслідуючи повчальні інтонації моєї матері, кажу їй, що негарно шептатись при людях, і веду далі:

— Слухаючи тебе, друже, я думаю, чому в мирний час ми заспокоюємось? Чому не пишемо так, як писав ти під свистом снарядів? Чи там, під мирним небом, ми стаємо безвольними й слабкими?

— Це явище спільне для всіх часів і країн. І зі мною діється щось незрозуміле. Коли я прийшов сюди, на Північ, відпочивати й лікуватись, у мене були великі творчі плани. Та я опустив руки. Мене охоплюють сумніви, сковає невпевненість у своїх силах. А там, на Півдні, під хистким земляним дахом бліндажа, все це зникає і зостається лиш воля до боротьби. Письменникові треба писати швидко-швидко, щоб не втрачати жодної вільної хвилини, коли випадає така, щоб скоріше завершити задум, щоб випередити на один крок, на півкроку смерть і відіслати рукопис на Північ. Коли я відсилав рукопис на Північ, я вільний від страху смерті. В рюкзаках деяких товаришів ми знаходили рукописи. Так відкрили найталановитішого, найбільшого нашого письменника — уже мертвим. Його незакінчені твори — обіцяння, що ніколи вже не здійсняться. Людина завжди повинна жити в боротьбі, бути мобілізованою, мати перед собою далекоюсяжну мету. Коли переможемо, кожен буде вирішувати власні проблеми. Та поки що всі ми цілком віддані спільній проблемі, і в нас нема своїх проблем. Можливо, ви вважаєте нас надто прямолінійними, диваками...

Він розповів мені про вражаючі сторінки боротьби на Півдні. Розповів про наступи під Сайгоном у 1968 році і про нинішній наступ, що перевершив усі сподівання, навіть тих, хто вважає себе знавцями і тлумачами в'єтнамської душі. Розповідь цього низенького незвичайного чоловіка — ціла книга, що об'єднала всі жанри: філософію, роман, есе, драму, сатиру, поезію, журналістику, казку, епіграму, підпільну листівку. Якби змогла передати все це, я б створила сучасну одісею.

Та я маю мовчати, як обіцяла безіменному письменникові і борцеві Півдня.

Розлучаємось. Я переживаю незрівнянне в'єтнамське почуття розлуки назавжди. Він від'їжджає на Південь. Я не знатиму навіть про його загибель. В Південному В'єтнамі навіть смерть у підпіллі.

Ха не може заснути. Крутиться під протикомариною сіткою, щось вигукує у сні. Я підходжу заспокоїти її. Та вона прокидається. Лягає зі мною і просить розповісти, про що говорив цей письменник. Як вона зрозуміла, що його розповідь — то сучасна 1001 ніч без жодної вигадки? Якраз матиму по одній казці на кожну тривожну ніч. Дівчинка дивує мене. Починає мучитись від безсоння, мов доросла. Я розповідаю першу казку в'єтнамської Шехерезади — Боротьби:

— Жив собі, та не колись, а в наші дні один молодий поет. Писав гарні вірші, що відрізнялись від усіх, написаних досі. Як він писав їх? На коліні. Тому що не було ні стола, ні хати, куди б він міг зайти. Пішов в одне велике місто Півдня. Став кулі, гнув спину на багатих американців; він прикидався, що не розуміє їхньої мови. А насправді

розумів усе і все запам'ятовував. І отак, з вантажем за спиною, придумував свої вірші. Запам'ятовував їх. Не записував, бо прикидався неграмотним, дурненьким кулі. І все-таки його розгадали. Він був косоокий і носив окуляри. Кулі в окулярах! Довелось покинути місто. Все-таки встиг зробити велику справу: розвідав у американців багато таємниць. Пішов до партизанів. Звідти послали його збирати відомості по дорогах. Став каменярем, дробив камінь в окупованих американцями районах. Гунав важким молотом і складав вірші. Так він створив найкращі свої вірші — таких до нього не писав ніхто. Надіслав він на Північ один свій вірш «Рідна сторона», не знаючи, чи дійде так далеко. Дорога була довга і небезпечна. Але вірш витримав, не загинув, дійшов. Убили чоловіка, що носив його, але той уже переповів його товаришеві, і товариш запам'ятав рядки ті назавжди (вірш був такий щирий, що одразу запау у серце), а потім відніс їх аж у Ханой в одну літературну газету. Вірш отримав першу премію як найкращий твір про батьківщину. Звістка про те полетіла на Південь і дійшла до безвісного каменяря на дорогах. Радість додала йому сил і натхнення, і став він кращим поетом Півдня. Його дружина і донька жили в одному місті. Одного разу зібрався він піти побачитися з донькою, бо давно жив у розлуці з сім'єю і засумував. Постукав у двері. Ввійшов. Донька заплескала долоньками, вигукуючи від радості. Почули сусіди. В ту ж мить він вистрибнув з вікна і зник у темряві. Заарештували його дружину. Ні з ким було залишити дитину, і вона взяла її з собою. Засудили її на довічне ув'язнення.

Вона, як і чоловік її, допомагала партизанам, була героєм боротьби. Дівчатко виросло в тюрмі. В темній камері минули її дитинство і шкільні роки. Мати навчала її писати й читати, та замість чорної дошки в них була побілена вапном стіна камери. Дівчинка вивчила напам'ять вірш свого батька, написаний про неї:

МОЯ ДІВЧИНКА

Бережись, моя дівчинко,
ти виросла в морозі келій,
світла остерігайся —
очі твої не звикли
і можуть осліпнути,
коли прямо на сонце глянеш
в жадану днину свободи.
Світла остерігайся!

А моя дівчинка вже спить у прозорій протикомариній камері. Години біжать, а я не можу склепити очей. Про що думала та мати у в'язниці, коли дівчинка її спала в неї на плечі? І враз різко задзвонив телефон. Дивлюсь на годинник: година ночі. Босоніж підбігла до телефону. Це голос То Туана, мого уважного перекладача:

— Ви просили, щоб я розбудив вас, коли повернеться наш чоловік з Хайфона. Шойно прийшов. Поки що про сім'ю Ха нічого не відомо.

19.4.72, середа, Ханой.

Знову прочитала «Всезнайку», на цей раз з кінця до початку. Знову їла морозиво на паличці. Тіточка Бл. знову розмовляє з поетами. Я вся *накусана* комарами. Один проліз

крізь сітку і всю ніч пищав мені на вухо. Я ганялась за ним по всій кімнаті. Дуже хитрі вони. Збила три таких «В-52», але вдарила собі руку.

Не можу більше *потерпіти*. Сиджу й сиджу в цьому готелі. Вчора посварилася з нею: чому не виходимо? Добре, що посварилася. Пішли в зоосад. Ой, які там високі дерева! Побачила одну клітку — дуже гарна, вся позолочена. Тітка Людмила сказала: там живе тваринка, якої нема в Болгарії. Біжу побачити її. Клітка порожня. Тварина *ивакуйована*. Мені стало сумно. Сумна прогулянка. Ось одна висока клітка, як церква. Тітка Людмила каже, що там є багато веселих мавпочок. Біжу туди, аж падаю. Клітка порожня. Ще порожніша, ніж попередня, бо ще більша. І мавпи *ивакуйовані*. У них нема бомбосховищ. В усіх клітках тільки повітря. Лише комарі не *ивакуйовані*. Кусаються люто. Ходім додому! Скільки ж будемо крутитись в цьому порожньому саду! Dorослі, як сядуть розмовляти — не можна підняти, а як підуть — не можна зупинити. Добре, що почався дощ. Побігли в машину.

Потім пішли в інший зоосад, де тварини зроблені з дерева: слони і маленькі слоники, леви й жирафи. Дуже цікаво. Один слон підняв ногу, ніби хоче ступити. Скільки гралися люди, поки зробили їх. Напевне, коли *ивакуювали* живих тварин, зробили мертвих, з дерева. Буде що розповідати подружкам у школі. Будуть казати: заздримо тобі.

Роздивлялись різноманітні квіти. Дуже гарні. А я посію в нашому садку в Хайфоні болгарські зернятка. Дуже люблю поливати квіти. Який смішний сон мені снився, що із зерняток виросли терни.

Чому ж забарилась мати?

20 квітня 72, четвер, Ханой.

Є рішення про повну евакуацію міста.

Ханой прокидається без дітей. Евакуація провадиться вночі, спокійно, без галасу.

В перерві між пакуванням багажу і рукописів в'єтнамські поети допомагають мені готувати В'єтнамську антологію для перекладу на болгарську мову. З ліричними відступами розповідають історію написання того чи іншого вірша. Але навіщо я пишу про це — у нас ніхто не повірить мені. Скажуть, що я вигадала таку країну і такий народ.

ЕВАКУАЦІЯ СМІХУ

Від безсоння будять мене
жмені серпантинного сміху,
надто дивні нині в Ханой.

У вікно виглядаю, ніби з провиню,
ніби лист чужий розпечатала,
щоб дізнатись, якою любов'ю нестямною
відлунюють кроки і сміх...

Щоб забути, як близько, як низько
атомна примара над ними повисла,
щоб несподівано палець натис на кнопку...

Бачу в місячному прожекторі:
кормисла на велосипедах.
В одному кошику — маля заколисане,
в другому — все домашнє добро,
нема речей заважких для плеча.

Залишають свій дім і сміються,
залишають свій город і сміються.
Правда, смішно! Вам не страшно,
реактивної смерті обранці?

Ні! Страшно, коли нема сміху,
чи заляканий він, чи мовчанням стає,
чи гримасою злою став,
чи спресований він у стогін.

Ні! Сміх евакуйовано:
в глибині джунглів — сміх,
в глибині печер — сміх.
Коли є сміх, В'єтнам непереможний.

Ще повернеться сміх, хоч навколо — руїни,
ще повернеться сміх, щоб ствердити
безсилля всякого насильства.
Ще сильніший повернеться сміх.

20.4.72, четвер, Ханой.

Я забула в'єтнамську мову. Тіточки в готелі розпитують мене про всяку всячину. Я ще розізлюсь.

Навпроти є великий кінотеатр. Після бомб його закрили. Всі фільми *евакуйовані*. Як мріяла я про банани, а нині набридло їсти їх. Витратила багато хао на морозиво. Я повинна бути ощадливішою. Мало в'єтнамських грошей і завжди їх не вистачає. У мамі нема донгів. Коли вона приїде, я попрошу у тіточки Бл. і віддам їй. *Випрала* і висушила палички від морозива. Граюсь одна. Вкусані місця сверблять. Розчесала їх до крові. Нікуди не втечеш від цих клятих комарів.

Мені сумно. Хочеться спати. І сні якісь одноманітні сняться.

21.4.72, п'ятниця, Ханой.

За вчорашній день, пропущене.

Мама приїхала вчора.

Знала ж я! Сказала собі, що не ляжу спати. Щось мене штовхнуло спуститись по східцях. Тіточка Бл. здивувалась, де я могла гуляти так пізно.

Бачу незнайому жінку внизу. Я не зупинилась. Вона гукнула:

— Ха!

Тоді я впізнала її по голосу. Моя мама! І трошки не схожа. Якби не гукнула, я б не впізнала її. Стільки незнайомих жінок на вулиці були схожі на неї, а вона стала *багато іншою*.

Безліч запитань маю до неї і стільки ж сказати хочу, а не можу. І вона хоче мені багато сказати, про все розпитати, але ж я не розумію в'єтнамської мови. І як могла забути її? Біжу нагору до тіточки Бл. Вона вихопилась з-за столу. Обидві обнялись біля дверей і плачуть. Які вони смішні!

Моя мама викупалась і трошки стала схожою на себе. Прийшов чічо Суан Зієу. Він був приголомшений, коли побачив, що мама моя жива й здорова. Тіточка Бл. сказала, що бог прислав його вчасно, щоб перекладати. А бога ж нема?

Він почав перекладати з в'єтнамської на французьку, а тіточка Бл. перекладає мені з французької на болгарську, що говорить мама. Вийшов надто довгий ланцюжок!

На нашу вулицю впав дощ із бомб. *Половинки* хати нашої зовсім нема, а друга *половинка* зруйнована. В саду вибухнула одна здоровенна бомба. Всі квіти вирвані з коренем, дерева повалені. Дивно, який у мене був сон... Як сні дізнаються про все?

Мама розповідає щось дуже страшне, та поки розповідь дійде до мене в перекладі, то вона вже не така страшна:

— Добре, що ви запізнилися з приїздом. Я була одна, а чоловік далеко в морі, на кораблі. Ледве витягла двох дітей з-під руїн.

Дивіться, московський туман виявився шасливим. Я ж втішала тіточку Бл., щоб не переживала так.

Хотіла показати мамі подарунки, але тіточка Бл. сказала, що мама втомлена довгою дорогою. Добиралась попутними вантажними машинами. Коси її посивіли від пилюки. Після купання вони знову почорніли. Незважаючи на те, що тіточка Бл. сказала лягати спати, я відкрила валізи й почала показувати мамі подарунки. Їй не дуже сподобались тканини, у В'єтнамі не носять таких строкатих. Стільки грошей витратили! Їй сподобалась темна шерсть, а ми ще злилися, що не знайшли світлішої. А найбільше їй сподобались кофти — коли почнуться дощі, вони згодяться. Починаю розуміти все, що каже мама. Та відповідаю по-болгарському. Все переплітається.

Лягла спати з мамою. Вона не роздягається. А тіточка Бл. роздягається. І я не роздяглась. Сказала тіточці Бл., що треба бути наготові — знову можуть посипатися бомби.

У моєї мами довгі чорні коси. Заснула я солодко-солодко.

Лежу на сусідньому ліжку, гойдаючись під протикомариною сіткою, наче на білій хмарі. Кімната дихає спокоєм. Якщо коли-небудь простий смертний втішався миром, то це я — в цю воєнну ніч, в затемненому Ханой, під низьким страшним небом над головою. Моя дівчинка спить в обіймах своєї матері. Тихий, цілющий сон колихає обох.

Дякую тобі, небо, за цей дар спокою!

21 квітня 72, п'ятниця, Ханой.

Я не вмію писати швидко. Але коли волею обставин стала свідком таких подій, то мушу бути точною і невтомною.

Врешті-решт я добилась права відвідати бомбардований Хайфон.
— Хом, хом, хом! — крикнула мама Ха. — Дуже небезпечно!

Ха переклала мені її слова. Не варто було. Я прочитала все в її очах. Я сказала дівчинці:

— Ханко, скажи матері, що в мене така робота — бути там, де найбільш небезпечно.

Ніяковіючи, дівчинка шукала в'єтнамських слів, але так і не знайшла. Мати залилась з криком в очах: — Хом, хом, хом!

А я стояла, опустивши голову перед власним злочином: не хто інший, а я одібрала мову дитині, я одірвала її від співучої ніжності материнської мови, я зробила її глухою й німою. Серце матері кровоточить від болю, бо вона не може порозумітися з донькою. А дитина захлинається бажанням висловити найпростіші почуття, що доступні кожному босоногому дитлахові з вулиці. Нині я розумію отой дитячий плач, оті нервові напади й хвороби першого року: боліла її одірвана мова, а разом з нею, диким болем кровоточив і довго не загоювався вирваний з рідної землі корінь.

КОРІНЬ

Присвячую Ха

Людина нікуди не зможе втекти
від свого кореня в рідній землі,
не зможе.

Як вірила я, що з-під бомб
змогла тебе вирвати,
в'єтнамська билинко,
і в мирну землю пересадити,
як я вірила!

Тобі часто снились далекий садок
і кіт, що розлігся на порозі.
Ти просила рушати в дорогу,
швидше рушати!

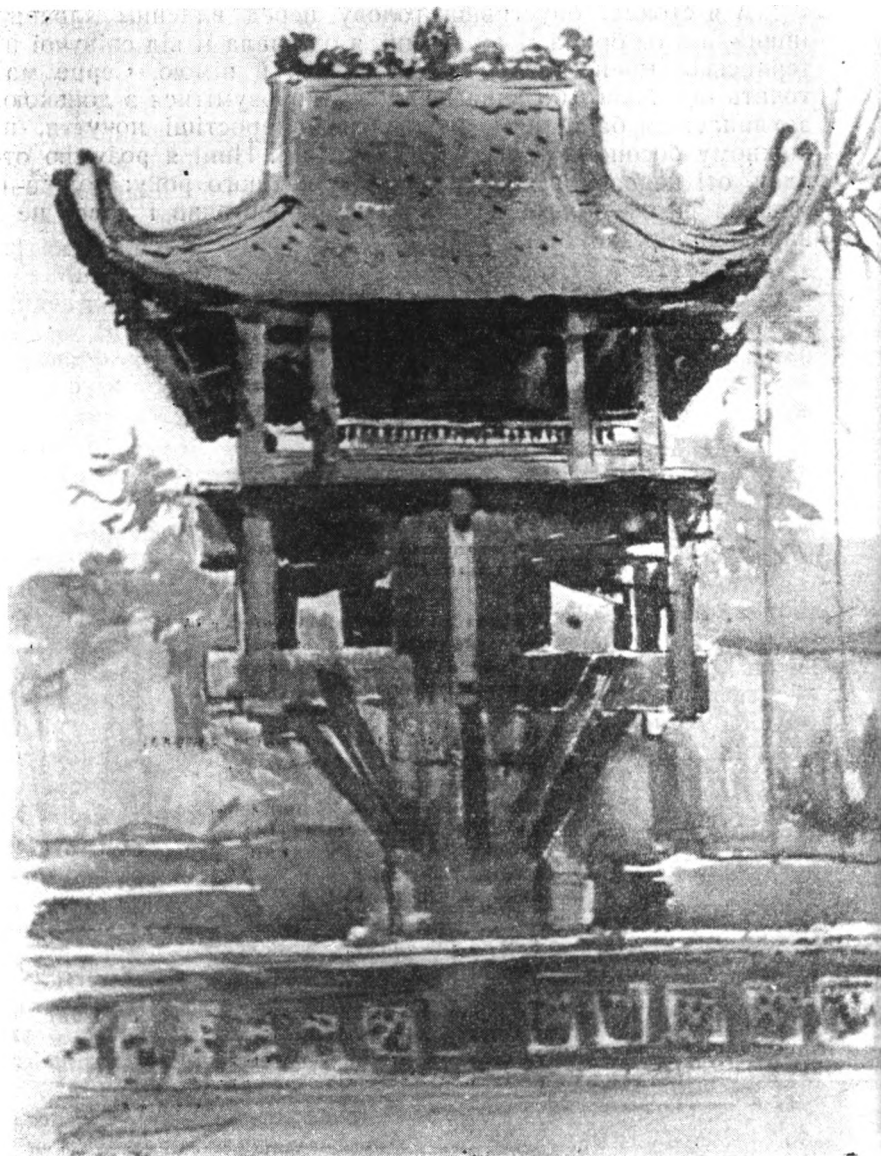
Нарешті, як тільки весна прозиринула,
сама почала пакувати валізу,
сама пакувала.
Щоб прибути якраз у той день,
коли дім твій попелом стане,
садочок розвіється з димом,
і дитинство твоє
запорошить попіл.

І ти до дна вип'єш
горе рідного краю,
до дна.
Ти народилась в'єтнамкою,
що позбавлена волі земної,
і навіть моя безсонна турбота
не звільнить тебе від страждання
твоєї землі.

Ні!

З ПЕНЗЛЕМ І ОЛІВЦЕМ ПО В'ЄТНАМУ

Майже водночас із болгарською письменницею Благою Димитровою Демократичну республіку В'єтнам відвідав київський художник Олександр Данченко. Він проїхав по стражденній землі В'єтнаму тисячі кілометрів і зробив багато зарисовок її природи й людей, чия стійкість і героїзм у боротьбі проти американських агресорів викликають захоплення всіх чесних людей світу.

Ханой. Пагода Мот Кот. Акварель.

Провінція Тхайбінь. Шовкомотальних цех.
Фламастер, гуаш.

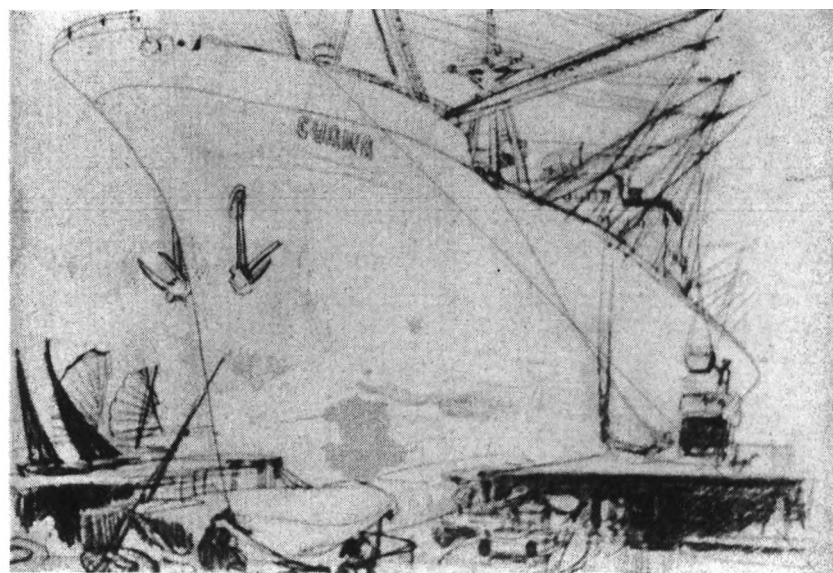

Намдін. Ткаля Фам Тхі Хує. Сангінà.
Село Батчанг. Найстаріший майстер кера-
мічної фабрики Фам Ван Гунс. Італ. олівець.

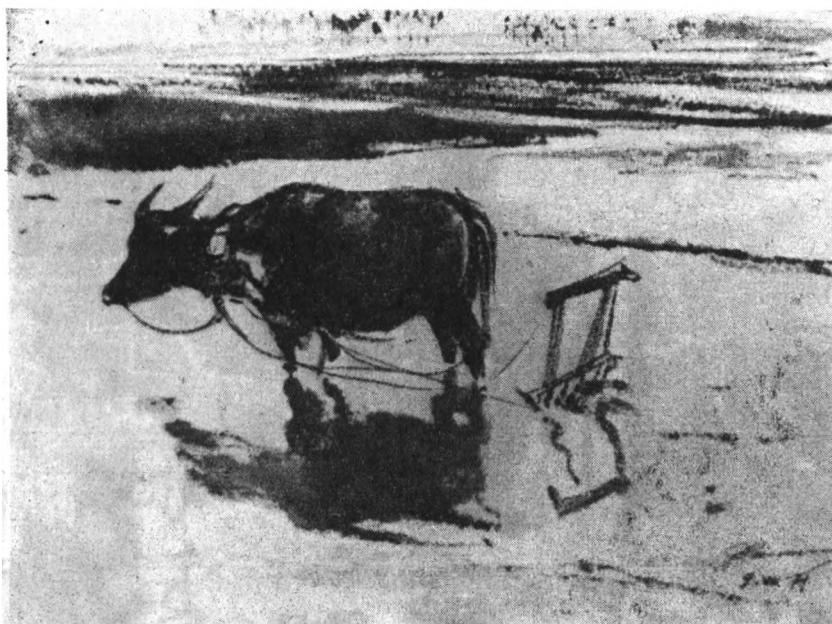
Шахтар Во Нгі. Сангіна.

Південнов'єтнамська партизанка. Сангіна.

Хайфонський порт. «Суджа». Кульнова авторучка.

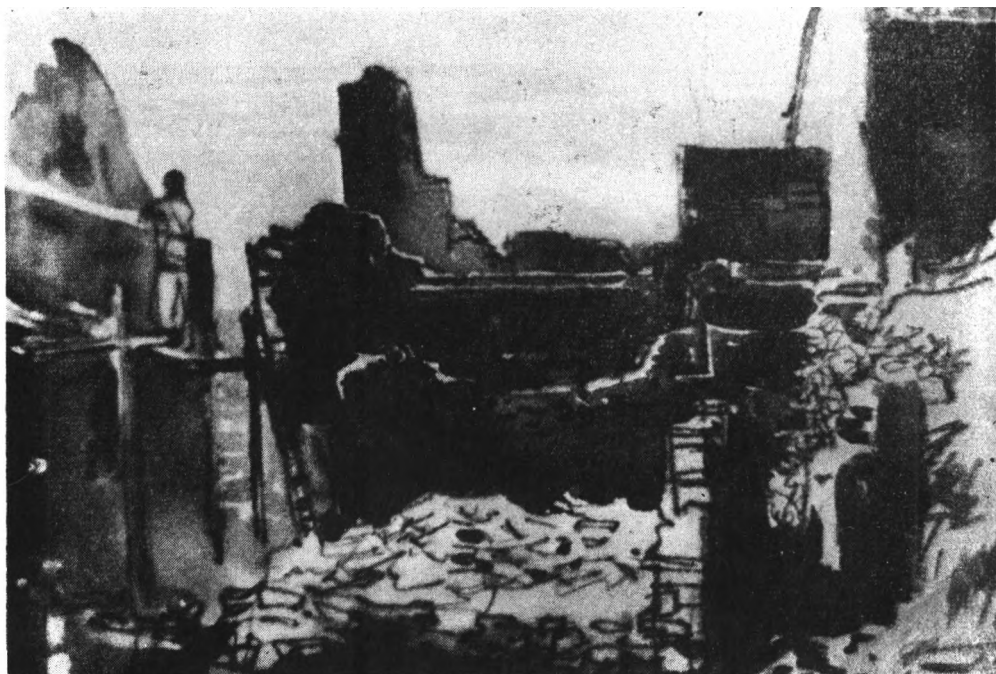
Буйвол на рисовому полі. Гуаш.

Ханой. Ополченець. Акварель, олівець, гуаш.

Передова ткаля Намдінського текстильного комбінату Чан Ми Хао. Італ. олівець, біліла.

Намдінь. Вулиця Ханг Тхао, зруйнована американською авіацією. Акварель, олівець, сангіна.

Хлопчик з Ханоя. Сангіна.

Ханой. Ополченець у світлому одязі. Акварель, олівець.

Передовик виробництва Хайфонського механічного заводу тонар Ку Тхі Кань. Італ. олівець.

Робочий вуглесортувальної фабрики. Сан-Гіна.

Провінція Тхай Бінь. Спостерігач зенітної батареї № 4. Гуаш.

В'єтнам подарував мені дивовижні родинні зв'язки. Турботливими очима проводить мене мати моєї дівчинки, а її рідне місто зустрічає мене вирваними очима.

Рано-вранці ми виїжджаємо броньованою машиною, замаскованою зеленню. В дорозі доганяємо вантажні машини з бідним домашнім майном. Люди евакуюються. Основний транспорт — велосипед.

Ніколи не зітреться з моєї пам'яті така картина: мати тягне велосипед, на задньому сидінні старшенькі діти, спереду немовля, а на спині — домашнє майно. Вона штовхає велосипед по розритій дорозі і ще знаходить в собі сили посміхнутися до чужинки, що сидить у зручній машині.

Без пояснень розумію, що ми перед Хайфоном. Агресори хочуть, щоб увесь світ завтра мав саме такий вигляд. Масовані нальоти повітряних фортець «В-52». Великий район біля бензоскладу перетворений... на що? Нема з чим порівняти. Пустеля виглядає привітніше. Перед очима — величезне переоране бомбами пустище. Де-не-де ще вихоплюються дим і полум'я. Сухий запах згарища й попелу. Круг міста в такий варварський спосіб знищені села: Фуклок, Хінсюїн, сільська комуна «Хам Дао». Дивно — хіба могутні бомбардувальники «В-52», виплід сучасної американської техніки, сконструйовані для того, щоб нищити ці бамбукові курені, вкриті пальмовим листям?

Машина повільно в'їжджає в місто, що ніби постраждало від землетрусу. Цілі житлові, густо населені райони перетворені на руїни. Всюди читаємо написи — бомба уповільненої дії. В місті чути ще вибухи. Там, де машина не проходить, ідемо пішки. Зблизька злочини агресорів вражають ще більше. Ось тут був шкільний район. Проходимо повз руїни трьох великих навчальних корпусів. А далі — гуртожиток робітників, що теж став попелом. Серед руїн не ходять люди, щоб знайти рештки свого майна, бо всюди лежать невибухлі ще бомби. Рибоконсервний завод зрівняно з землею. Шукаю вулицю Дьєнб'єнфу. Нема жодного будинку, на якому можна було б прочитати назву вулиці, про яку так багато наслухалася я від маленької в'єтнамки. Шукаю номер 57, шукаю садочок з квітами, що його колись поливала дівчинка. Подекуди залишилися стіни, лежать вивернені з корінням дерева. Замість квітів із землі стримлять осколки якогось снаряда. В руїнах, напевне, лежать сусідські діти, про котрих розповідала мені дівчинка: як вони гралися в піжмурки в затінку бананового лісу, як бігали неввипередки...

Але треба поспішати. По радіо звучить попередження: з південного заходу наближаються ворожі літаки. Мене примушують надіти важку каску. Вирушаємо в порт. Величезний склад — зруйнований. На східцях розкидані мішки з добривом, спалені гори пшениці. Пахне горілим зерном. Вагони з добривом перемелені бомбами. Пожежна машина, що примчала гасити вогонь, рятувати поранених, була обстріляна. Ось німецький пароплав «Гальберштадт». Бомба влучила в середину корпусу. Там чорніє величезна, глибока пробоїна. Англійський торговий пароплав «Кінрос» також пошкоджений. Ось білий радянський пароплав «Сімферополь», його обстріляли. Є поранені.

Показують мені нові жахливі бомби: з гострою шрапнеллю, бомби-перфоратори, що прогвинчують бетон, зариваються глибоко в землю, щоб вибухнути у підземеллях, куди ховаються люди. І ось він, новий винахід: бомба-віяло; її вибух дає температуру в дві тисячі градусів.

Контейнер містить 247 таких бомб. Від жертв залишається тільки попіл. Новітній фашистський крематорій!

На місто скинуто 2900 бомб різних видів. Сьомий американський флот обстрілював місто.

Число жертв поки невідоме. Вся сім'я Чуан Ван Гунга загинула. В сім'ї Лі Ба — семеро вбитих. Тхі Чієн із кварталу Туанг Лі загинула з дворічним дитям. Двадцятидворічна Ан Нгуєн Ван Лін страшенно спотворена, схожа на обвуглений рис. Госпіталь переповнений пораненими. Серед них багато дітей, жінок, стариків.

Місто повністю евакуйоване. В житлових будинках всюди бачу замки на вибитих дверях. Раніше не помічала, щоб в'єтнамські хати замикались. Двері завжди були відчинені навстіж, і перед ними завжди гралися діти.

Проте Хайфон не безлюдний. Тут залишились оборонці героїчного міста: ті, що збили десять літаків, серед них один «В-52», ті, що влучно обстріляли тринадцять американських кораблів 7-го флоту, який нахабно вдерся в чужі води, за тисячі кілометрів від США.

Якщо люди всього світу не піднімуть голос проти цих злочинів, то вони діждуться дня, коли їхні міста, їхні будинки спіткає доля Хайфона.

Я залишаю це місто, що завжди гостинно приймало мене, відкривши красу Халона й Бедалона — восьме диво світу з чарівними скелями й морем.

Нині Хайфон — величезна розорена бомбами пустеля — дев'яте диво світу. Він проводить мене чорним вітром руїн, гіркотою диму й страждань, вітром, який ще більше роздмухує рішучість в'єтнамців боротись до кінця.

ХАЙФОН

Опівночі небо і море
ринули раптом на місто
і сон його розчавили.

Під пірамідами руїн,
під тліючим громадям —
присипаний сон його, ще теплий.

Друзі, йдіть розкопаєм гуртом його!
Поможіть! — знизу кричать задушені
невинні дитячі сні.

Простягають кінчики зламаних пальців.
Кров і гнів, і голос у землю течуть
разом із сном.

Людство далеко, наче галактика!
Ти не зможеш заснути! В Ханой
розчавлено сон твій.

Знову й знову постають у моїй пам'яті міжнародні зустрічі солідарності з В'єтнамом — вони освітлюють морок надією.

Всесвітня асамблея на захист народів Індокитаю. Після того, як США не змогли зірвати цю переконливу міжнародну зустріч, вони спробували своєю пропагандистською машиною заглушити чесний голос асамблеї. Та, як завжди, грубе зневаження громадської думки дає ре-

зультат, протилежний сподіваному. Ніколи досі так спонтанно й масово не вибухала обурена світова совість проти американської варварської агресії у В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі. Конференція провадилась у ті дні, коли готувався візит Ніксона в Пекін, коли ефектні фрази про «миротворення» супроводжувались небаченим зростанням бомбардувань. Повітряні фортеці «В-52» гронами скидали смерть на мирне населення всього Індокитаю.

Експерти подали вражаючі факти. Протягом семи років, з 1965 по 1971, на територію Індокитаю *щохвилини* падає 3,53 тонни тротилу, або 212 тонн *щогодини* — вдень і вночі. Атомна бомба, що зруйнувала Хіросіму, мала 20 кілотонн. А за уточненням газети «Монд» від 29 липня 1970 року, «бомба над Хіросімою мала 13 кілотонн руйнівної сили». Отже, Індокитай витримував бомбардування, що своєю руйнівною силою дорівнюють 1000 атомних бомб Хіросіми.

Версаль був своєрідним Нюрнбергом для американських агресорів — сучасних продовжувачів фашистських злочинів. Були викриті нові звирячі обличчя генія війни на знищення: автоматизована війна, електронна війна, катастрофічна війна. Тридцять три спеціалісти й свідки показаними фільмами, віддрукованими документами розгорнули перед нашими очима неймовірні картини масового знищення за допомогою новітніх технічних та наукових засобів, які американська воєнна машина використовує проти безневинних жінок, дітей, стариків. Ми побачили зловісний «прогрес» у цій тотальній війні. Нині випробовуються нові різновиди винищувальних бомб: бомба-павук, бомба-апельсин. Отак бездушний мозок створює за зразками життя новітні форми жорстокої смерті. Іншого «винахідника» надихнула древня зброя, що нею користувалася людина для самооборони в диких джунглях — стріли. Так з'явилася бомба «сагайдак стріл» Під час вибуху від бомби-матері розлітаються довгі, розпечені металеві стріли, що пронизують живе тіло. Інший конструктор «творчо» удосконалив механізм бомби так, що з утроби матері-бомби вилітають металеві гостряки, які гвинтовим рухом вгризаються в жертву, розриваючи тіло. Остатнє досягнення — так звана бомба-перфоратор. Треба, щоб кожний житель планети побачив фільм, у якому показано чудовиська, що носять грона таких бомб. Якийсь виючий бур з шаленою швидкістю летить з висоти, вгризається на десятки метрів у землю і вибухає всередині бомбосховища. Крім цих бомб, на розтерзану індокитайську землю в різних видах падає вогонь, грім, лавина. І все це — витвір людських рук, людської фантазії. Подивившись фільми і бомби-експонати у Версалі, я не могла навіть подумати, що ці пекельні винаходи падатимуть поруч мене і моєї дівчинки. Уявляю собі «батька» цієї техніки нищення. Вбивця з-за рогу. Він ніколи не бачив дітей, котрих своїми винаходами скалічить, зробить попелом, перетворить на велетенську яму. Найжахливіше, що і той, хто скидає бомби — американський пілот повітряної фортеці «В-52», — навіть уві сні не бачив своїх жертв.

А вони — ніжні, тоненькі юнки, що схилили гнучкі тіла над рисовими полями. А вони — мудрі старики, що сидять вечорами біля порога своєї хати, дивлячись на багрянний захід сонця. А вони — миролюбні люди В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі, закохані в свою вітчизну. А вони — всі люди на земній кулі і ви, що нині далеко, за кілька тисяч кілометрів від Індокитаю. Тому що цей півострів став випробувальним полігоном завтрашньої війни проти вас, проти миру й свободи всієї планети, проти всіх нас.

Версальський заклик ще звучатиме в усіх країнах, з уст молодих і літніх, з уст людей різних поглядів і переконань, що стають на захист одвічних людських цінностей.

21.4.72, п'ятниця, Ханой. Продовження за сьогодні.

Одразу звикла до мами. Не розуміючи слів, ми розуміємо одна одну. А що, коли я вивчу в'єтнамські слова, і ми почнемо сваритись? Вона розчесала мені волосся. Дуже *гладенько* розчісує. Нітрохи не скубає. Ми ходили на ринок, і мама купила мені «кап» (це в'єтнамська приколка, якщо її не загубиш, усе життя держатиме волосся, не ламається). Заплатили цілий донг. Їла «тау фофа», це щось схоже на кисіль, тільки зовсім інше — в сто разів смачніше.

Знову роздивлялись подарунки. Помітила, що в мамі нема годинника. А їй треба прокидатись рано, вона серед ночі іде працювати в Хайфон. Як вона прокидається? У нас в Софії будильник, без нього ми не можемо прокинутись у сім годин, а вона без годинника прокидається, ще коли темно. Віддала їй свого годинника. Їй сподобалась каблучка, яку тіточка Бл. купила мені в Москві. Мама приміряла її на свій палець — якраз для неї. Подарувала їй. Навіщо вона мені? Вчителька казала, що до школи не можна носити каблучку. Коли будемо повертатись через Москву, я попрошу тіточку Бл., щоб купила мені таку саму. Тоді там було дві каблучки, ми купили кращу. Але й друга теж гарна.

Тільки я не хочу повертатись. Тут страждають від комарів і бомб, братик і сестричка не мають що їсти, а мені живеться легко. Без цього!

Тіточка Бл. багато запізналась. В Хайфоні падають бомби. Зголодніла. А мама не дозволяє вечеряти без неї. Будемо чекати тіточку Бл. Мабуть, вона заговорила з кимсь. Поки чекаємо, роздивляємось подарунки. Мама дуже зраділа транзистору. В селі транзистор сповіщатиме тривогу. Добре, що ми взяли його. Адже в селі як вони почують, що літаки близько. Кручу-кручу транзисторну ручку, Софії не знаходжу. Жаль. Хотіла, щоб моя сестричка послушала Лілі Іванову. Нічого, я розповім, як вона співає. Покажу модні танці, вона сміятиметься.

Чому мама не привела сестричку й братика? Хай би швидше вже вела мене до них! Нині вони самі стоять в селі і чекають на мене.

Я повертаюсь у готель з дивним почуттям, що повертаюсь додому. Після побачених жхів не можу натішитись мирною сімейною ідилією в кімнаті. Мати з дочкою відкрили чемодани, вийняли різні речі й розклали по кутках. Як потім умістити їх у ці вузькі гнізда? А транзистор тривожною в'єтнамською мовою сповіщає про наближення «май бай мій». Хоч би тривога виявилась фальшивою — заспокоюю, обнімаючи, обох — матір і дитину. Я така вдячна долі, що зв'язала мене з цією незвичайною родиною.

Ха біжить східцями до готельного ресторану. Вона стала нервовою. З нетерпінням чекає сніданку, обіду, вечері — не тому що зголоділа, а тому, що в'єтнамські страви такі на смак, як мати колись готувала. Вона наново запам'ятовує найпростіші слова: сіль, суп, овочі, петрушка. Мати вимовляє їх, наповнюючи домашніми пахощами, як найдорожчі спогади дитинства. Ха повторює їх з любов'ю, повертаючи собі разом з в'єтнамськими словами смак материнських страв.

Під кінець вечері нам підносять казковий плід вай — плід кольору вранішньої зорі, з соком — як морська прохолода в спеку, з пахощами вільних, безтурботних днів дитинства. Ха з насолодою висмоктує цей сонячний сік своєї вітчизни. Я з почуттям провини дивлюсь на ці сяючі сплески риби, кинуті знову в рідну ріку. Я розумію, чого позбавила її.

З-за сусіднього столу з любов'ю дивляться на нас двоє радянських друзів В'єтнаму. Один з них знає в'єтнамську мову, як рідну, і допомагає дівчинці знову знайти втрачену мову.

Несподіване ревіння сирен. Враз гасне світло. В суцільній темряві ревіння стає нестерпним.

В цю мить розлягся крик — дикий, страшний. Так кричить в джунглях поранена пантера, діти якої в небезпеці. Це мати Ха. Я вперше чую, щоб в'єтнамка кричала. Ця мужня жінка, загартована життям, втратила самовладання. Не за себе боїться вона зараз, навіть не за двох дітей, залишених у темному селі під Хайфоном. Третій її дитині зараз загрожує небезпека.

Я не маю права кричати. Беру за руку свою сестру Шанг, і ми обережно спускаємося в бомбосховище, слідом за дівчинкою. Цього разу і найсміливіші ідуть у бомбосховище. Підземний лабіринт переповнений. Нічим дихати. Газова лампа кидає тьмяне світло на людські обличчя. Обіймаю дівчинку і відчуваю, як шалено калатає маленьке серце.

— Страшно? — запитує її Альошин.

— Ніскілечки! — відповідає Ха, мружачись, і втискується в найглибшу комірку.

— Одразу, як заревла сирена і стало темно, я простягнув руку — вловити маленьку ручку; мацаю навкіл — нема нічого! А ось тут сиділа ж дівчинка з кіскою-хвостиком. Схоплю хоч за хвостик, — думаю, — а він полетів! — сміється Альошин.

Мати Ха досвідченим оком оглядає бетонну стелю і пояснює Альошину, що стеля ненадійна: для нової бомби-перфоратора треба не менше трьох метрів землі зверху. В бомбосховищі збирається все більше й більше людей. Ха дивиться на сусідні комірчини — може, там безпечніше? Я дивлюсь на обличчя іноземців — вони бліді, перелякані. Ми мовчимо, чекаючи першого вибуху.

І враз — безмежна, рятівна радість! Моя подруга — доктор Фуонг. Обіймаємось так, як ніколи не обнялися б під чистим, сонячним небом. Ця жінка мовби випромінює впевненість і силу. Ха дивиться на неї з захопленням: «Ко Фуонг!».

Скільки спогадів зв'язує нас — від тих осінніх днів, коли ми разом з дівчинкою ховались у старе бомбосховище і відчували, як земля здригається під важкими бомбами. Тоді зруйнували міст і цілий квартал навколо.

Відбій. Кажуть, що літаки скинули свої бомби за тридцять кілометрів від Ханоя. Радянські колеги десь почули, що з понеділка, двад-

цять четвертого квітня, слід чекати масованих нальотів. Може — атомна бомба?.. Двадцять сьомого мають знову розпочатись переговори в Парижі, і американці для переконливості можуть привезти на своїх «В-52» не грона, а ящики бомб. Чутки калічать людський дух не менш жорстоко, ніж бомби.

Сини більшості моїх знайомих з Півдня — в армії, на фронтах. Вчора ще вони були дітьми, а сьогодні їх нема, вони на Півдні. Син Фуонг, котрий тоді ще був школярем і вибирав собі майбутнє кінооператора чи художника, нині зброєю малює майбутнє своєї країни десь на Високому плато. Її чоловік — лікар — роками не приїздить з фронту.

— Чи є вісті про нього? — запитую тихо, знаючи, що торкаюсь рани.

— Так, у минулому році отримала два листи! — відповідає вона бадьоро. — Все гаразд! — посміхається ще раз, щоб підтримати мене.

Фуонг не живе чутками. Вона прислухається до єдиного голосу — голосу надії. Мені здається, що в'єтнамці вірять лише цьому внутрішньому голосу. А чутки у В'єтнамі вигадуються і поширюються іноземцями, і вони ж самі їх з'їдають.

Ми сидимо в просторій кімнаті готелю — обидві матері Ха, наш радянський друг, мій перекладач — на сімейних зборах. Вирішується доля дівчинки. В думках кличу Фуонг, добру фею, котра допомогла мені мудрою порадою, коли я брала Ха. Хто говоритиме перший? Той, хто відчуває свою провину.

— Я давно відкладала цю зустріч, дорога сестро! Минулого року у вас була повинь, на початку цього року у мене — Версальська асамблея... Нині я покарана за своє непростиме запізнення.

Вона дивиться на мене добрими очима і просить, щоб переклали.

— Хіба ти не одержала мого листа, в якому я просила не хвилюватись?

— Одержала, та знаю, що в твоїм серці коїлось! — Мені соромно, що так ясно вона пробачає мені. — Тепер скажи, що зробити? В погану пору прийшли ми в гості.

— Адже побачились ми, живі, здорові, чого ж іще бажати?

Її голос, мов бальзам на рану. Радянський друг, хвилюючись, перекладає ці зворушливі слова.

— Що пропонуєш нині? — питаю, ніяковіючи.

Ха крутиться навколо столу і сама перекладає вираз наших облич:

— Щоб ви не забирали мене в літак, поки я не побачу Хай і Кха!

Мати відповідає, і в її голосі бринить ніжність:

— Сестричка і братик Ха зі сльозами на очах просили не повертатись без неї!

— І я про це мріяла: щоб дівчинка побула цілий місяць зі своєю сім'єю... Але нині...

Мати посмутніла. Ні слова. Я знаю, якого болю завдаю їй. А мені ще болячіше, що позбавляю дівчинку обіцяної зустрічі. Я згодна, щоб вона зненавиділа мене, та зараз не можу ризикувати її життям.

Радянський друг схвилюваний:

— Мати зовсім засмучена, — шепоче він.

Хто скаже вирішальне слово? Відлуння сирен ще стоїть у моїх вухах, і як же я відпущу дівчинку в село Вінбао за двадцять п'ять кілометрів від Хайфона? Ще стоїть мені перед очима спалене село Фуклок — теж поблизу Хайфона... А Ніксон погрожує Ханою, і чи

можу я затримувати Ха тут? А весь В'єтнам став віч-на-віч з автоматизованою смертю, і чи справедливо, що всі мої думки зосереджені лише на одній в'єтнамській дитині? А якщо трапиться щось з її братиком, сестричкою, батьком — чи вибачить мені Ха, що я перешкодила їхній останній зустрічі?

Голова розвалюється від думок. Хочеться, щоб хтось вирішив за тебе, щоб відповідальність лягла на чужі плечі. Не прислухайся до свого серця, воно не безсторонній порадник! А кого слухати? Чи може розум передбачити все?

Мати мовчить, опустивши очі. Якщо лише погляне на мене, якщо зітхне — я відпущу дівчинку. Та вона навіть найменшим порухом не підказує будь-яке рішення. А я боюсь і півсловом випередити її.

Несподівано дівчинка ступає наперед:

— Ви наче в казці про царя Соломона і двох матерів, справжню і самозвану.

Нашої скованості як не було. Всі голосно сміються.

— Доросла дівчинка вже, все розуміє! — дивується наш друг. — Нічого не сховаєш від неї!

Що дало мені силу? Сміх чи біль? Я беру відповідальність на себе:

— Добре, нехай буде так! Ха поїде з тобою, сестро Шанг, в село! І буде там, скільки ти схочеш! Твоє серце підкаже тобі, що краще для нашої дівчинки. Я не справжня мати, що б не робила для неї.

Уважний Альошин перекладає, як Соломон:

— Мати каже, що вона дуже щаслива!

Та нема потреби перекладати — так сяє її обличчя. І в мені відбувається те світло. А дівчинка підстрибує від радості, що її не розділили навпіл. Вона піде до братика й сестрички, побачить свого батька, буде поруч свого рідного міста Хайфона. Вона якийсь час житиме нероздвоєно, буде нерозлучною з усім, що для неї найдорожче в світі. Може, загине, та смерть лише ствердить її цілісність — вона залишиться в'єтнамським дитям.

А мудрий наш друг Соломон зворушений до сліз:

— Щоб усе скінчилося добре!

21.4.72, п'ятниця, Ханой.

Завтра вранці вирушаємо в село. Обидві турбуються, чи зможу я вчасно прокинутись, коли лягаю так пізно. Чому ж не прокинусь? Ой, нагуляюсь!

22.4.72, субота, Ханой.

Мама розбудила мене тихенько. Не люблю, щоб мене *голосно* будили. Коли кричать, я ще міцніше заплющую очі. Вони думають, що я не чую. А я прикидаюсь. Коли мама тихенько розбудила мене, я одразу встала. Тіточка Бл. здивувалась.

Спустили ліфтом важкі валізи. Я забула, що транзистор поклали в торбинку, і кинула її на підлогу. Обидві зойкнули. Добре, що татко в Хайфоні, а то дав би ляпаса. Замінімо батарейки, і все буде гаразд!

Цілу половинку дня чекали. Не було машини. Шофер копав бомбосховище для дітей. Що таке евакуація?

Мама наказує, щоб я не гралась м'ячем, бо знімаю гармидер. Тіточка Бл. наказує, щоб я не розчухувала покусані комарами місця. Нелегко мати двох матерів!

Напишу листа вчительці. Хоч би не наробити помилок!

Мила другарко Петрова!

Мандрівка була довгою і широкою, та врешті-решт приїхали. Минули Індію. Було дуже гарно.

15 квітня прибули в Ханой. Справжнє літо, Квітують квіти. Всюди зелено. Метелики пурхають з квітки на квітку.

Одразу на другий день, 16 квітня, було бомбардування. Шибки брязчали від гуркоту бомб. Після сирени ми пішли дивитись руїни. Було багато.

Як ви себе почуваєте? Привітайте друзів з мого класу!

Цілую Вас. Ханка.

Коли повернусь, розповім про свої пригоди.

24.4.72, субота, Ханой.

14 година, після обіду.

Нарешті машина! Зручно поклали чемодани. А самим трошки тісно. Тіточка Бл. проводить мене, наказуючи слухатись. Дорослі завжди повторюють одне й те саме. Набридає. Зібралось багато людей, дивляться. Думають, що я більше не поїду в Болгарію, тому що тіточка Бл. обняла мене і поцілувала. Вони не знають, що ми, болгари, обнімаємось і цілуємось без всякої причини. Вирішили, що ми розлучаємось назавжди. Ледве не пирхнула від сміху!

Пишу ці рядки, зігнувшись під протикомариною сіткою, в одній кімнаті серед спустошеного Хайфона. Гучномовець з дерева у дворі через кожні п'ять хвилин сповіщає про наближення до міста великих з'єднань американських бомбардувальників «В-52». Навіть коли не знаєш мови, з інтонації диктора все зрозумієш. По-зрадницьки світить місяць. Лежу одягнута, поруч мене ліхтарик. Мої сандалі в бойовій готовності перед ліжком. Один «В-52» кружляє наді мною, дзижчить, шукає дірочку в сітці, щоб влучити в мене. Комарі тут також жорстокі агресори. Нема дівчинки, щоб догнати і вбити комара. В Ханой вона збила кілька таких «В-52». Дівчинку, як усіх в'єтнамських дітей, треба було евакуювати. Їх вивезли в село поблизу Хайфона, кілометрів за двадцять п'ять від міста. Бомбосховища там нема ще, її батько, що працює в Хайфоні, поїде туди і викопає.

Отже, про сон і мріять не варто. Мені лишається засвітити ліхтарик і писати. Писати свій «нічник».

23 квітня 72, неділя, Ханой.

Позавчора показали мені Хайфон — це було перше знайомство з багатостраждальним містом. Сьогодні з Ханоя ми знову вирушаємо

туди, щоб побачити не лише воронки, попіл і руїни, а й людей, їх героїчну боротьбу.

— Мені хочеться, щоб ти сприймала Хайфон не як великомученика, а як героїчного трудівника! — сказав, коли ми рушали, мій супутник Лиу Куї Кі.

В'єтнамський оптимізм мені знайомий. Я сприймаю його як клімат цієї країни — дуже гарячий, але здоровий.

Знову неділя. Лише тиждень тому тут сипав град, привезений американськими бомбардувальниками — найлютіший від початку війни. Наші три машини замасковано зеленню. В одній — два японці, друзі В'єтнаму — журналіст і кінематографіст, в другій — молоді в'єтнамські журналісти, в третій — одна болгарка, в'єтнамська дівчина-перекладачка і страшенно роботящий Лиу Куї Кі. Щоночі він читає стоси бюлетенів, а ще більші стоси чужих газет. Знає все. Його пам'ять вражає мене. Не зазираючи в папірці, він читає довгі лекції про становище у В'єтнамі, про зміни в міжнародному кліматі, про рух солідарності з В'єтнамом у всьому світі. Наводить назви різних міст і селищ, імена діячів науки, культури, робітників, що піднімали голос на захист його вітчизни.

Зараз, по дорозі до Хайфона він, замість подрімати після безсонної ночі, переказує мені останні новини: в Південному В'єтнамі боротьба розгортається в різних кутках країни, там, де ворог найменше цього чекає. Зараз точаться запеклі бої на Високому плато.

Мій невтомний супутник розгортає переді мною картину воєнних дій. Він натискує найвіддаленіші клавіші відлуння подій в усьому світі і знову повертає свій удар на головний акорд — боротьба на Півдні і помста американців, що виливається на Півночі. Вчора після обіду дуже жорстоко бомбардували провінцію Куангбінь, збито два американських літаки. В США розгортається небачена в історії цієї країни всенародна кампанія протесту проти війни у В'єтнамі. Жінки Техасу заволоділи радіо і гостро критикували політику Ніксона. Виступи противників війни в Чикаго, Бостоні, багато студентів беруть участь у демонстраціях протесту, відбуваються сутички між поліцією і демонстрантами. І раптом несподіванка для мене: у місті Хасково, в кооперативі «Ленін», відбувся мітинг протесту проти бомбардувань ДРВ. Несподіванка, звичайно, не в тому, що відбувся мітинг, а в тому, що ця скромна провінціальна акція знаходить тут такий відгук.

А навкруги, аж до обрію, зелені смуги рисових плантацій. Після торішньої повені земля щедра до людей. Зелень свіжа й соковита. Всюди працюють люди. Підкотивши холоші, вони стоять по коліна в болоті, — немовби пустили коріння в землю. Вирвати їх неможливо. Над їхніми головами вдень і вночі висить смерть. Американські стерв'ятники «В-52» літають дуже високо, їх не чути, а в полі ніяк подати тривогу. Жінки й діти, старики і юнки знають, що на них щомиті може звалитись багатотонний смертоносний вантаж і перетворити їх на попіл. Та вони спокійно працюють, як працювали їхні діди й прадіди.

І я кажу собі: «Запам'ятай цю картину людського надтерпіння, сховай її глибоко в душу, нехай вона, як вогонь, обпалить твоє серце, і коли повернешся, покажи її всім людям».

Після плодоносної зелені — раптом мертва планета. Здалеку пізнаю околиці Хайфона. В річці перекинутий човен. Далі зруйнована башта цементного заводу. Спалена земля. Попіл.

Чимдалі в місто, тим більше не віриться, що це Хайфон. Вулиці знову овіяні велосипедним вітерцем. Зустрічаю юнок з чарівними усмішками з-під солом'яних капелюшків. На одній з вулиць навіть ринок відкрився. Прийшли сміливі селянки, сіли поруч своїх кошиків, продають свіжі овочі й фрукти. Життя знову забувало, як трава в джунглях після буревійного дощу. Лише одне нагадує про тривожну атмосферу в місті: на вулиці не видно жодної дитини. Прибережний Хайфон, завжди переповнений смаглявими допитливими дітьми, нині одразу став дорослим. Місто без дітей.

В міському комітеті партії ми зустріли першого секретаря, товариша Тан Кіена, сивого чоловіка з лагідною посмішкою. У нього поранена рука, та він не хоче, щоб ми це помітили, і, вітаючись з нами, простягає хвору руку:

— Ви свідки злочинів американської авіації, що трьома велетенськими хвилями накотилась на місто шістнадцятого квітня, після обіду. Двісті літаків, серед них двадцять «В-52». У нашого революційного робітничого класу — традиції, і ми боролись до кінця. Ви прийшли за покликом інтернаціонального обов'язку. Ми впевнені, що з ваших статей світова громадськість довідається, як бореться населення Хайфона; тим самим ви допоможете нам боротись. Від імені жителів Хайфона сердечно бажаю успіхів у вашій благородній справі!

Посміхаючись, звертається до мене:

— А ви наполовину з Хайфона, адже ваша донька звідси!

Не чекаючи відповіді, він виходить. У нього тисяча справ. З нами залишається товариш Тинх, працівник міському, який відповідає за ідеологічну роботу. Він небагатослівний.

— Я розповів про останні події. За кілька днів до злочину ми вже були наготові, бо знали, що успіхи наших братів на Півдні розлютили американців. Шістнадцятого квітня опівночі вони накинлись на місто одночасно з неба і з моря — трьома хвилями, бомбардували й ракетували густонаселені райони міста. Ми боронились. Кожен на своєму бойовому посту. При першому нальоті збили п'ять літаків, в тому числі один «В-52». До кінця другого нальоту — іще три літаки, а під час третього — іще два. Вони атакували пляж Дошан. Під час другого нальоту зруйновано багато житлових районів, а також порт, де на той час стояло багато зарубіжних кораблів, які розвантажувалися нашими робітниками. Всі п'ять радянських кораблів пошкоджені, а «Сімферополь» найбільше. Поранений один офіцер. Третій наліт стервятників був ще більший. Вони атакували містя, що перед цим уже бомбардувались. Пошкоджено корабель НДР. Ми збили всього десять літаків, серед них — один «В-52». Вивели з ладу один ворожий корабель. Агресор чинить злочин за злочином. Мирного недільного дня загинуло багато людей. Найбільше жертв серед старих і дітей. Були атаковані дитячі садки, школи, санітарні пункти, госпіталь. Під час цих трьох нальотів бійці, робітники й населення показували приклади героїзму й мужності. Ми і далі будемо боротися, не припиняючи праці на виробництві. Відбудовуємо підприємства і знову стаємо до праці. У важкі дні випробувань іще більше відчутна взаємодопомога серед людей.

Товариш Тинх тримає в руках аркуші паперу: тут чітким почерком записано імена хайфонських громадян, жінок і чоловіків, хлопців і дівчат, що проявили мужність, героїзм, ініціативу, допомагаючи пораненим. З деякими героями зустрінемося завтра.

Ми ще не закінчили розмови, як задзвонив телефон. Повідомили, що до міста наближаються «В-52». Будьте наготові! Товариш Тинх, посміхаючись, прощається, радить бути ближче до бомбосховища. На вулицях тривожне пожвавлення. Всюди поспішають машини, велосипеди. Всі наділи на голову каски. Нам, свідкам, не лишається нічого іншого, як повечеряти й чекати. Іжа стає поперек горла. Нас повели в бомбосховище, щоб запам'ятали, як пройти в темряві на випадок... Ми жартома сказали один одному «на добраніч». Лиу Куї Кі зникає в темному провулку — у нього зустріч з місцевими колегами. Гадаю, він прочитає їм двогодинну лекцію про останні події в світі, висловить свої прогнози, якщо «В-52» не зупинять його. Я залишаюсь наодинці з записником.

Кидаюсь у протикомарину сітку, як риба в невід, марно намагаюсь заснути. Кожних п'ять хвилин гучномовець у дворі сповіщає про нальоти ворожих літаків. Напружую слух, намагаюсь розібрати слова, хоч і не знаю мови. Мені весь час здається, що називають район, де я зупинилась. Нерви теж напружені до краю. Як же тут живуть люди — щодня і щоночі під таким «слуховим обстрілом»?

Настає мить, коли я кажу собі: хай би вже швидше тривога, щоб знати, адже весь час насторожі, наче повисла над проваллям. І ось чергове повідомлення — не таке, як досі: тричі вигукуються односкладові в'єтнамські слова, різкі й рішучі, як набат. Я зіскакую з ліжка, здираю сітку, заплутуючись у ній, як риба. В темряві ніяк не взую сандалій. Реве сирена. Мої в'єтнамські друзі стукотять у двері — наче я можу спати й нічого не чути! Беру ліхтарик, записник (він мусить бути зі мною) і бігом спускаюся сходами. Перебігаючи через двір, зиркаю на небо. Біло-срібний місяць, інкрустований і полакований рукою в'єтнамського майстра, виблискує на обрії так розкішно, наче тропічна ніч поклала на свої смагляві плечі коштовну прикрасу. І я кажу собі: «Легковажний місяцю! Чого ти посміхаєшся? Ступила ж на тебе людська нога, притому американська — буде тобі нелегко!»

У підземеллі уже стоять чоловіки й жінки — усі в касках. Кожен з них уже евакуював своїх дітей. Вмикаю ліхтарик, дивлюсь на годинник: рівно дві години. Чекаємо. Під низькою стелею згорблені люди. Думки б'ються об бетоновану стелю, повертаються і знову свердлять мозок. Одні й ті самі думки: «Доки це триватиме? Що вони собі думають? Марно шукати розуму в безумстві!» Добре, що низька стеля не випускає думок, щоб не тривожили вони далеких наших родичів. Вони чекають від нас добрих вістей.

Цілу годину, з двох до трьох, тривожний голос транзистора з рук японця сповіщає про наліт великих з'єднань «В-52». Краще б не чути голосу цього: японського бісика. Наближаються з південного сходу. Ідуть на Тайбінь. Думаю про групу болгарських лікарів, що працюють там, у збудованім нами госпіталі. Ідуть на Намха. Думаю про тамтешніх знайомих мені в'єтнамських дівчат, одна з них має чудесний срібний годинник. На Дошан! Я згадую свою прогулянку в цьому відомому курорті на березі моря, поблизу Хайфона, згадую пальми, салат із крабів... Наближаються. Дедалі глибше — в райони Хайфона. Здається, ніби чую гуркіт моторів. Зараз в'єтнамські солдати на передовій. кладуть руки на зброю, дивляться в небо і на локатори. Все інше для них не існує.

А ми стоїмо в підземеллі і намагаємось якось відігнати тривожні думки. Що робити, як не розмовляти. Ми їхали з двома японцями і за

всю дорогу не перекинулися й словом. Раптом згадую одне японське слово — «банзай». Щиро сміємось. Лиу Куї Кі знає ще одне слово «До побачення». Знову сміх. От і заповнили одну хвилину часу. Найважча мить настає за двадцять хвилин до третьої. Час найлютішого бомбардування 16 квітня. Спалахують ліхтарики, спрямовані на ручні годинники. Без п'ятнадцяти третя. Тиша. Тиша, що насторожує ще більше. Чому вони забарились?

Зенітки на дахах і в своїх укріплених гніздах напотові. Все місто завмерло, спрямувавши в небо дула. Його захисники мовчать, не дихають. Будь-якої миті може початися битва. Ракети націлені, як стріли лука. З чим порівняти сучасну техніку, як не зі зброєю, знайомою з дитинства — щоб вона стала доступнішою, зрозумілішою нашій відсталій уяві.

І коли напруження сягає найвищої точки — відбій. Вибігаємо з підземелля в місячну усмішку ночі. Подумати тільки, на якій чудесній планеті ми живемо! Який духмяний вітер, яке чисте повітря — і оте допотопне ревіння сирени!

Знову кутаюсь у протикомарину сітку. Я була б щасливою в що подаровану мені ніч, заплющила б очі і, гойдаючись в срібному лакованому човні місяця, попливла б уві сні до мирного далекого рідного краю... Коли б відповідала тільки за себе. А одне дитинча ніжне, мов крихітка, спить нині в курені під дахом з пальмового листа, за двадцять п'ять кілометрів від Хайфона. Може, стерв'ятники «В-52», що обминули місто, висипали свій вантаж на сон дитини? Чи не розбудили її своїм гуркотом? Чи не злякалась вона?

Так, напевне, кожна людина тут, замість того, щоб відчутти полегкість — адже смерть сьогодні обминула тебе, — потрапляє в новий, кипучий казан мук. На кого накинута смерть? Либонь, на безневинне село, куди евакуйована посивіла мати? А може, на беззахисний курінь, куди евакуйовані діти? Навіть Лиу Куї Кі каже: «Краще б тут, де є міцний захист, є ракети... краще б тут...»

І знову мене обсідають думки про дівчинку. Чи усвідомлює вона, що твориться? Не маленька ж уже. І в неї свої турботи: «Що роблять дві мавпочки в саду болгарського посольства під час бомбардування, у них же нема бомбосховища? Вони такі непосидючі, такі необережні!»

У кожного — від малого до старого — свої турботи про якесь живе створіння, беззахисніше, ніж він сам. І для моєї матері, яка за тринадцять тисяч кілометрів звідси, нема відбою. І для всіх в'єтнамських матерів уже тридцять років нема відбою.

НАІВНЕ

Присвячується Ха

На зеленому килимі поля
причалась одна хатинка,
вкрита пальмовим листям,
що казки найдивніші знає,
нашептані дощиком-мандрівником.

Американцю! Не скидай на неї
смертоносного вантажу!
Там живе одна дівчинка,
яка любить із котиком гратись
і поливати тонкостеблі квіти.

Яка ж бо вона цікава,
як їй хочеться про все знати,
все запитує та розпитує.
І мене запитала раптом:
— Чи є добрі американці?

Так! — відповіла я тихенько,
бо тихому голосу — більше віри.
А нині і ти скажи їй, пілоте,
двигуни зупинивши, скажи їй,
що то була правда.

Не кидай бомб на цю хатинку,
і на жодну хатинку не кидай,
а для певності — повертайся додому,
щоб маленьке дівча повірило,
щоб повірили з нею всі діти,
що на світі є добрі американці.

Що темніша ніч, то яснішим здається ранок.

24 квітня 72, понеділок, Хайфон.

Після безсонної ночі, пронизаної ревінням сирен, радієш ранковому пробудженню.

Прокидаємось о п'ятій ранку, ще до повітряних тривог. Вранішнє саяво сповнює мене бадьорістю і спокоєм. Вночі, в мороці, все набагато жахливіше. Дерево, звідки тривожно лунав гучномовець, нині схоже на величезне зелене шатро, в затінку якого — прохолода і мир. Сніданок (гарячий в'єтнамський суп із вермішеллю) смачний, як ніколи. Яке щастя бути цілим і здоровим, готовим знову взятись до роботи. До важкої, ще незвичної роботи свідка.

Машини, замасковані свіжими гілками (шофери прокинулись ще раніше і замінили зів'яле гілля), вирушають у путь. Напрямок — рани землі і людей. Хіба є на світі сумніший і вірніший напрямок?

У машині невтомний Лиу Куї Кі починає здалеку, обережно:

— Маю одну новину, цікаву для тебе особисто...

Я здригаюсь. Та знаходжу в собі сили усміхнутись по-в'єтнамсько-му, аби він продовжив розповідь. Лиу Куї Кі обережно добирає слова:

— Цієї ночі американські літаки вдалися до хитрого маневру: великі зграї «В-52» взяли курс на Хайфон, де все було в повній бойовій готовності, і раптом різко повернули на Танхоа. Міст Хамрун...

І справді це мене зацікавило. — я любила той міцний сталевий міст, весь понівечений, зраний бомбовими осколками, міст, що вистояв за першої ескалції війни.

Скільки було пролито крові на його залізному хребті! Міст захищала двадцятирічна красуня на ім'я Хан Га, чий стрункий стан увібрав одвічну ніжність і грацію в'єтнамських дівчат. Лиу Куї Кі угадує моє безмовне запитання:

— Хан Га, здається, важко поранена... Всі села, селища, горби довкола зметено. Було багато жертв...

Я згадую той вересневий день 1966 року, коли вперше побувала в цих бамбукових селах, побіля мосту Хамрун. Я досі відчуваю мозолястий потиск рук його бойових захисників, бачу загони дівчат, бригаду старих, бачу орлят-дітей, що в нестерпну спеку підносять воду для охолодження гармат.

Пригадую грудневі дні 1969 року, що тонуть у фіалкових тонах розквітлої тростини. Яка горда була я тоді, що можу пройти через міст Хамрун, відчути його поіржавілий сталевий лікоть, дослухатись до грузовиків, що поспішають на Південь. Тоді я навіть подумала: «Хіба є благородніше покликання, ніж бути мостом, з'єднувати розділене, простягатись над проваллям, щоб по тобі проліг шлях у завтрашній день?» І тепер, коли я тут, поруч, дізнаюсь, що залізний ветеран зруйнований. Та Лиу Куї Кі зберігає найголовніше насамкінець.

— Рух через міст не припиняється! — його тішить мій подив. — Пам'ятаєш, через міст ішла залізниця, а з боків були двосторонні полотна для машин і пішоходів? Міст влучено так, що залишився один вузький проїзд.

Я уявляю, як повільно, обережно просуваються грузовики по цій вузькій нитці над проваллям, і далі везучи на Південь рис, воду, боеприпаси. Так по тонкій ниточці над проваллям проходить весь в'єтнамський народ. Обтяжений стражданнями і болем, він уперто йде в майбутнє. А на голову йому спадає вогняний град.

СОН

Село Нью у Танхоа було знищене несподіваним нальотом «В-52» перед світанком.

Хатки солом'яні, який у вас був сон,
передсвітанковий, найсолодший сон
за мить до апокаліптичної смерті?

Чи наснився вам далекий
зозулин голос, що відлічує
останній повів теплої ріллі?

Чи наснився терпкий полиновий запах,
донесений раптом міхами вітру,
що провіщав пташину смерть?

Чи пильний цвіркун у вогнищі
враз не порвав струни,
щоб стерегти курні долини?

Природа, повна таємничих знаків,
що їх відчитують старі діди,
гойдалась у твоїх невинних снах.

А як із попелу проректи
прокльони й заклинання
мерців, що благають ласки?

Інколи імена зберігають гірку іронію історії. Село Фуклок означає «щастя-багатство». Немов саме ім'я накликло стандартну долю, бо як інакше пояснити жорстокість, з якою надсучасні фортеці «В-52» спопелили беззахисні курені?

Накрапає дощ. Виходимо з машин і йдемо глухими сільськими вулицями. Відхиляємо густо-зелену завісу бананового листа і ступаємо в інший вік — не кам'яний, а земляний. В одній величезній ямі босі ноги замішують глину. На худих, похилених плечах — коромисло з повними відрами, воду виливають у цю глину і знов поспішають до віддаленої криниці. Глина — найпоширеніший будівельний матеріал. Так, немов життя на планеті знову починається з нуля. У тремтливому мере-

живі дощу дійсність скидається на доісторичний спомин. Навколо вся земля подовбана якимсь апокаліптичним метеоритним градом. Вирва до вирви. Село Фуклок.

Ті, хто лишився живий у знищеному селі, народжені з землі, як Афродіта з піни. Їхні обличчя кольором теж нагадують землю. І тому ще світліший їх білосубий усміх. Із сусідніх сіл на допомогу прийшли люди. Поспішають, ріжуть бамбук, плетуть стіни. Молодші забивають кілки, тонким верхом зв'язують дах. Курені легкі, як намети, але, щоб вони витримали тропічні зливи і тайфуни, їх треба зміцнити глиною. Тільки бомбових ударів вони не витримують. Курені — ні, а люди, здається, витримують. Бо вони зустрічають нас не плачем, а усмішкою. Бо вони звели поверх свіжої вирви пам'ятник з написом: «О чотирнадцятій годині двадцять хвилин 16 квітня 1972 року американці знищили село Фуклок». Бо вони запрошують нас до першого нового, ще вологого куреня, пропахлого листям та глиною.

Людина витримує все, і навіть більше. У знищеному селі Фуклок люди водночас зводять будинки і копають сховища. На рештках стін подекуди видно бойові гасла. Дивом збереглась молода струнка пальма — лише стовбур її задимлений. Вона здіймається над розритими могильними ямами, як надія завтрашнього села. Тихі, роботящі люди, що пройшли крізь гуркіт і вогонь пекла, нині на своїх плечах коромислами носять воду — початок життя.

Підходить партійний секретар села Тан Х'юї; його лице ніби вирізьблене зі старого дерева. Він наводить дані про знищене село — скуппо, наче у древній хроніці:

— Вони прийшли о чотирнадцятій годині двадцять хвилин шістнадцятого квітня. Убили наших рідних, наших сусідів. Змели з лица землі сто двадцять одну хату. Вбили багато сімей. Від мертвих не лишилось і сліду. Серед них — наші матері, батьки, дружини, брати, сестри, діти, навіть діти в материнському лоні. Наша скорбота безмежна, але ми намагаємось лишатись на рівні наших завдань. Організовуємо мітинги протесту проти американської агресії. Страждання ще більше гартують нашу націю. Ті, що залишились живі у селі Фуклок, одностайно поклялись боротись до кінця. Ці жертви — не марні. Ми допомагаємо один одному відбудуватись; сусідні села теж прийшли нам на допомогу. Разом з ненавистю до ворога міцнішають наша любов і наша єдність.

Коло нас крутиться смаглявий хлопчина з розумним, уже змужнілим обличчям, Я звертаюсь до нього з несміливим запитанням, наче торкаю живу рану:

— З якого села ти, хлопче?

— Із села Фуклок! — відповідає він з гіркотою і якоюсь гордістю. — Звати мене Тан Ван Хоа, мені чотирнадцять років, вчусь у п'ятому класі. Я жив у другій хатині, ген там! — він показує на другу бомбову вирву. — В нашій родині було дванадцять чоловік, я — тринадцятий: мама й татко, дві бабусі, дві тітки, старший брат Ан, ми дуже любили один одного, п'ять менших братиків. Вся сім'я відпочивала. Раптом — як грім з неба. Ніколи й утікати. Я був у товариша, на другому кінці села. Наша сім'я загинула. Коли я виросту, стану солдатом і битиму ворога. У мене є старший двоюрідний брат у Хайфоні — він теж залишився живий. Ще один хлопчик, мій родич, був присипаний землею, його відкопали, і він теж живий.

Хлопчик весь час ходить довкола другої вирви, дивиться на чорний попіл на дні, ніби чекає, що звідти підніметься його батько, щоб разом з попелом обтрусити жах бомбардування, щоб вивести звідти живих — матір, бабусь, тіток, братиків і старшого брата Ан, якого він так любив...

Один дідок, зморщений, сухий, як зотліла головешка, сидить на порозі шойно сплетеного куреня, мов чекає на когось. Починає сам розповідати свою жакливу повість. Його голос хрипкий, обпалений пекучим болем:

— Мене звуть Тан Ван Тук, шістдесят два роки. Нас було в родині шістнадцять душ. Один син далеко звідси — на фронтах Півдня — гадаю, він живий. Найстаршому моєму синові сорок два роки, він загинув разом з усією родиною. Другому синові — тридцять шість років. Із семи членів його родини залишилось двоє, один з них — важко поранений. Я пас буйвола далеко звідси і врятувався. Сільські хати були знищені, дерева вирвані з корінням. Люди згоріли живцем. Тварини стали попелом. Не лишилось навіть паличок, щоб ними їсти. І мені ось тут, у грудях, болить від ударної хвилі бомб. Такого болю я ще не знав.

Старий рвучко встає і мовчки кудись прямує. Нас немов веде німий наказ: ідемо за ним. Він показує нам свою хату — величезний кра-тер. І на самому дні шойно пронизало землю бананове стебельце. Він гладить його обпеченою рукою — як новонародженого онука, котрий виросте йому на втіху.

БУЙВОЛ

Сіявся дощик, наче крізь сито,
над дзвінками, зеленими стрілами лісу,
кожна крапля — зернятко народить.

Наді мною розчахнуло парасолі
довгасте бананове листя.
Навколо — древня глухомань.

Край стежки стояв
дідок з брудним буйволом — обое,
напевне, різьблені з бамбука.

Старий поволі розсунув
листя, наче щільну завісу,
і впустив мене в хату.

Я поріг лише переступила
і замерла над проваллям —
вирва була глибша за могилу.

Дим над згарищами клубочився,
чорний дим на чорному вітрі,
криниці висохлі — замість стін.

А господар опустився долі,
щоб на дні показати мені
всю численну свою рідню.

Онук його — жмут волосся,
баба — вушко одне від каструлі,
сини — каміння криваве.

Красуні-дочки — якесь ганчір'я.
Зяті кремезні — ремінці від сандалів,
тихі невістки — обрізані нігті.

Брат у гості прийшов — то вуглина,
а правнук в утробі невістки —
неначе зав'язь банана.

На зав'язі — брунька зелена,
від спекоти й чаду зів'яла,
мов стиснутий кулачок дитини.

Все життя чесно жив він,
всю родину своїми руками
він щодня годував, а на старість —

залишився один із буйволом
виплакувати своє горе,
щоб лиш буйвол його розумів.

Ох, відкриття Америки,
техніка, диво, наука —
чи ж для цього створено все?

Серед руїн зустрічаю вцілілих людей.

24 квітня 72, після обіду, Хайфон.

Я згадую давні розповіді батька про війну. Слухала їх у дитинстві, не дуже уважно. Раптом один образ виринає в пам'яті: солдати ховаються в ямках від снарядів, гадаючи, що вдруге в те саме місце снаряд не влучить. Навіть ця маленька людська надія сьогодні зeszла. Американські надважкі бомбовози скидають смерть гронами. По черзі. Одна серія вибухів зливається з іншою, в одну задимлену воронку влучає друга, третя, п'ята бомба. Нема вже випадковості, на яку можна було б сподіватись. Техніка виключає всяку щасливу випадковість.

Мене повели в квартал Тайфінь. До вчорашнього дня там лунали пісні, стояло тридцять п'ять будинків. Сьогодні його перетворено на мовчазні руїни. Під звалищами поховано безліч дитячих пісень, яскравих малюнків, зошитів з творами про весну. З попелу стирчить шмат шкільної дошки з написом крейдою: «Субота, 15 квітня 72». І під ним геометричне креслення: коло. Чи знала дитяча рука, що вона накреслила заморожене коло людської долі? Молодість мого батька згоріла в полум'ї двох війн, моя молодість — в одній великій війні, а молодість нових тутешніх поколінь — у цій, чи не найжорстокішій війні. І рука школяра ще не встигла витерти накреслене біле коло, як спрацювала електронна машина смерті. Якби мій батько встав із могили, він би схилювся перед цими воронками і горами попелу — посивілий, здивований, вражений, — хіба такий світ він залишив мені у спадок?

В мої очі врізались скалки скла, шматки вапна і цегли. Мої зіниці пронизані вістрями бомб, що вгризаються в серце землі. На дні моїх очей горить напалм, його неможливо погасити. Мої очі кровоточать, відбиваючи спотворені дерева і знівечених людей. Очі мені сліплять дим і сажа. Здається, все життя мені застуватимуть очі ці обвуглені попелища. І раптом — світлішає.

Серед мертвої тиші прошелестіли велосипедні шини. Дівчина спритно петляє між воронок. Жваво зістрибує з велосипеда і починає казати щось дзвінкою скоромовкою. Мої супутники сміються. Вони не встигають перекладати:

— Подивіться, як я випрала й випрасувала свій костюм! Прала в солоній воді, тому трохи вицвів. Весь був закривавлений.

Пізнаю міліцейську уніформу. Дівчина продовжує розмову, ніби говорить за всіх, що замовкли назавжди:

— Я витягала з-під руїн трупи. Я вперше тут побачила мертву людину. Під час першого нальоту я була тут, поруч. Прибігла, взялась витягати поранених. При другому і третьому нальоті тут бомбардували знову. Поранені вдруге діставали рани, найчастіше — смертельні. Під руїнами залишилися трупи, їх треба було відкопати. Не було коли лякаться. Страшно було раніше.

Вона показує вузли з адресами, розв'язує їх, виймає звітди подерті, закривавлені паспорти, гроші, довідки, фотокартки.

— Подивіться на ці речі. Вперше в житті я нишпорю по чужих кишенях, і мене не хапають за комір, що краду. Я надсилаю все це на адреси їхніх родичів. Розшукую, але де ж їх знайти? Замість подяки вони проклинають мене. Адже не можуть вони радіти, коли дізнаються правду. Я надто багато бачила мертвих, щоб брехати. Сім ночей я не спала. Розношу по хатах документи про евакуацію. Я не бюрократ, щоб приймати людей у кабінеті.

— А ви коли будете евакуюватись?

— Ніколи!

Дівчина весь час сміється. Нагинається, витягує з попелу шматок якоїсь напівпрозорї речовини:

— Подивіться! Це нова бомба, з пластмаси, легка, пориста, як гума. Влучить осколок — і кінець. Ніякий рентген не бере його. Промінь рентгена не встигає за новими винаходами.

— Скільки вам років? — запитую в дівчини, схожої на дитину, але вже дорослої.

— Вісімнадцять. У дитинстві я всього боялась, а зараз, витягуючи трупи, забула й про страх. Взагалі, в казках страшніше.

— Як ви врятувались від частих бомбардувань у цьому районі?

— Я швидко бігаю, вчасно тікала в окопи. Ударна хвиля ладна була розчавити мене, та я напружувалась ізсередини!

— У вас є коханий або чоловік?

— Не було часу вибрати з-поміж мертвих!

— А що ви встигли собі вибрати?

— Гарне ремесло! — відповідає вона. — Мертві — мовчазні, терплячі, не вередливі!

— Балакуча ця дівчина! — обурюється в'єтнамський товариш, який супроводжує мене.

— Якщо людина не сміється, їй важко! — гордо вигукує вона й сідає на велосипед.

Я довго проводжаю її поглядом, а дівчина все петляє між руїн, несучи серед спустошення гіркий гумор правди. Одна, вісімнадцятирічна, гарна, зі смаком одягнута. Безстрашна. Не боїться ні живих, ні мертвих.

Я згадую, як вперше потрапила під бомбардування. Дівчина бореться з жахом своєю єдиною зброєю — гумором. І я бралась за свою єдину зброю — за поезію.

24 квітня 72, надвечір'я, Хайфон.

Коли б не дощ, не було б і цієї прогулянки серед руїн. Хмари захищають нас. Спустошені райони безлюдні. Якесь тінь стоїть перед висадженими дверима — жінка непевного віку, худа, з порожніми очима. Самотня. Я боюсь за неї. В одному дворі лежить довге металеве коромисло для бомб. На таких коромислах літаки носять у небі свої смертоносні грона з маркою «Made in USA». В'єтнамські робітники, засукавши рукава, стомлені наднормовим знешкодженням бомб сповільненої дії, розбирають складний механізм якоїсь нової капсули, призначеної для якихось смертоносних сюрпризів. Я боюсь за них.

Ще далі, в розритому дворі, серед мирних ящиків лежать великі металеві тюлені — це три вже знешкоджені бомби сповільненої дії. Зруйнована хата. Грузовик, розчавлений, як сірникова коробка. Посеред двору з одного покаліченого дерева гримить гучномовець: «Двадцять друге квітня — визначна дата в історії США. По всій країні прокотились демонстрації протесту проти бомбардування ДРВ. Криваві сутички між поліцією і демонстрантами. Багато студентів заарештовано». Боюсь за них.

Із руїн вибігають... діти! Хіба вас не евакуйовано, хайфонські пташки? Вони розглядають мене з цікавістю: що то за птиця з записником під дощем? Навколо лежать чорні бомби, скинуті точно за адресою, щоб убити дітей. Три вже знешкоджено сміливими пальцями робітників. Та чи будуть знешкоджені завтрашні, ще більші, ще точніші, ще досконаліші бомби? Адже В'єтнам — дослідна лабораторія для масових убивств. Останні неевакуйовані діти Хайфона граються в якусь дивну гру, в хованки зі смертю, біля бомб сповільненої дії. Діти, як і всі на світі — з допитливими очима. Я боюсь, боюсь за них.

ДІТИ ХАЙФОНА

З-під руїн, плачучи, виповзло троє діток —
новонароджені, голі, сліпі,
волоссячко, вії, брови — в попелі.

— Дітки, як звати вашого батька? — Татко.
— А яке ім'я матері вашої? — Мама.
— Чия ж це кров на тільцях ваших? — Мамина.

— Чиї ж ви? Звідки ви? — Ми з Хайфона.
Єдине ім'я, яке вони знають.
Більше їй не треба. Досить і цього,

щоб виростали діти Хайфона
і до останнього подиху пам'ятали —
скільки тут коштує
кожен ковток повітря.

Мені показали лікарню, символ чехословацько-в'єтнамської дружби. На годиннику пів на четверту — саме час найлютіших бомбардувань минулого тижня. У мене болить голова, холодно. Заходжу в білий будинок, ноги підтинаються, як у хворої. Мене запрошують до приймальні. Тої ж миті надходить група лікарів та сестер на чолі з директором, доктором Нгуеном Лунгом, партійним секретарем, доктором Луе-

ном, доктором Суаном та іншими. Запитую себе, чи легко в наших лікарнях скликати персонал на якусь позачергову роботу, без скарг на перевантаженість, брак часу... Можливо, в скрутну мить людям легше знайти спільну мову.

Доктор Луен починає спокійним, м'яким голосом:

— Ви — очевидці американських злочинів. Наш благородний обов'язок — служити людям. Найважчим для нас є те, що серед поранених багато дітей і старих. Їх лікувати виключно складно. Багато робітників загинули на виробництві. Вони не залишили робочого місця через те, що деякі верстати не можна зупинити одразу. Американські пілоти жодних військових об'єктів не шукають. Їхньою цілью є люди, життя. Серед важкопоранених, що померли в нашій лікарні, третина — діти. Серед наших службовців також є поранені і вбиті. Одна медсестра загинула, виконуючи свій обов'язок. Зруйновано гуртожитки медичних працівників, їх видно звідси. Під час термінової операції бомби впали на операційну. Одна медсестра була важко поранена. Ми сподіваємось, що ви розповісте своєму народові, всім народам, що ми — не бензиновий склад, не військова база, ми — діюча лікарня. Робота не припинялась і за найжорстокіших бомбардувань. Бомбами було підпалено покрівлю, вибито шибки. Особливо постраждав дитячий відділ. Бомби і снаряди дуже небезпечні — це нові моделі, призначені для масового знищення людей. Скільки б ми не докладали зусиль, нові моделі бомб несуть каліцтва, параліч, смерть. Коли нас бомбардували о дев'ятій ранку, ми змушені були евакуювати поранених за місто. Ризик був величезний. Наша робота тривала і під бомбами. Лікарка Као Тхі Лієн, хірург, залишила чотиримісячну дитину і ще двох дітей, щоб прибігти в лікарню при першому нальоті американських хижаків. Вона працювала день і ніч. Потім вона дізналась, що її будинок розбомблено. Протягом двох діб вона трудилась безперервно, годуючи своїм молоком хвору дитину, мати якої загинула. Жертви серед працівників лікарні — це передусім чергові швидкої допомоги. Медсестра Тран Тхі Лан дізналась, що її чоловік убитий, та не покинула чергування. У нас таких прикладів багато. Під час бомбардувань робота не припиняється, незважаючи на небезпеку. Ми ненавидимо американських піратів. Всі ми працелюбні, серед нас немає жодного військового. Більша половина лікарів та медперсоналу — жінки. Це і є «небезпечні» об'єкти для американських повітряних фортець «В-52», — і лікар показує на молодих, утомлених безсонням благородних людей в білих халатах, що сидять навколо.

Раптом радіо доносить щось тривожне. Розумію інтонацію в'єтнамської мови. Перекладають мені звичайним голосом: «На Хайфон летить велика зграя американських літаків». Несподівано для себе помічаю, що залишаюсь спокійна. Може, в'єтнамська впевненість передалась і мені? Я вперше не відчуваю інстинктивного биття серця, що боїться за людей і за себе. Погляди цих людей заспокійливо діють на мене. В цю важку мить вони впевненими кроками ведуть мене, показуючи лікарню. Проходимо садом з дивними деревами і кущами. Після тропічного дощу червоні декоративні кущі гранату палахкотять ще яскравіше. Поки ми розмовляли в приймальні, сонце висушило плити у дворі. Хмари, що захищають В'єтнам, протягом сухого сезону короткочасні. Прояснення неба небезпечне. Та від цього мій настрій чомусь тільки поліпшується. Які загадкові ліки від страху в цій лікарні?

Навпроти стирчать напівзруйновані стіни будинків для персоналу. Через пробоїни видно небо, скупане дощем. Уявляю, як люди в білих

халатах день і ніч чергували, дивлячись на руїни своїх будинків, свого життя, своїх надій. Під цими зруйнованими стінами поховані найдорожчі для них люди, котрі не встигли врятуватися. Та це не завадило їм допомагати іншим людям. Ось операційна зала. Видно, що тут стояла найновіша апаратура. Долі — купи цегли, вапна, скла, дорогих приладів, інструментів, освітлювальних ламп, а поруч, у саду, рослини, вирвані з коренем, у розпалі свого весняного цвітіння.

Доктор Суан, з почервонілими від безсоння очима, пояснює мені французькою мовою:

— Ми саме підготували тридцять поранених для термінових операцій, як почалось нічне бомбардування. Тої ж миті, коли хірург почав важку операцію горла, виймаючи осколок, що заважав хлопцеві дихати, влучила бомба. Сестру Ву Тхі Сін було тяжко поранено. Люди стали виносити поранених, яких готували до операції. Оперувати вже не було де. Дехто з них помер. Та юнака, що лежав на операційному столі, вивесли одразу, і він вижив.

В коридорі на кріслі для перевезення хворих — цегла та вапно, ніби самі руїни треба перевозити кудись і терміново лікувати. Кров запеклась на розбитих мармурових плитах підлоги. Шматки людського тіла змішалися тут з руїнами будинку. Присутність лікарів полегшує біль, надає почуття впевненості.

Радіо ще тривожніше нагадує про наближення американських бомбардувальників. Я вже забула про них. Коли б учора мені сказали, що сьогодні я зможу про них забути хоч на мить, я б висміяла таке припущення. Самі того не відаючи, лікарі вливають мені в кров якийсь чудодійний заспокійливий засіб. Попередня тривога. Американські літаки вже за п'ятдесят кілометрів на південь від Хайфона. За кілька хвилин вони будуть тут. Ще є час. Свідок продовжує спостереження.

Мені подають білий халат, щоб зайти в палату до хворих. В лікарні залишились тільки тяжкопоранені. Всіх інших евакуйовано. Заради цих людей, частина яких — приречена, стоять насторожі білі постаті — лікарський персонал. Над кожним ліжком — заклопотано схилена людина в білому халаті.

Ступаю тихо. Найменший шум тут — лезо, що ятрить болючі рани. Найтихіший шепіт будить хворих, найменший рух протупає кров'ю на бинтах. А бомбардувальники все наближаються до Хайфона.

На першому ліжку п'ятирічна дитина з підключеним електролітним апаратом. По трубці в організм поступає життєдайна рідина. Дитина важко поранена в голову уламком стріли, що вилетіла із зловісної утроби бомби «сагайдак-стріли» — одного з найновіших витворів злого генія. Хлопчик непритомний. Його посиніла рука конвульсивно тремтить. Опритомнівши, він покличе свою маму, та вона не нахилиться над ним. Замість неї він торкнеться стомленої руки лікарки Као Тхі Лієн, троє дітей якої були заспані в її малій хатині. Вона тут — бліда, як віск, з такими ніжними, неземними рисами обличчя, які лише бувають у святих на давніх іконах. Всі родичі хлопчика загинули. Він залишився сам один на цілм світі. І разом з тим не один. Над ним нахилиється пильна, по-материнському дбайлива лікарка Као Тхі Лієн.

На сусідньому ліжку — жертва ще більшої трагедії, двадцятивосьмирічна Нгуєн Тхі Чен. До неї теж підключено електролітний апарат. Вона ледве дихає. Невтомний, мовчазний мотор підтримує ритмічне биття її серця. Якщо серце витримає важку рану від американської бомби, то мусить витримати і ще тяжчий удар: її дитина загинула. Лікарі

щохвилини перевіряють показання приладу. Її врятують для страждань загубленого материнства.

На ліжку в кутку — висохла як тріска вісімдесятирічна бабуса. Вона прожила майже століття, щоб утратити всіх рідних, близьких, своє місто, рідний дім, уявлення про людську мораль — утратити під надсучасними американськими бомбами. Мої кроки стають ще тихішими і несмілими, бо я нічого втішного не можу принести її гіркій старості.

На ліжку навпроти — нові людські страждання: мати з хворобливим, змученим обличчям схилилась над подушкою, де видно дві забинтовані голівки дітей. Дві сестрички, поранені в голову, із зворушливою ніжністю тримаються за ручки і терпляче зносять незручність вузького ліжка. В цієї жінки, що стоїть над ними, як свічка, було шестеро дітей. Четверо з них, разом з її матір'ю, а їхньою бабусею, вбиті. Залишилось цих двоє, із забинтованими голівками.

Поруч, з іншого ліжка, сумно позирає трохи старший хлопчик. Він розуміє, що трапилось. Його братика вбито. І його ніжку вбито. Він піде по світу з однією ніжкою. Його мовчазний, розуміючий погляд говорить про те, що й на одній нозі хлопчик піде далеко.

На окремому ліжку, біля вікна, людина терпить найбільшу муку. Ле Ван Туан, вісімнадцятирічний школяр. Він поранений широтом у легені. Лікар знімає простирадло. Юнак лежить на животі. Ледве дихає. Ромбовидний шріт влучив у хребет, паралізовано обидві ноги. Лікар запитує про щось пораненого. Юнак ворухить губами, та він безсилий вимовити хоч слово. Який біль треба перебороти, щоб розплющити очі!

ЩЕ ОДИН БІЛЬ

Вісімнадцятирічний.
А пізнав усі болі великого світу.
Яка мука — дихати!
Яке пекло — чистої води ковтнути!

Як боляче коле —
коли глянути вдень на світло!
Який розпечений рожен —
рука, простягнута назустріч другові!

Який пронизує жах,
коли завиває сирена, а ти — прикутий до ліжка!
Яка то вогненна спекота —
лежати паралізованим на порозі життя!

Попередня тривога лунає знову. Сестри і лікарі збираються біля лікарняних ліжок, щоб у цю мить не лишати без догляду хворих і поранених. Несподівано мене огортає радість — бути поруч із хворими. Чиста білість халатів освітлює і мене.

Сорокадворічна Фан Біх Тан, гінеколог, каже мені таке:

— У мене двоє дітей, одному — одинадцять, другому тринадцять років. Вони вже самі дбають про себе, самі евакуювались, а я весь час лишалась тут. Від суботи, п'ятнадцятого квітня, і до цієї хвилини я чергую. Мій чоловік — офіцер. Нині він десь далеко, на південному фронті. Ми самі з Сайгона. Вже десять років від наших родичів нема жодних вістей.

Над двома дітьми схиляється тридцятип'ятирічна сестра Тоан Тхі Тоан, чий будинок було зруйновано у неї на очах. Та вона розповідає не про себе, а про свою співробітницю:

— Молода Май Тхі Ван завжди чергує на «швидкій допомозі». Вона безстрашно поспішає туди, де є бомби сповільненої дії, і, ризикуючи життям, рятує поранених. Вона завжди встигає вчасно. Коли лунає тривога, завжди на варті є три групи по трое дівчат.

А Май Тхі Ван додає:

— Коли ми чуємо тривогу, перед очима зринають жахливі картини ще з часів першої ескалації. Ми знаємо: від нашої оперативності залежить життя багатьох людей. Щомиті нас хтось чекає. Ми вирушаємо туди, де прогрімлі найпотужніші вибухи, кажучи собі: «Там буде багато потерпілих!» І найтяжче поранених можна врятувати. Ми вирвали з рук смерті одну матір, поранену в живіт, і поруч із нею трьох непритомних дітей. Не врятували лише немовля, яке опинилось під розваленою стіною. Я знаю, що в цю мить мої діти можуть постраждати так само, як діти отієї матері, але якась інша, незнайома жінка допоможе їм. Тому кожен з нас лишається на своєму посту. Ми довіряємо одна одній, бо інакше ми пропали б. Або інший випадок: я відкопала з-під руїн мертву матір, а четверо її дітей були поранені. Коли одна дитина в сім'ї захворіє, всі дбають про неї. А тут — мати мертва, всі діти поранені, хто потурбується про них, як не я?

Тоан Тхі Тоан продовжує думку своєї подруги:

— Ще при першому бомбардуванні, десь опівночі, мій дім було зруйновано. Моїх дітей ще не евакуювали, та я вірила, що сусіди подбають про них, і залишалась на своєму посту. Я знаю, що потрібна тут, а інша людина теж знатиме, що потрібна там, і не покине свого місця. Єдине болюче моє запитання: що робити, якщо довкола стільки страждань? Діти залишаються без батьків, старі — без допомоги. Сама себе втішаю: нічого не лишається, як допомагати людям, скільки є сили. Так я забуваю тривогу про власну сім'ю, забуваю про своє горе. Тоді ставлюсь до чужих дітей, як до своїх.

Доктор Тху Манк Хоа додає:

— Совість лікаря зобов'язує забути про себе. Бажання допомогти потерпілим підтримує мене вдень і вночі. Ми не боїмось вибухів бомб і допомагаємо пораненим. Їхня безпомічність додає нам сили. Інколи вдається рятувати людей у найтрагічніших випадках.

Нам дають знати, що тривога скінчилась. Я навіть не відчуваю тваринної радості порятунку. Здається, на цьому світі для мене вже нема нічого страшного. Перестаю боятись за дітей, за юнаків, за старих у містах, у настороженому світі. Лікарі Хайфона — на своїй вахті. Прощаючись, подаю кожному руку. Хай додадуть мені сили їхні ніжні, стомлені руки. Мені в пам'ять, наче в гарячий віск, укарбовується благородне обличчя лікарки Као Тхі Лієн, яка повідала мені таємницю цієї незвичайної країни.

ЯК ВИКОХУЮТЬ ГЕРОІВ

Її вночі дитина розбудила,
щоб знову снами теплими забутись.
А мати відчувала теплий спокій,
коли дитину груддю годувала,

спиною до загрози з моря, невтомно працюють весь вечір. Так працюватимуть вони і протягом ночі. І так аж до світанку.

Нема важчої і сумнішої роботи, ніж розчищення руїн. Робітники вилазять на гори цегли й попелу, які лишилися від адміністративних портових будинків. Голими руками виймають уламки цегли, розподіляючи за розміром. Половинки цеглин обережно, одна до одної складають у купи. Таких куп чимало. А от знайти цілу цеглину — нелегко. Повільно, з мурашиною завзятістю, розкопують вони ці звалища. Хаос руїн перетворюється на будівельний матеріал. Завтра з нього буде зведено нові будинки. Невже їх теж зруйнують? Доки триватиме ця сізіфова праця?

В напівтемряві світиться білий корабель-велетень, що приплив з далеких північних вод. На ньому напис «Борис Лавренев». Цей радянський пароплав теж постраждав від бомбардування. Поруч — великий чорний корпус пароплава «Гальберштадт» із НДР, посередині якого є пробоїна завбільшки з кімнату. Моряки-бородані лаять по швах пробоїни, постукують, зварюють, залатують металеву броню. Порт, де лунали смертоносні вибухи, в цю мить видзвонює, співає пісню творчої праці.

Болгарський пароплав, що везе до В'єтнаму вантаж допомоги, зібраної всім народом, наближається до хайфонського порту. І одночасно уміла рука американського механіка загвинчує капсулі мін, заводить годинниковий механізм, закладає в літаки зловісні металеві дині. Чи встигне наш пароплав прибути вчасно, чи на його дорозі виросте вогняний бар'єр? В переповнених лікарнях тяжкопоранені люди чекають медикаментів. Старі, евакуйовані в джунглі, чекають одягу і ковдр. Діти, евакуйовані в печери, чекають молока, цукру, рису. Чи повернеться назад наш пароплав «Васил Левски»?

У величезний склад № 4, наповнений мішками пшениці і штучних добрив, влучила керована ракета «повітря-земля», а потім на нього впали запалювальні бомби. І досі чорніє жахливе попелище. Я навіть уявити собі не могла, що наша золота пшениця може отак почорніти. Лише морський вітер часом доносить запах згорілої пшениці, як спомин про домашній хліб, забутий у печі.

Такі ж чорні, обпалені руки портових робітників прибирають місце, де був склад, щоб збудувати новий величезний ангар, котрий знову вміщатиме допомогу братніх держав. А захисники порту зміцнюють свої позиції. Хочу потиснути їхні гарячі, як дула зеніток, руки.

Втискуюсь у вузьку траншею. Згадую, що мій батько, артилерист, під час війни теж зміцнював свою позицію піском. Тихими вечорами він з гордістю розповідав, що гармати його жодного разу не помітив ворог і вона не постраждала. Я ніби знов бачу його у В'єтнамі.

Я зацікавилася. Біля далекобійної гармати — ніжна юнка. Мій батько не повірив би своїм очам. А коли б почув її слова, не повірив би власним вухам:

— Мене звуть Лам Тхі Тхі, дуже легко вимовляти. Я робітниця, ремонтую кораблі, мені двадцять шість років. Незаміжня. Ще коли вперше американці напали на моє рідне місто в шістдесят четвертім році, я стала на цю вахту — обороняти порт, і так чотири роки. Нині я знову на своїй першій позиції.

Вона гладить рукою великий металевий хобот гармати, оповитий вінками зелені, наче весільний слон. Легко уявити собі, який відкат дає цей важучий слон при кожному пострілі. Дівчина усміхається, коли я

висловлюю свої побоювання, і поплескує рукою по гарматі, наче по плечі доброго друга:

— Я звикла до відкату гармати. Я другий номер на позиції. Мій обов'язок — стежити за літаками, стріляти. Вночі, з суботи на неділю, шістнадцятого квітня, я мала відпочивати. Якраз вернулась додому, в Хайфон, за три — чотири кілометри звідси, і крізь сон почула: тривога. До позиції добігла вчасно, при світлі ворожих сигнальних ракет. Вони допомогли мені. Прибігла за мить до початку бомбардування. Зграя літаків кружляла над головою. Наша група збила один «А-7». Літак був на висоті три тисячі метрів. Його було видно в бінокль. На наших очах літак спалахнув. Довгим шлейфом диму він перерізав небо і впав за тридцять кілометрів звідси в Дошан. При першому нальоті, поруч з нашою групою, вибухнуло двадцять чотири бомби. Одна вибухнула за п'ять метрів від нас. Але, як бачите, наша позиція дуже добре зміцнена. І всередині затишно! — посміхається вона, згадуючи нерівну битву з небом.

Командир бойової групи, технік Нгуен Дін Фет продовжує і доповнює розповідь дівчини технічними подробицями, що яскраво малюють картину нічного бою:

— Ще о дев'ятій вечора в суботу прозвучала попереджувальна тривога. Ми були готові до бою. О другій годині двадцять хвилин ми помітили ворожий об'єкт. О пів на четверту почався бій. Під час першого нальоту ми стріляли без упину. В перервах між нальотами гармату охолоджували водою, яку носили відрами робітники порту. І при наступних двох нальотах ми оборонялись безперервно. Тридцять літаків бомбардували нашу позицію. Протягом трьох повітряних нальотів на нашу позицію впало сімдесят три бомби. Найближча, як ви чули, вибухнула за п'ять метрів від нас. Група наша збила два літаки: «Е-4» і «А-7». Один упав у Дошан, а другий — в Басданг. Можу сміливо сказати, що захищались сміливо! — грає словами він, показуючи на гармату, як на живого свідка.

На мить я пізнаю в цьому в'єтнамцеві мого покійного батька. І він умів жартувати з такими страшними речами. Розпитую командира про його життя, шукаю якусь схожість з цією мужньою людиною, чії руки ніби вилиті з чавуну — разом з гарматою.

— Мені сорок один рік. У мене четверо дітей — двоє синів і дві доньки. Наш дім зруйнований дотла. Діти врятувались у бомбосховищі, яке я викопав у дворі. Нині вони евакуйовані в сусіднє село Вінбао.

— Там і моя дівчинка! — вигукую я, вбачаючи в цьому ніби значущий збіг.

— Мій будинок у Хайфоні стояв поруч із бамбуковим мостом, недалеко від школи Тай Фін. Ви, напевне, бачили його руїни. Діти нині самі в селі. Моя мати померла саме тієї ночі, шістнадцятого квітня. Як бачите, у нас інколи вмирають від хвороб, а не лише від бомб. Під час бою мене поранило шпалою, вирваною вибухом з-під колії. Та я не відступив. А вчора мучився від болю в животі. Але, зачувши по радіо, що великі зграї «В-52» наближаються до Хайфона, я залишив біль дома і побіг на позицію. А нині трошки хворію.

— Уявляю, як жартуєте ви, коли не хворієте!

Він нагинається, піднімає важкий, дебелий снаряд:

— Будь ласка, подарунок від нашої батареї. Снаряд.

— Дякую, він заважкий для літака.

— Значить, не приймаєте нашого дарунку. — Він покотив його до інших.

— Чи може бути дорожчий подарунок, ніж знайомство з такими героями, як ви?

— Познайомтесь, наш друг Фанг Ван Ням, двадцять вісім років. Його дружина носить снаряди під час бою, носить всі необхідні продукти. Може, тому наша позиція завжди готова до боротьби.

В порту я тисну руку пожежникові Нгуєн Джа Тієн. Він гасив резервуар з бензином. Ніби відчуваю жар його долоні, що боролась із найжахливішим вогнем. Слова його гіркуваті, сухі, ніби теж запеклися в полум'ї:

— Ми були в брезентових комбінезонах. Було тільки дві пожежні машини, згодом на допомогу підійшла ще одна. Бензин, як відомо, — кров сьогоднішньої війни. Ми, тільки-но побачили вогонь, рішуче кинулись гасити його. Мені двадцять сім років, ще неодружений.

Він нагинається і далі ремонтує пожежну машину, пошкоджену вибухом.

— При гасінні пожежі нас атакували, — додає коротко він, не розгинаючись.

Я вітаюся з юною, тоненькою, мов тростина, дівчиною в міліцейській формі:

— Мене звуть Нгуєн Тхі Леу, я регулювальниця руху! — відповідає вона, показуючи дорогу робітникам, вантажникам, морякам.

А в цей час американці складають плани, як замінювати порт Хайфон. Та навіть найдосвідченіші експерти не знають, у який спосіб замінювати душі цих незвичайних людей.

Руки дітей Півдня, як руки дорослих.

25 квітня 72, вівторок, Тамдау.

О п'ятій годині ранку прокидаємось. І швидко — під холодний душ. Справді, треба швидше купатись, тому що вода заглушає ревіння сирен і можна роздягнутим потрапити під бомби.

В дорогу вирушаємо легковою машиною, замаскованою зеленню. Дорога тягнеться вздовж греблі. Всі, від малечі до найстаріших, виїшли в поле, всі носять важкі коромисла, копають землю і висипають її на греблю. А в той же самий час біла пешена рука креслить довгу звивисту лінію поруч із синьою смужкою ріки, ставить чорні позначки на її поворотах. Туди будуть скинуті найтяжчі бомби, щоб в одну мить зруйнувати плоди багаторічної, непосильної праці людей, щоб розвіяти з вітром мільйони тонн землі, щоб каламутні води Червоної ріки затопили зелені усмішки полів, бамбукові курені з дітьми і стариками в них. Вдень і вночі мене переслідують видіння: короткі, товсті, грубі пальці — пальці не актора чи художника, а гендлера і вбивці — тягнуться до кнопки, торкають її, натискають на неї. На кнопку, що викличе катастрофічний вибух.

А довкола тонкі, мов тростини, людські постаті поспішають з важкими коромислами на плечах. Якщо є сучасна богиня правосуддя, вона мусить обрати за терези бамбукове в'єтнамське коромисло. З одного боку терезів має бути кошик з цією напоеною сльозами і потом землею,

а з другого — надважка бомба, скинута стерв'ятником «В-52». Все одно переважить в'єтнамська земля, що волає до справедливості.

При дорозі посміхаються пишні кругловіди деревця, обсіпані червоними плодами. Саме в цьому благодатному куточку земної кулі росте фруктове дерево «вай». Нині весняна ніжна пора його визрівання, оспівана поетами:

Коли визріває червоне серце «вай»,
в моїм серці визріває любов.

Прямо на обрії з'являються дивовижні, конусоподібні гори; їхні обриси тонуть в імлі. Машина, захлинаючись, піднімається по крутих поворотах угору. Пальми, як віяла, гойдаються в просторі.

Мені махає маленька папороть, нагадуючи далеку балканську сестру. Відчувається, от-от повіє прохолодою. Вгорі бачу ніби ще одне вітання вітчизни: струнке дерево, схоже на нашу сосну, але з м'якшими голками. Називається «біла сосна».

Гора. Виходжу з машини, заспокоєна свіжістю повітря. Це відомий курорт Тамдау. Тут раніше були палаци французьких завойовників. На зеленому схилі навпроти бачу руїни губернаторської вілли. Був у нього смак — вибрав один з найгарніших куточків земної кулі. Нині у гірських видолинках поблискують віконця дерев'яних будиночків. Трохи далі стандартні готелі тішать погляд після жахливих краєвидів руїн. Мене охоплює сором'язлива егоїстична радість: відпочину за ці два дні від жахів війни. Я навіть підозрюю, що тут чекає на мене найболючіше переживання за всі п'ять поїздок по колах в'єтнамського пекла. Це буде дев'яте коло. А краса довколишньої природи ще більше ятрить мій біль. Я кличу на допомогу нашу горду голчасту сосну, щоб написати про все пережите гострим і твердим пером.

Діти, з котрими я мала зустрітись на цій горі, вже приїхали. Вони випередили мене. Либонь, їх розбудили опівночі, щоб вони прибули вчасно? Мене зустрічають з дитячою цікавістю.

Чоловік високого зросту (додавати «худий» у В'єтнамі зайве, тут всі худі) з обличчям вихователя, на ім'я Шунг, подає мені руку. Він відповідає за наймолодших борців Півдня, що прибувають на Північ лікуватись і вчитись.

Усмішка не сходить з його лица. Напевне, він і вві сні посміхається так. Він знайомить мене з дітьми-героями. Дорослих характеризує професія, в даному разі я — письменниця. А дитяча прикмета — роки, в даному разі — чотирнадцятирічний хлопчик, шістнадцятирічний юнак, сімнадцятирічна дівчина. Перш за все дивує те, що всі троє виглядають набагато молодшими. Навіть одинадцятирічна Ха вища за них на зріст. Я згадую стародавній в'єтнамський звичай — лічити роки людини, включаючи рік вагітності матері. Напевне, людське життя в цій країні було надто коротке, розтерзане завойовниками, тайфунами, повеннями, хворобами, коли люди хочуть додати собі хоч один рік. Запитую рік народження кожного. Помилки нема. Їхній вік відраховано за сучасним літочисленням. З дитячою відвертістю вони розкажуть про все пережите, щоб я зрозуміла, чому вони приходять на побачення раніше, але запізняються виростати за законами природи. Розумію, що гора їх зачарувала, вони вдивляються ненаситними очима, не хочеться заходити до зали, щоб «допитували» їх про життя — адже прожито надто мало, а розповісти можна надзвичайно багато. Я копіюю усмішку вихователя і запрошую дітей разом роздивитись чарівну місцевість. Вони реагують

так само, як реагували б діти будь-якого куточка землі — підстрибують од захвату.

Ми спускаємось крутою, звивистою стежинкою в буйно-зелений вир казкової гори. Кожне деревце неповторно вигнулось, залишивши свій автограф у повітрі, щоб дихати і вижити, попри тиск зусібів. Діти не можуть дочекатись моїх обережних кроків, двоє хлопчаків бігають по траві, я чую їхні голоси, що нагадують щебет птахів, випущених із кліток. Лише дівчинка повільно ступає слідом за мною. Її лице зосереджене. Пізніше я зрозумію, чому.

Вискнула незнайома птаха. Я зупиняюсь над зеленою безоднею листя. Голос птахи, мов інструмент, що зіграв кілька акордів дивної мелодії. Хлоп'ята один за одним намагаються наслідувати пташиний голос. За кілька хвилин птаха відповідає їм, напівтоном вище. Починається веселий діалог між дітьми і птахою. З лісової тиші озивається другий пташиний інструмент — ще досконаліший і складніший. Дітям вдається наслідувати і його. Третій голос розсмішив усіх нас; немов бажаючи показати свій регістр, він послідовно бере вісім тонів незнайомої гами. Шкода, що я не композитор. Використала б їх для нових звукових сполучень. Діти своїм абсолютним слухом сприймають цю гаму, повторюючи її безпомилково. Починається довга розмова з птахами. Вони кращі співрозмовники, ніж деякі люди: терпляче ждуть, щоб висловився один, і після напруженої паузи відповідають. Завдяки дітям увесь ліс загомнів. Я ще не здогадуюсь, що в цій невинній грі ховається глибокий зміст. Невдовзі дізнаюсь, і мене це вразить.

З чагарників долітає наростаючий гомін. За поворотом стежки перед очима майнула біла блискавиця. Водоспад! Я загіпнотизована, не можу одвести очей од цих довгих срібних кіс. Чиста вода змиває з моїх очей попіл і кіптяву руїн. Діти радіють. Найменший непосида сховався за водяним струменем. Він стрибає з виступу скелі, і внизу лишається сухий куточок. Хлопча ховається там і хитро поглядає на нас із-за текучої зависи. Його личко в опуклому водяному дзеркалі виглядає викривлено і смішно. Наче сама природа змайструвала цей чудесний павільйон для ігор безтурботних дітей — тут і криві, і справжні дзеркала, якими не міг би похвалитись найбагатший ринок.

Я жалкую, що Ха не зі мною. Як би хлюпала вона босою ніжкою по воді, як би втікала од водяних струменів, що дзичать, мов оси, як гралася б з дітьми Півдня в білому дзвінкому тунелі водоспаду!

Помічаю, що старший хлопчик надзвичайно непосидючий. Спритно, як мавпочка, він стрибає з гілки на гілку, спускається по ліанах, не боячись п'явок. Я розумію, чому американські солдати у Південному В'єтнамі так бояться джунглів. Моя шкіра червоніє від самої згадки про сверблячку, ніби по ній повзе чорний вогонь мурашок, ніби впиваються в тіло п'явки, після яких кровотечу вже не зупинити. А діти під листяним дахом лісу почувають себе, наче вдома, і продовжують розмову з птахами. Менший розпитує мене про дівчинку Ха, невдоволений, що я не взяла її з собою. Поруч з нами пролітає бабка, несучи на своїх прозорих крильцях небесну райдугу. Хлопча одним блискавичним рухом ловить це летюче диво і подає мені двома пальцями, стиснувши целофанові крильця. Я розумію, що це подарунок для моєї дівчинки, та, оскільки її нема зі мною, відпускаю бабку на волю. Хлопча не ображається і лише співчутливо посміхається у відповідь на мою сентиментальність.

Мені важче підійматись крутою, звивистою стежкою. На одному виступі, над самим проваллям, я послизнулась. Хлопча несподіваним мавпячим стрибком опиняється поруч і подає мені руку. Я вхопилась, покладаючись більше на дитяче бажання, ніж на маленьку руку. І раптом — друга, ще більша несподіванка! Рука хлопчати кістлява, широка, мозоляста і тверда, мов камінь. Доросла рука. Дивлюсь на неї з несподіваним страхом. Коли б я не знала, чия вона, то доводила б, що це рука дорослої людини, потемніла й вузлувата.

Ця змужніла дитяча рука виводить мене схилом нагору, до дерев'яної хатини, де мені доведеться почути таку неймовірну біографію рук в'єтнамських дітей.

Маленький гірський будиночок з запахом дерева і гірських квітів у глечик, поставленому на підлозі. Затінений балкон з видом на гори, укутаний туманом. Співучі дошки під ногами. Низенький сільський стіл з чашками духмяного чаю. Сідаю з настроєм слухати чарівні казки, що їх розповідатимуть діти.

Вихователь Шунг сідає в кутку, звільняючи грюм дїтлахам стільці, ближчі до мене. Своєю постійною усмішкою він пропонує розпочати найменшому:

— Хо Кік, чотирнадцять років, він з околиць Дананга. Діяв у селах. П'ять разів одержував звання «Заслужений борець проти американців», у нього двадцять одна грамота відмінника. Убив вісімдесят сім американців, підірвав шість бронемашин.

Я здивовано глянула на перекладача. Чи він сплутав цифри, чи я не вивчила ще французьких числівників? Він повторює вдруге, втретє. Я прошу його записати в моєму зошиті арабську цифру — вісімдесят сім. Дивлюсь на чітко написані знаки. Помилки нема. Дитина вбила вісімдесят сім чоловік!

Я вп'ялась очима в його лице. Одне з найдитинніших облич, яке лише можна собі уявити. Живі, мов ягоди шовковиці, очі, трошки довгасті. Глибоко в них таїться хитра іскорка. Густе смоляне волосся здіблене, як півнячий гребінь. Рука не може втриматись, щоб не погладити цю скуйовджену копичку. І в ту ж мить я мимоволі простягаю руку до неї. Пальці тремтять у повітрі. Ховаю це тремтіння в чорних, теплих нетрях волоссячка. Хлопчик відхиляється зовсім по-дитячому. Малі кошенята не люблять, щоб гладили їх шерсть. І посміхається. Найдитинніше в цьому дитячому обличчі усмішка: це ніжне випромінювання наївності, довір'я, втіхи і ще чогось незрозумілого. Я намагаюсь зрозуміти, що саме. Воно — суть дитячого ества. Ця неповторна таємничість стає тією привабливою силою дитини, перед якою безсиле зашкарубле серце дорослих. Можливо, це приховане прагнення довірливості. Несподівано мене пронизує почуття, швидше за будь-яку впевненість: сирота!

Моя дівчинка сказала б про цього хлопчика: «любенький». А цифра вісімдесят сім кричить, перетинки в моїх вухах не витримують. Добре, що не взяла сюди з собою дівчинки. Чи змогла б я пояснити їй цю страхітливу цифру?

Хто зможе розгадати це кабалістичне число — вісімдесят сім? Я звертаю погляд на вихователя Шунга. Мої очі здивовано зіткнулись з його білозубою усмішкою. Знову шукаю відповіді в дитячому личку. Ніхто інший не розкриє мені цієї страшної таємниці.

— Розкажи мені все, Хо Кік!

Хлопчина знижує плечима і весь розливається своєю чистою усмішкою. В мене відчуття, що цифра вісімдесят сім вигадана і він заперечить її.

— Про що розповісти? — запитує він у столика, у квітів, у гори.

— Починай спочатку, як ти виростав, як розважався! — підказую я, розуміючи, що він іще не звик писати автобіографії.

— Спочатку? — Він, завагавшись, дивиться на мій розкритий записник.

Перекладач уточнює, пояснюючи моє прохання:

— Починай звідти, звідки пам'ятаєш — то початок твого життя.

Я б задумалась, що є початком мого життя, що найперше запам'ятала. Хлопчина одразу здогадується, не копаючись у пам'яті:

— Убили мою матір.

Початок життя. Звідси його слова пішли стрибками, переплітаючись. Мої супутники заходяться веселим сміхом, незважаючи на те, що він розповідає сумні речі. Перекладач, сміючись до сліз, вперше не може вийти із скрутного становища:

— Хлопець розмовляє діалектом, що важко перекладається. Придумує свої слова.

До мене доходить лише голий скелет дитячої розповіді. А я добре знаю, що в дітей, як і в поетів, у формі вислову сховане все. Як я зможу дізнатись про всі подробиці життя чотирнадцятирічного Хо Кіка, котрий зростом і невинною усмішкою виглядає десятирічним?

На допомогу мені приходить одна, випадково вловлена, деталь: коли хлопчик не знаходить потрібного слова, він часто повторює якусь фразу. Щось на зразок «сяк-так» мого дівчатка. Я миттю починаю перекладати собі мову Хо Кіка словником Ха. Які б далекі й незрозумілі вони не були, все ж у них спільний корінь — дитяча непослідовна уява.

— Моя мама була спільна, не лише моя, а всіх дітей.

— Як це?

— А так! Вона забирала до себе дітей партизанів і тих, чиї батьки загинули, й опікувалася ними. Приведе когось за ручку: «Ось тобі братик, ось тобі сестричка, і щоб не смів кривдити їх». І ми звикаємо... Сяк-так. Коли вбили маму, мені сповнилось вісім років. Вона була зв'язковою, допомагала партизанам. Якось уночі розбудила мене: «Вставай!» Я ще був сонний, ідучи, куняв. Дістались берега річки. Тут я вмить прокинувся. На нас чекав цілий гурт людей з гвинтівками. Мама наказала мені пильнувати на березі. Коли щось почую, щоб свиснув листочком. Вона забрела у воду, йде попереду, показуючи партизанам, де ступати. А в кущах на тому березі притаївся ворог. Мама дійшла якраз до середини річки, аж раптом — постріли. Партизани занурилися у воду й почали стріляти. А моя мама потонула. Спочатку думав, що вона пірнула, та коли не впливала, все зрозумів. Був я малий ще, просинався щоночі і приходив до річки на те місце. Все чекав, що мама вийде з води. Адже в казках розповідається, ніби утоплений вистромляє з води голову і щось говорить... Сяк-так. От я й ходив до річки. Спав на березі в дуплі. Просинався раненько, щоб наловити риби. Зі мною приходив один з нових братиків. Він приносив мені черв'ячки, мухи... Сяк-так.

Якось уночі чую: щось гуркоче. Вискакую з дупла, дивлюся — танки. Побіг розбудити село, а дорога перекрита. Сховався в кущах і

бачу: танки оточили село, осипають його вогнем. Дим піднявся до неба. Потім танки розчавили останні хатини, підпалили геть усе. Полум'я шугнуло високо вгору, стало видно, як удень. Солдати зблизька розстрілювали з автоматів людей і худобу. Я бачив, як убили мого татка і другого мого братика, рідного. Татка не вбили зовсім, він ще повз. Та вогонь наздогнав його. Я не втік. Дивився. Американці почали стріляти по кущах. Я звалився в яму і звідти знову дивився. Бачив лиця американців. Запам'ятав усіх. Вони довго стріляли, повбивали навіть курей і кішок. Залишились тільки ми з братиком, що приносив мені черв'ячки. Я не дозволяв йому навіть носа висунути зі схованки. Виходив уночі роздобути щось попоїсти. Що добував? Зловлю рибку, наберу водоростей, накрию пташку в гнізді, спечу... Сяк-так. Прийшли дяді-партизани, я показав їм, що зробили американці з нашим селом. Попросив у них партизанської роботи, але вони сказали: малий іще. Пішов я в інше село, найнявся годувати індиків. Американці приходили туди купатися в річці. Їх було тридцять чоловік. Я впізнав їх одразу. Вони гралися з дітьми, тому що ми показували їм, де є смачні плоди, дерли для них рябенські яєчка з пташиних гнізд... Сяк-так.

Своїм дзвінким дитячим голоском малий Хо Кік докладно розповідає, як його боса команда — десятеро хлопчаків — крок за кроком вистежувала чужинців з такою впевненістю, яку рідко зустрінеш у дорослих. Як вони викрадали гранату за гранатою і заковували їх біля річки в піску, як невідступно крутились біля стрільбища, де американці тренувалися в стрільбі по картонних мішенях. І от одного вечора, о дев'ятій годині, маленький Хо Кік, сам-самісінький, прийняв бойове хрещення. Він жбурнув дві гранати в гурт американських солдатів. Потім йому розповіли, що вісім чоловік було вбито на місці і п'ять поранено.

— Як на перший раз, це немало, сяк-так! — сказала я невпевнено.

— Вони вчилися влучно стріляти при світлі фар однієї машини, а мішень була далеко, як голівка братика тої ночі, коли американці прочісували все довкола.

Кмітливість, спритність, пам'ять — ось що забезпечувало успіх. У хлопчика чудова пам'ять: йому досить лише раз глянути — і він уже вміє володіти зброєю, підривати здалеку нові американські міни. Досить раз пройти по незнайомій місцевості — і він безпомилково орієнтується. Лиш почує гуркіт американської машини — і перед очима йому постає та зловісна ніч: убивство батька і братика вкарбовано вогнем у його пам'ять. Лише один вологий подих річки — і він згадує смерть матері. І невтомно йде тяжким і небезпечним шляхом месника. І так, крок за кроком, через вибухи, морок, утечі, самотність, гнів, Хо Кік дійшов до апокаліптичної цифри вісімдесят сім. Він показує, як тримав у руці ліхтарика для підривання мін на відстані, коли наближалась перша броньована американська машина, як смикнув ліхтарика раз... два... дев'ять разів. І дев'ять вибухів струсували землю.

Я не можу відвести очей від його недитячої руки.

Пробую заснути в дерев'яному будиночку, уявляючи, що мене заколисує Балкан у своїх обіймах. А цієї тихої ночі інша рука, гладка, випещена, з короткими пальцями, звично натискає на кнопку — і вибухи переривають сон дітей.

Птахи будять мене, щоб я послухала ще жахливішу розповідь.

26 квітня 72, середа, Тамдау.

Сніданок по-домашньому зібрав нас за столом. Звикаю до недитячих рук дітей, що вправно тримають палички. Потім ми йдемо прогулятися. Бурштиново-зелений басейн відриває їх від мене. Вони біжать туди, роззувають гумові сандалики і босоніж хлюпаються в воді. Я роблю те саме. Довго розкошуємо в прохолодному басейні. Наче ніколи й не було бомб, мін, танків. Та мій записник розкривається знову, і в нього вписується неймовірна правда. Сідаємо на лавці. Я вже боюся цифр. Скільки чоловік убив шістнадцятирічний Као Хонг Він? Хлопець починає не з кінця, а з початку:

— Мою матір розстріляли в шістдесят сьомім році, батька посадили в тигрову клітку. Я встиг зв'язатися з партизанами. В мене було завдання — викрадати зброю у ворожих вартівних. Під час однієї каральної акції мені вдалося попередити партизанів пташиним співом...

Тепер я розумію, чому цей хлопець так уміло наслідує невольним трелі птахів. Згадую, як учора він спритно перебирався з гілки на гілку. А ця лісова птиця знищила сорок сім американських карателів. Навіть безневинні пташині голоси у в'єтнамських джунглях віщують смерть загарбникам. Геть! Геть звідси, сини Америки!

Сімнадцятирічна Фам Тюї Нгуен (це означає «джерело») починає грудним контральто, що звучить, як музика:

— Я із села Хоахай, округ Хоаванг. Моїх рідних — батька, матір і сімох братів убито в один день на моїх очах. Зосталась я сама. Американці вдерлися в дім, коли ми обідали. Мене схопили живу, почали допитувати. Змушували пити мильну воду, топили в помиях, кидали голу, із зв'язаними руками, під палючим сонцем; кілька разів виводили на розстріл, пускали змій у мою камеру, заганяли цвяхи під нігті, скалічили мене побоями...

Запитую, скільки записати на її рахунок.

— Ніскільки.

— Жодного ворога не вбила?

— Ні, жодного товариша не виказала!

Повертаюсь із цієї зустрічі в горах з невтішним почуттям, що діти у В'єтнамі набагато доросліші від нас.

І в найвіддаленіших горах В'єтнаму не можна сховатися від страхіть війни.

27 квітня 72, четвер, Ханой.

Я повертаюсь у Ханой, до його напружених буднів.

До мене приходять поети, знімають каски, кладуть їх біля ніг і розгортають зошити з віршами. В кімнаті готелю, що стала аж надто просторою після від'їзду дівчинки, ми працюємо над в'єтнамською антологією. В перервах між читанням віршів обмінюємось новинами, думками, тривогами.

Сьогодні в Парижі відновлюються переговори.

Ох, нарешті зможемо відпочити. Не буде бомбардувань.

Через дві години після обіду простягаюся на білому прохолодному простирадлі. Заплющую очі. Один спокійний день.

Раптом — завивання сирени. Зненацька. Не можу згадати, де залишила одягу. Уже гримлять перші постріли. Як я могла повірити вбивцям? Одягаюсь уже на сходах. Бомбосховище переповнене. Гуркіт. П'ятнадцять хвилин — наче п'ятнадцять років. А попередні п'ятнадцять хвилин пролетіли, як одна мить.

Після відбою — час від часу важкі вибухи. Люди бояться повертатись додому, ходять довкола сховища.

Ввечері несподівано постукав у двері Лиу Куї Кі. На його обличчя лягла втома.

— Зайшов подивитись, що ти робиш сама в цій порожній кімнаті. Напевно, тобі страшно самій поночі?..

І вийшов. Але я відчувала в порожній кімнаті його живу присутність.

Від цих днів у мене лишилися найтепліші спомини про зустрічі з людяністю.

28 квітня 72, п'ятниця, Ханой.

Довго розмовляємо з Нгуєн Дінь Тхі — головою Спілки в'єтнамських письменників.

З ледь іронічною усмішкою він розповідає, як йому довелося за одну ніч евакуювати триста дітей письменників, добути транспорт, харчі, розмістити їх у різних селах. Описує ту ніч: наблизився до першої групи дітей, міркуючи, як делікатніше сказати їм, що треба евакуюватись, розлучатися з батьками. Перед тим цілий день готувався, обдумував різні варіанти, але всі вони здавалися йому непідходящими. А діти, як тільки почули, що їдуть у село, не чекаючи ніяких пояснень, підскочили з радості: «Ідемо в село!» Так було знайдено «підхід» до всіх інших дітей. І важкий переїзд пройшов жваво й весело.

Про свою роботу в Спілці каже:

— Під час такої нещадної війни, яку веде проти нас американський імперіалізм, у нашої Спілки, зрозуміло, є багато різних завдань. І ми їх виконуємо. Але, наскільки це можливо, стараємось не забувати основного: писати. Я особисто ховаюся в якомусь глухому закутку на місяць, пишу «запоєм», з шаленою швидкістю, і видаю книгу. Іншої можливості не маю. Головне в моїй роботі — створити колегам сприятливу атмосферу й умови для творчості.

Дивлюсь на нього і не їму віри очам. Скромний. Невдоволений собою. Самокритичний. Піклується про товаришів, мріючи про щоденну, спокійну творчу працю, весь час перебуває в найнебезпечніших районах В'єтнаму. Взяв на себе найвідповідальнішу справу — евакуацію дітей. Голос у нього тихий, навіть ніжний. Голова письменницької спілки!

У мене народились нові формулювання оптимізму й песимізму. Коли тобі зовсім погано, ти стаєш оптимістом, бо дійшов до краю. Будь-яка зміна буде тільки на краще, бо гірше вже нікуди. Коли тобі дуже добре, ти стаєш песимістом, бо тоді боїшся втратити те, що маєш, боїшся змін, які погіршать твоє становище. Як іще можна пояснити невичерпний оптимізм в'єтнамців?

29 квітня 72, субота, Ханой.

Зустріч з То Хиу в Центральному Комітеті. В монументальному будинку з мармуровою підлогою прохолодніше. Чекаю, коли ввійду в неосяжний кабінет секретаря ЦК з питань ідеології. Один куток кабінету, відгороджений легкою в'єтнамською ширмою, перетворено на затишну вітальню. В'єтнамські звертання «сестро», «брате», до яких я вже звикла, повертають мене до прадавніх болгарських звичаїв.

Ми сідаємо до столу, на якому стоять чашечки з кавою. Що скаже найбільший поет в'єтнамської революції сьогодні, коли на в'єтнамському небі скупчуються металеві хмари, начинені смертю?

Він почав з Італії. Либонь, за контрастом ми опинились під синім, безхмарним італійським небом. Понад три години під час безперервних попереджувальних тривог, зовсім поруч з американськими літаючими фортецями «В-52», ми невтомно бродимо серед пишнот Рима, Венеції, Флоренції, Неаполя.

То Хиу минулого року побував в Італії й досі не може звільнитись від її чарів.

— Яке дивовижне місто Рим! Там зібрані мистецькі твори всіх часів. Люди живуть серед картин, гуляють поруч із пам'ятниками, засинають під музику, прокидаються від пісень, що линуть з вулиці. А вони нещасливі. Їхні обличчя поморщені, стомлені. Всі поспішають, всі за чимось женуться. Машини, машини... Всі сигналять, хочуть обігнати одна одну, захищаючись бензином.

Поет дивується, мов дитина: чому ці щасливі люди, що живуть у мирі, серед творів мистецтва, серед чудової природи, нещасні. А марксист відповідає сам собі:

— Вони раби швидкості, речей, грошей! А Венеція... Я там думав про наші повені. Там живуть серед вічної повені, що стала красою і вишуканістю. Куди не підеш — морем чи сушею — всюди на тебе чекає краса. Не можеш насититись нею. А й там люди нещасливі. Венеціанці мені видались блідими, нервовими, самотніми.

На його обличчя набігає тінь смутку, йому жаль мешканців далекої Венеції — і це тут, у серці Ханоя, над яким нависла смерть.

— А Флоренція... Я уявляю собі, що то є — народитись там, вирости серед безсмертних творів мистецтва. Щоб, наприклад, Мікельанджело був для тебе як родич. І все одно вони нещасливі, зовсім нещасливі. Біжать, поспішають, їм ніколи роздивлятися довкола. Лише іноземці милуються їхнім містом.

Я слухаю його і думаю: тут, де найдавніші скарби східного мистецтва зруйновані бомбами, а ті, що збереглися, сховані глибоко під землею, поет То Хиу вболіває за європейські пам'ятки мистецтва, повз які байдужно мчать машини.

— І в Неаполі така ж лихоманка, і всюди. Ні, люди нещасні. А повинно ж бути зовсім інакше. Люди не радіють життю. Адже в нас більше цінують радощі життя, правда ж?

Виходжу звідси вражена, ніби ми вдвох об'їздили Італію, таку, якою довелось бачити її кілька років тому, і зовсім іншу. Я повертаюсь із Італії і потрапляю в тихий потік велосипедів на вулицях Ханоя. Тут немає ані шаленої гонитви, ані катастроф. Рух велосипедів природніший і спокійніший, граціозніший і здоровіший.

Інколи бідність стає засобом самоконтролю для людини — вона породжує в неї почуття міри.

30 квітня 72, неділя, Ханой.

Буря.

Нарешті — природні блискавиці. Чим дужче крешуть вони, тим більше я заспокоююсь.

Не знати звідкіля вихоплюється ураганний вітер. Дош рине прямовисними стругами, як водоспад із grimотливого бескеття хмар. Вітер і дош стикаються десь між землею і небом. Водяний стовп починає гнутися, скручуватися. Вітер надягає на себе дош, і дош стає для нього гамівною сорочкою.

Я відчиняю балконні двері і дивлюся з кімнати на цей шалений двобій двох стихій, жертвою якого стають дерева. Величезні водяні хвилі зривають листя, а воно ж таке зелене! Жмакають його, з ляском приліплюють до стін. Кімната наповнюється опалим листям. А вулиця стає турбіною, яку крутить зелений вихор. Вдихаю глибоко, на повні груди цю дику бурю. Душа визволяється!

Шалена буря дістає мене навіть у тихому закутку. Я відчуваю мокрі ляпаси. Задоволено підставляю своє обличчя й волосся розгніваній природі. Яке душевне очищення!

Нехай гримить, нехай валиться небо. Металеві фантоми не можуть літати в таку ураганну ніч.

Уперше я засинаю таким глибоким сном. До світання дощі зрошують мої сни.

Коли сутність мирного життя знищена, найбільше стараються зберегти зовнішні форми.

1 травня 72, понеділок, Ханой.

Мені приносять зі смаком видруковані запрошення — на зустрічі, на виступи в газетах і журналах, на радіо і в молодіжному видавництві. Одержую хвилюючі листи зі словами вдячності і братерської любові до болгарського народу. Мені надсилають вірші, написані на маленьких аркушиках, вірші-привітання гості з далекої Болгарії. Передають сердечні вітання товаришів із Хайфона, відгуки читачів і, зокрема, схвальні слова То Хиу про мій вірш «Як викохують героїв», надрукований у партійній газеті «Нян Зан». І все це — серед подій, коли в кожного з моїх знайомих безліч обов'язків, важких, як доля їхньої країни.

У болгарському посольстві все йде, як звичайно, тут суворо додержують дипломатичного етикету, та за цим сховане шире хвилювання і велика сердечність. Наближається хвилююча мить.

Коктейль у посольстві з приводу того, що Спілка болгарських письменників дарує двадцять друкарських машинок своїм в'єтнамським колегам. Хоч більшість літераторів евакуйована, на огорожу посольства зіперлось близько тридцяти велосипедів. Ними наші друзі проїхали двадцять п'ять — тридцять кілометрів, а дехто й більше. Сімдесяттрирічний поет Ту Мо читає свій вірш, присвячений цій зустрічі. Вручаючи наш подарунок, я виголосила промову.

«Про друкарську машинку поета.

Колись поети казали: «Шлях від серця до руки — найдовший». А нині можемо додати: «Ще довший шлях від серця до машинки».

Дорогі в'єтнамські друзі!

Я певна, що, хоч як буде вдосконалюватись автоматизація, поета вона не торкнеться. Справжнього поета автоматизувати не можна. Він гайкома, рядок за рядком, творитиме безсонними ночами за столом або на плечі в коханої, і вона й гадки не матиме, що коханий у найніжніші хвилини, обіймаючи її, зраджує її з музою. І коли вірш дозріє, мов плід, поет, цей диявол, сяде за машинку і напише його з пам'яті.

Навіть коли настане мир і всі житимуть у злагоді, коли не буде безсонних ночей, нещасливого кохання і зітхань, коли все запрограмують і все здійснять, коли не буде трудних доріг і все робитимуть непохибні автомати,— то й тоді існуватиме поезія, і тоді ми перехитруємо машинку. Як? Поет крадькома, — щоб його, бува, не назвали старомодним чи противником цивілізації, — писатиме до коліна в своєму записничку. Він буде вчарований місяцем, дарма, що там давно вже побувала людина. Поет, узявши олівця, вилле свою душу найкоротшим шляхом — із серця на папір. Перекреслюватиме, рватиме аркуш за аркушем, аж поки биття серця перейде в твір і стане безсмертним. Я щаслива, що мені випала честь передати вам ці машинки, які носять ім'я болгарської ріки Мариці. Нехай ваше натхнення не пересихає ніколи, нехай тече, як в'єтнамська ріка, нехай затоплює береги буднів. Коли на самоті ви слухатимете стукіт машинки, знайте, що це биття наших далеких сердець, котрі завжди з вами. Нехай ці машинки стріляють у ваших руках, мов кулемети, проти спільного ворога — проти імперіалізму й антикомунізму, нехай вистрілюють вірш за віршем, поему за поемою, книгу за книгою. А ми в Болгарії читатимем ці прекрасні твори і радітимем за них.

Одна дружина порада — заведіть у себе вдома такий звичай: коли закладає машинка, нехай діти не пустують, бабусі не бурчать, а дружина не лає чоловіка. Тоді настане омріяний віками мир і незалежність. Навіть якщо в голові інколи буде порожньо, якщо не зможете нічого створити, все одно клацайте на машинці, вселяйте страх і повагу своїм ближнім. Кажуть, буцімто дружина одного болгарського письменника стукає в стінку із сусідньої кімнати: «Іване, не чую машинки!» Він прокидається від творчого сну і відповідає: «Думаю, думаю!» Можете перейняти його досвід.

Ви, що так безстрашно боретесь з американською воєнною машиною і перемагаєте її, легко впораєтесь і з цією простою машинкою, нав'яжете їй свій ритм, як нав'язали його ворогові в своїх наступках. Ви зробите так, що ці мертві, німі машинки заспівають, мов птахи, зацокотять, заgrimлять у битві за високу людську мораль.

Натхнення вам для перемоги! Вогонь!»

2 гравня 72, вівторок.

— Чи маєш бажання подорожувати? — запитує Нгуен з усмішкою.

По-в'єтнамськи «бажання» рівнозначне «сміливості». Після того, як делегація однієї сусідньої країни одразу після бомбардування полетіла назад своїм літаком, я стала обачнішою: не хочу, щоб подумали, начебто я боюсь, — адже я тут репрезентую Болгарію.

— Я готова, — кажу тихенько, тому що в'єтнамці більше довіряють тихому голосу.

— Дорога довга... Не будем уточнювати напрямок.

Здогадуюсь. Вдень і вночі — тільки на південь. Все глибше в кра-
тер діючого вулкана. І я посміхаюсь. Та Нгуєн додає:

— Якщо буде надто ризиковано, то не поїдем.

Я враз збідніла. На долоню впав такий рідкісний самоцвіт — на-
года поїхати в недоступні місця, і я впустила його. Все життя я карта-
тиму себе за цю втрату. Мені буде соромно перед собою, що я зляка-
лась і пограбувала сама себе. Страх завжди веде до самопограбування.

— Ідьмо, — кажу нетерпляче, налякана тим, що втрачу таку мож-
ливість.

— Тоді готуйся в дорогу, — додає Нгуєн діловим тоном.

— Як готуватись?

Під благодатним в'єтнамським небом людині треба мало — легкі
гумові сандалети, хустинку на голові, дві тоненькі блузки захисного
кольору, товстий блокнот, щоб вистачило на всю дорогу, і не забути
ще — усмішку. Без усмішки у В'єтнамі далеко не зайдеш.

— Візьми щось болгарське для подарунка.

— Що?

Тут уперше просять у мене подарунок.

— Коробку цигарок, наприклад.

— Всі роздала друзям, але попрошу в посольстві.

І там нема цигарок. Дають мені пляшку коньяку «Плиска».

Ми сіли в газик, на якому зелений шолом. Ще зовсім рано, а спека
вже дошкуляє. При швидкій їзді в машину вдирається вітер, стає
легше. Каски на наших колінах нагадують гарбузи. В будь-яку мить
ти мусиш бути готовий надіти її на голову і швидко сховатись у пер-
шому-ліпшому окопі при дорозі.

Машини мчать вулицями Ханоя, мовби зелений вітер. Без упину,
аж до запаморочення, повертаюсь то в один, то в інший бік, щоб ще
раз подивитись на це приречене місто, хочу взяти його назавжди в свої
спомини. Можливо, єдиний притулок, де воно залишиться незмінним, —
це пам'ять.

Бідні венеціанські палаци посеред моря буйної зелені. В затінку,
мов лебеді, плывуть на велосипедах білоблузі дівчата. Чоловіки з чіт-
кою ходою у військовій формі. Місто притихло. Не чути дитячого гомо-
ну, ніхто не будить тепле каміння. Рух зменшився, мов пересохла річка.
П'ятсот тисяч мешканців евакуйовано за одну ніч — без галасу, без ме-
тушні, без вуличних заторів. Я дивилась на них з вікна готелю аж до
ранку. Вони залишали місто без розпачу. Знають, що повернуться, та
його вже не буде. Повернуться на попелища. Небо було хмарне й три-
вожне. А обличчя і хода — спокійні. Бринів тихий сміх. Тієї ночі сміх
здавався чимсь неймовірним. А я маю документально розповісти про
ще більш неймовірну зустріч.

Минаємо великий залізний міст. Він доживає останні дні. Бананова
околиця Ханоя. Хатки із очерету. Віконця допитливих дитячих очей.
Багатонадійна зелень рисових полів. Яка гармонія між плодоносною
природою і тихими невтомними трудівниками на полях. І раптом —
різкий дисонанс. Свіжі ями від бомб, знищені хатки, обвуглені скелети
дерев, чорні згарища. Шістнадцятого квітня тут закидано ракетами
«повітря—земля» мирний склад кабеля і асфальту. Спалахнула пожежа.
Цілу добу в чисте небо здіймався стовп диму — асфальт горить довго,

його важко загасити. Знаючи, як багато робітників снує на таких складах у будні і в свята, можу судити про кількість жертв.

Ханой залишається далеко позаду. Пора з'ясувати, куди і до кого їдемо. Нгуєн не любить гратися в загадковість. Взагалі, кожний в'єтнамець по-своєму розбиває своє наївне уявлення про азіатів. У голосі мого суперника радість:

— Ти — перший іноземець, що зустрінеться з офіцером сайгонської армії, який перейшов на наш бік.

Я чула про підполковника, котрий на чолі своєї частини з усім озброєнням перейшов до патріотів. Багато хто із журналістів позаздрив би мені. А я б віддала все, щоб тільки щезла ця війна, як жахливий сон, і щоб заповнити свою грубенку записну книжку не воєнними сенсаціями, а віршами про дерева. Нема щедрішої істоти на нашій планеті, ніж зелене, простерте в безодню неба дерево. Його тінь — найніжніші обійми, розкриті для кожної живої істоти. Сором і біль душать мене, коли я бачу цілі ліси, знищені, спотворені блюзнірською рукою, що наважилась кинути вогонь і бомби на найкращого друга людини.

— Я зможу поговорити з паном офіцером?

— Безперечно.

— Чи можна ставити йому запитання?

— Будь-які!

Довір'я, звичайно, виявлено до моєї країни — маленької і далекої, з великим і близьким В'єтнамів серцем. А довір'я породжує почуття відповідальності.

— Що за птиця той офіцер? — запитую Нгуєна

— Побачиш на власні очі.

— Все одно, розкажи мені про цей випадок.

— Гаразд, розкажу... Випадок датований віком монгольської навали, три тисячі років тому. У В'єтнамі все починається з монгольського нашествия.

— Що, такий старий, маріонетковий офіцер?

— Я не жартую! — відказує Нгуєн. — Монголи напали величезною силою. Здавалося, ніщо не зможе їх зупинити. Багато в'єтнамців схилили перед ними голови і стали їхніми рабами. А наш національний герой, генерал, визволитель і об'єднувач країни, сховався в джунглях, дав змогу нападникам пробратися на човнах далеко по течії наших річок. Потім наказав своїм воїнам і всьому населенню рубати залізне дерево й забивати палі в дно рік. Дочекались пори дощів. Вода в ріках прибула, палі сховались під нею. Залізне дерево у воді не гние, не трухлявіє від часу, хробики його не точать.

Справді, в музеї я бачила почорнілий, нерівний стовп-ветеран із залізного дерева, що зберігався протягом тисячоліть, як німий свідок залізної твердості в'єтнамського народу.

— Тобі відомо, що човни монголів розбилися, позастрагали між палями, що то була легендарна перемога. Та, либонь, невідома тобі одна подробиця. Якийсь підлабузник приніс генералові-переможцю великий оберемок... чого, як ти гадаєш? Списків з іменами зрадників і тих, що помагали завойовникам. Генерал скликав кілька тисяч людей, розіклав вогнище, запалив його і жбурнув у вогонь усі списки. «Ми — малий народ, — сказав він, — і повинні об'єднуватися, бо роз'єднаність для нас — це самогубство!»

Розумію, чому все у В'єтнамі почалось із монгольської навали. Агресор не знає історії цього народу. Він послав свої морські й повітряні кораблі проти залізного в'єтнамського характеру. І саме для такого народу вигадано доктрину про «в'єтнамізацію».

В довколишніх краєвидах чергуються дві основні гама: ясно-зелена — рисових полів — і брудно-коричнева — бомбових вирв обабіч дороги.

Вирви стають дедалі глибшими. Це вказує нам напрям. Не бачу ніде занедбаного поля, кожне рисове стебельце доглянуте і полите дбайливою людською рукою. Всюди помічаю тонкі, висохлі силуети, схилені над посівами, коричневі від багна і сонця. Вони схожі на ті стовпи із залізного дерева, забиті в дно річок, що перепинили шлях завойовникам.

На одному перехресті між селами — людський мурашник. Подвиг для кожної селянки — прийти на такий важливий військовий «об'єкт» для американських бомбардувальників, як базар. Сидять навпочіпки біля своїх кошиків, повних овочів і фруктів. Нгуен раптом ляскає шофера по плечу:

— Вай! Вай!

Шофер різко загальмував. Я подумала, що тривога. Троє вибігають із машини. Я також виходжу — і тону в пахощах: екзотичні квіти, овочі, фрукти, коріння — дари родючої в'єтнамської землі. Чорнозуба бабуся пропонує мені солом'яне віяло. Беру його, за одну монету — прохолода. Нгуен і два шофери несуть гілочки з червоними, покрапаними ластовинням плодами. Це знаменитий «вай», по-китайськи «лех-ши», який для однієї китайської принцеси-красуні щодня, через гори і джунглі, доставляли з Північного В'єтнаму просто в її палац — тому й була вона така гарна. Навчають мене, як чистити лушпиння. З-під червоної кори в ластовинні виглядає біла атласна підкладка, мов коштовна сукня. А всередині схований прозорий, прохолодний, кисло-солодкий плід — соковитий, свіжісінький, якого тільки можна забажати в спеку. Це — шедевр природи. З таким почуттям міри створений плід вай, що по ньому годилося б учитись художникам і поетам.

Нгуен повідомляє останні новини про наступ патріотів, про взяття Куангчі на Півдні. Там воюють сини моїх друзів: лікаря Фуонга, поета Суан Шана і ще багатьох, які народились на Півдні, а тимчасово живуть на Півночі. Коли запитую в них, чи є вісті від близьких, вони відповідають із сяючими очима: «Останні вісті ми чули сьогодні вранці по радіо, наступають!»

— За яких обставин офіцер перейшов на бік Фронту Визволення? — запитую Нгуена.

— Почуєш від нього. Та деякі подробиці може пропустити, буває... Він був командиром важливого стратегічного поста. Частина його офіцерів, злякавшись натиску патріотів, хотіла втекти. Він змушений був застрелити двох... — Нгуен дивиться вбік, де зеленіє палітра полів, та, побачивши вираз мого обличчя, намагається примирити мене з людиною, до котрої їдемо: — Не забувай — це війна!.. Коли вже не стало змоги відбивати удари патріотів, він по телефону запитав у свого американського начальства, як бути. Він знає англійську мову й йому відповіли, щоб покінчив самогубством.

У вухах мені лунає чужий наказ чужою мовою, що долинув тоді крізь гуркіт бою, наказ спокійний і рішучий: покінчити життя самогубством. Я уявляю собі, як йому блискавицею сяйнула думка. «Цей чу-

жинець прийшов із-за океану, щоб наказати всьому народові — покінчити життя самогубством. І ти, син цього народу, підкоряєшся, як автомат, чужому наказові.

Я так вражена телефонним наказом про самовбивство, що майже не помічаю довкола ще страшніших слідів бомбардування. Двоє шоферів змінюють один одного, щоб не гаяти часу на ночівлю.

3 травня 72, середа.

Постріли звістують ранок. А мені й досі чується чужий наказ про самогубство. Газик, заклечаний свіжим зеленим гіллям, вирушає на південь, у напрямку далеких вибухів. Виходимо з машини в якійсь долині. Крок за кроком вступаємо в дивовижний ліс. Стрункі, незнані мені дерева, навіть шелестять вони незвично — вітер не свище в них, а лишень шепоче. Йдемо кілька годин, супроводжують нас люди у військовій формі. Земля довкіл поросла фіолетовими квітками, що називаються «шим». Не можу досхочу намилюватися ними, тому що боюся наступити на змію. Мої супутники дивляться не під ноги, а на верхів'я дерев. Здається, вони шукають якесь високе дерево, що править за орієнтир.

Далекі вибухи не лякають мене, коли довкруг густі й мовчазні трави. Раптом — дивний звук, наче важкий сплеск пташиного крила. Підводжу очі вгору. Посеред лісу напнуто парашут — величезний, білий, з двома кольоровими клинами — червоним і зеленим. Він схожий на шатро.

— Під цим американським парашутом зустрінемося з підполковником сайгонської армії Фам Ван Діном, що перейшов до патріотів, — повідомляє врочисто Нгуєн.

Наближаємось. Тепер парашут здається ще більшим. Його купол прикріплений до стовпа, а стропи прив'язані до навколишніх дерев. Уявляю собі, яка чудова парасоля вийшла б із цього парашута для кафе де-небудь у Сайгоні чи Ханой, звичайно, в мирні дні. Та нині, серед настороженого воєнного лісу, сплески американського парашута звучать лиховісно.

Дерева в цьому дивному лісі високі, прозорі і не кидають тіні. Під парашутом хистке коло голубої, майже мирної гіні. Тут наче у величому шатрі, стоять виплетені з галуззя лавки, стіл. Сідаю, знеможена втомою. Обмахуюсь солом'яним віялом. Розглядаю парашут — нейлонове чуже небо, плісироване в'єтнамським вітром. Уявляю собі, як американський пілот опускався на цій парасолі, як упав на незнайому землю, обплутаний стропами.

Не бачила, як надійшли ті, на кого ми чекаємо. Помічаю їх, коли вони вже стоять під парашутом. Одразу впізнаю підполковника сайгонської армії, що перейшов до патріотів.

Високий на зріст, молодий, лице темніше, ніж у моїх супутників. У сіро-голубих військових штанах, у випрасуваній сорочці такого ж кольору. Я вперше зустрічаю в'єтнамця з лисиною. Може, американські парашути й вертольоти принесли на в'єтнамську землю і цю біду цивілізації?

Нас знайомлять. Він галантно вклоняється:

— Мадам, я до ваших послуг!

Нгуєн передбачив усе. Подає йому жмут газет, де видруковані мої вірші, уривки з роману «Страшний суд» у перекладі на в'єтнамську, а також біографічна довідка.

— Дуже люблю поезію! — каже молодий підполковник і жадібно береться читати перші сторінки газет, де надруковані останні повідомлення про наступ армії визволення на Півдні. Нгуєн повідомляє його, що Куангчі здобуто, взято в полон якогось генерала. Офіцер киває головою, знає його особисто. Насилу одривається від газети, щоб узяти участь у нашій розмові.

Сплески парашута над нами нагадують про присутність чужинців у цій країні.

— Як почуваєте себе? — починаю з традиційного в'єтнамського запитання.

— Дякую, як бачите, дуже добре! — він вимахує руками, демонструючи своє чудове здоров'я.

— Як ви стали військовим?

— Мене призвали в армію, коли я ще був студентом. Вчився на літературному! — відповідає Фам Ван Дін.

— Виходить, ми колеги!

— Мене примусово зробили офіцером запасу. В армії я вже дванадцять років. Зараз мені — тридцять чотири. В січні шістдесят дев'ятого надали чин підполковника.

— За яких обставин перейшли до патріотів?

— В сімдесят першому році я був призначений командиром п'ятдесят четвертого полку. Тридцятого березня цього року, коли Народно-визвольна армія почала наступ, мені було доручено оборону поста, названого американцями «Карол». Та місцевість має в'єтнамську назву, але вони дали їй свою.

Одірвавшись від записів, підводжу голову до навислого, як медуза, парашута. Американцю, що опустився на в'єтнамську землю! Чому ти не потрудився вивчити в'єтнамські імена — вони ж односкладові, це не вимагало б великих зусиль, адже ти затрачаєш стільки жорстокої сили, щоб підкорити цей народ? Серед інших провин в'єтнамці не простять тобі й цієї: ти нав'язуєш їм банальні назви, замість їхніх поетичних імен, що зберігались віками, що відповідають їхній чарівній природі і самобутнім звичаям.

Підполковник ввічливо чекає, щоб я повернулась до свого записника, і розповідає далі:

— Частини біля мого поста були атаковані і знищені. З тридцятого березня по друге квітня наш пост не одержував харчів, боеприпасів, медичної допомоги. В нас налічувалось п'ятдесят убитих і поранених. До другого квітня наш пост лише обстрілювали, піхота нас іще не атакувала. Я обміркував і зважив усі можливості. Якби я і далі чинив опір Визвольній армії, це призвело б тільки до численних жертв з обох боків. Я вважав, що краще уникнути зайвого кровопролиття. Зібрались ми всі, офіцери й солдати, і вирішили перейти до Визвольної армії. Нас було п'ятсот чоловік. Це сталося другого квітня, о чотирнадцятій годині.

— Як зустріла вас Народно-визвольна армія?

— Нас прийняли з радістю, — вперше посміхнувся підполковник. — Ми вважаємо себе рівноправними з нашими братами із Народно-визвольної армії, а не полоненими.

— А як саме відбувався перехід?

— Перед тим, як перейти, я зв'язався з командиром зустрічної частини. Сказав йому: «Якщо ви іноземці, ми залишимося на своїй позиції до кінця, а якщо ви свої, в'єтнамці, то переходимо до вас!» — «Вважаємо вас за рівних, а не полонених!» — відповів той.

— Який у вас настрій, чи не бракує вам чогось, чим ви дорожили і що втратили?

— Я знайшов найдорожче: спокійну совість. Нам створені гарні умови. Тому я, як бачите, в чудовій формі.

— Зате я недужий і кволий, — озивається Нгуєн.

Обидва по-дружньому жартують. Згадую спалені на вогні списки зрадників з часів монгольської навали. В цього народу феноменальна історична пам'ять. З хвилюванням підходжу до основного свого запитання:

— Що ви думаєте про «в'єтнамізацію»?

— Я думаю, що плани «в'єтнамізації» проваляться з багатьох причин. По-перше, з шістдесят п'ятого по сімдесятій рік у сайгонській армії налічувалось до одного мільйона чоловік, а в американській — до шестисот тисяч. Із такою силою все одно не добились перемоги. А тепер американці виведуть сухопутні частини разом з артилерією. Тої артилерії, яка залишається, недосить, щоб підтримати в'єтнамські частини. По-друге, сайгонська армія веде несправедливу війну, в ній нема високої волі до перемоги. Солдати й офіцери не розуміють, за що повинні проливати свою кров. По-третє, стало очевидно, що американці не хочуть бути гарматним м'ясом і підставляють замість себе сайгонську армію. По-четверте, помічається, що сайгонське командування потрапляє у все більшу залежність від американців. По-п'яте, ми не любимо воювати, тим паче, що війна нав'язана нам іззовні, вона ведеться заради чужих інтересів. Ми сподіваємось на мир. Ми гадаємо, що, незважаючи на розбіжність поглядів Півночі і Півдня, зможемо дійти згоди, порозумітися між собою шляхом переговорів, без війни...

— Ваш висновок з усього цього?

— Хоч мільйонна сайгонська армія добре навчена й озброєна, бойовий дух її слабкий, вона не має волі до перемоги, і тому сайгонський уряд не зможе втриматись.

— Ваші враження про Народно-визвольну армію?

— Армія визволення воює за справедливий мету. Офіцери і солдати — вони, як побратими, розуміють одні одних. А в сайгонській армії між ними існує антагонізм. Чим вищий чин має офіцер, тим більше він наживається. На випадок поразки армійській верхівці забезпечена втеча за кордон. Нині, під час наступу Визвольної армії, в лавах сайгонських військ все більший розлад.

— Вибачте, чи не виникають у вас часом сумніви щодо правильності вашого вчинку?

— Я все більше впевнююсь, що моє рішення правильне. Нові перемоги Армії визволення і мої нові знайомства (він глянув на Нгуєна) переконують мене в тому, що я обрав вірний шлях.

— Що побажали б ви майбутньому В'єтнамові?

— Хочу, щоб швидше скінчилась війна, якнайшвидше. Для цього американці повинні припинити своє втручання. Вони кричать про умиротворення, а насправді розпалюють братовбивчу війну. Без американського втручання у В'єтнамі! Створити на Півдні коаліційний уряд.

— Як ви уявляєте собі взаємини Півночі з Півднем?

— На мій погляд, Півночі і Півдню нема чого ділити. Нам неважко порозумітись, адже розмовляємо ми спільною мовою. — Він знову довірливо поглядає на Нгуена. — Без чужого втручання ми — одна країна. Коаліційний уряд зможе домовитися з урядом Північного В'єтнаму, щоб розв'язати спільні проблеми.

— Ви були літератором. Хто ваш улюблений письменник?

— Ламартін.

Я розповідаю йому про будинок Ламартіна у Пловдиві й запрошую по закінченні війни відвідати Болгарію. А Нгуен замість мене ставить гостре запитання, і я відчуваю, що між цими двома синами одного народу є внутрішнє взаєморозуміння:

— Запитай у нього, чи любов до Ламартіна не суперечить його участі в сайгонській армії?

— Мене мобілізували силоміць! — ніби виправдуючись, відповідає підполковник сайгонської армії.

— Одне інтимне запитання: чи не лишився по той бік хтось із ваших рідних?

— Там моя дружина й двоє дітей. Дружина нещодавно народила, та я не знаю навіть, дівчинка це чи хлопчик, не знаю, як назвали дитину. Хотів би, якщо це дівчинка, назвати Ліен Хієп (коаліція), а якщо хлопчик — Труанг Лап (нейтралітет).

Добре буде, коли мати дала дитині ім'я в'єтнамської квітки чи пташки — цим вона найліпше привітає мир на в'єтнамській землі.

Звертаюсь до другого військового. Весь час мій погляд притягало до себе його молоде, свіже обличчя, немов охмарене якоюсь думкою. Він очікував своєї черги, ніби хотів висповідатись і полегшити душу.

— Мене звуть Буї Нам. Двадцять чотири роки, неодружений. Вчився на юридичному. Одного вечора, коли я прогулювався на вулиці в Сайгоні, мене схопили й мобілізували. Я був відповідальним за санітарну частину п'ятдесят шостого полку, яким командував підполковник Фам Ван Дін. У нас було багато поранених, не вистачало медикаментів. Мій пост містився біля Кхежо. З пораненими я відступив до поста «Карол» (Танлам). — Молодик просить, щоб я вказала саме в'єтнамську назву, бере в мене олівець і сам записує. — Ми просили прислати вертольоти, але вони так і не прибули.

Мені не доводиться ставити запитання, як для газетного інтерв'ю. Молодик розповідає сам:

— Ми думали, що, коли нас візьмуть у полон, то будуть знущатись. А вийшло інакше. І я нині спокійний за себе і за всіх, хто піде за нами.

Оце і все, що він згадує про війну. Та Буї Нам має інші, ще болючіші спогади, які й досі не дають йому спокою.

— В шістдесят сьомому — шістдесят восьмому навчальному році я був студентом у Сайгоні. З яким хвилюванням вступав до університету! Та не довелося натішитись студентським життям. Я не провчився й року. Є закон: хто не склав екзаменів на відмінно, того відразу забирають в армію. Хоч би скільки ти читав, серце весь час неспокійне — на екзаменах все може трапитись. Щоб не ризикувати, я одночасно вчився ще в одному навчальному закладі, де готують службовців адміністрації. Про всяк випадок. Не тому, що хотів стати адміністративним працівником, а щоб врятуватись від армії. На юридичному перший семестр закінчив успішно, а потім мене мобілізували. Вирішили, якщо я гуляю

ввечері по місту, то, значить, не вчусь, і можна забрати мене в армію. Це було саме перед екзаменом, мені заболіла голова, я вийшов прогулятися на повітрі й потрапив у пастку. Пройшовши загальну військову підготовку, я обрав собі медичні курси. Скінчивши їх, став кандидатом в офіцери. Служив у третьому піхотному полку. А потім у п'ятдесят шостому.

Відтак він знову повертається до студентських проблем:

— Сайгонські студенти настроєні проти війни. Багато хто з них оголосив голодовку на знак протесту проти режиму Тхієу. Навіть під час канікул їх примушують проходити військову підготовку. Серед солдатів і офіцерів — колишніх студентів — шириться рух за мир, проти війни.

У темних очах молодика — гнів і біль.

— Можете собі уявити, що думають сайгонські студенти про американське втручання. Вони вчаться вдень і вночі, аби лиш не бути мобілізованими. Навряд, щоб де-небудь у світі студенти з таким відчайдушним старанням готувались до екзаменів. Ми не любимо американців. Вони призвідці війни.

Це сказав мені двадцятичотирирічний Буї Нам за десять днів до того, як прийшла звістка, що всі сайгонські вищі учбові заклади закрито і оголошено загальну мобілізацію студентів. Хоч би як заповідливо готувались вони до екзаменів, хоч би як жадібно читали, воєнна машина США не пощадила їх. Коли б знала, то принесла б цьому хлопцеві книжку для читання. Мені трохи ніяково вручати пляшку болгарської «Плиски». Ми розстаємось по-дружньому.

Сплески американського парашута заглушають мої слова. Під цим нейлоновим небом, розкритим над в'єтнамською землею, Нгуєн і підполковник довго тиснуть один одному руки. Вони зовсім різні. Один дебелий, вгодований, навіть тут, де бережуть кожне зернятко рису, другий — худорлявий, з поморщеним, виснаженим обличчям, на якому застиг напружений вираз. Та все одно вони брати. Адже обидва змалечку знають легенду про монгольську навалу і про спалені списки зрадників.

Повертаємось під акомпанемент ще сильніших вибухів. Я піддражнюю Нгуєна:

— Твій друг підполковник не сказав жодного слова про телефонний наказ кінчати життя самогубством.

Та його ніщо не може вивести з рівноваги.

— Ти поет. Повинна знати людську душу краще за мене. Для офіцера принизливо визнати такий факт. А чому ти ні про що більше не питала його? Наприклад, скільки йому платили в сайгонській армії? Двадцять дві тисячі донгів. На питання, чи не жалкує за чим-небудь, перед мужчинами він відповів як мужчина: «Жалкую, що не витратив грошей».

Нгуєн помітив в очах моїх байдужість і додав:

— Все ж таки він непересічний в'єтнамец. Інтелектуал. Знає англійську і французьку мови. Розумний. Ще принесе користь нашому народові.

Я оглядаюсь назад. Крізь дерева цього екзотичного, майже нерального лісу, крізь проміння призахідного сонця знову бачу американський парашут. Він, як маленька парасоля, під безмежним в'єтнамським небом, що посміхається, всупереч грозовим хмарам чужих літа-

ків. Він зв'язує під своїм голубим шатром нероздільну духом, своїм минулим і майбутнім країну.

А я навпіл розділила небо над однією в'єтнамською дівчинкою.

4 травня 72, четвер, Ханой.

Якщо мій щоденник — «нічник», то щоденничок Ха — «голосочок». Вона сама почала писати його в літаку, виписувала старанно аж до Калькутти, а потім полишила записничок і продовжила його усно, розповідаючи сама собі пригоди.

Я спробувала записати цей дитячий «голосочок», зберігаючи словник Ха. Пізніше я прочитала їй записи.

— Діти будуть сміятися з мене! — сказала вона.

— Чому будуть сміятись?

— Як чому? Вони заздрять мені, що я не писала домашніх і класних завдань, а **все навпаки**.

Потім подумала і заспокоїлась:

— Кожний здогадається, що його писала ти.

— З чого?

— Коли б я писала його, то ти виправила б мої помилки. А твої виправити нема кому.

Останній день увесь незавершений. Незакінчені розмови, невисловлені думки, непрочитані погляди.

БОЛГАРИ У В'ЄТНАМІ

— Передайте дружині, що почувуюсь добре! —
каже лікар мені із лікарні в Тайбіні.
У волосі його — попіл нічних руїн,
з-під яких витягував і перевозив поранених.

— Передайте матері, що почувуюсь добре! —
каже мені інженер із заводу в Хайфоні.
Його руки обпечені вогнем пожежі,
від якої він рятував людей і машини.

— Передайте дітям, що почувуюсь добре! —
каже посол мені в евакуйованому Ханой.
— Передайте всім нашим, що відчуваємось добре! —
кажуть мені на електростанції і застаються під бомбами.

— Передаю вам, матері, дружини і діти!
— Передаю тобі, рідна Болгаріє, під мирним небом.
І справді, болгари у В'єтнамі

почувуються дуже добре,
і там, у далекім краї, ім'я твоє прославляють.

Я втрачаю надію, що дівчинка повернеться живою. Адже їй треба переправлятися через дві ріки, щоб сюди дістатись, а понтонні мости бомбардують удень і вночі. Я готуюся до рішучої відповіді. Якщо запитують: «Великий ризик. Привезти дівчину чи залишити там, з матір'ю і меншим братом?»

Що відповім я, Соломоне?

В кімнату входить молоденька в'єтнамка в чорних шовкових штанцях і довгій білій блузі. Її скісні східні очі дивляться на мене запитливо, ніби вперше бачать.

Моя маленька дівчинка з непокірним чубком пішла назавжди. Вона не повернеться, скільки б я не чекала.

Прощай і здрастуй!

ЩОДЕННИЧОК-ГОЛОСОЧОК

від 22.4 по 4.5.72 — с. Вінбао

за 25 км від Хайфона.

Ти, здається, не впізнала мене? Все промайнуло за один день, і кінець. Чому ж ти кажеш, що минуло два тижні? Ні, менше, зовсім мало днів.

А знаєш, що трапилось? Приїхала ввечері. Дивлюсь — дівчинка. Хто ж це може бути? А трошки далі — хлопчик. Стоїмо і дивимось одне на одного. Мама підказує їм: «Що, не впізнали сестрички?» А як вони впізнають мене? Я на два роки молодша за сестру, а переросла її на цілу п'ядь. Тільки коси в неї спадають аж до колін.

Як зібрались довкіл якісь обірвані діти, кричать: «Ідіть звідси! Тут і нам немає місця, і нам нічого їсти, а ще й ви на нашу голову!» Дуже нахабні, кажу тобі. Все навколо мене круtilись.

Багато різних людей приїхало з міста, самі собі *ліплять* хатинки, згрібають листя в лісі, ріжуть гілля, сплітають його, мов коси... дуже весело.

Ми жили в сільській хатині, в одній кімнаті. Одинадцять душ сплять на долівці: дід, бабуся, діти. Ми перестрибували через них, щоб лягти на своє розгойдане ліжко, — мама і нас троє. Нам було тісно, ніяк перевернутись. Ми весь час намовляли сільських дітей поміняти місцями, хоч на *одне* *спання*. Та вони не хотіли, вредні такі... Ой, весело було з ними.

Одного разу двоє тутешніх хлоп'ят вилізли на дерево і взяли з гнізда троє голих пташенят. І дивись, що було далі. Прилетіла пташка-мати. Пищить, кружляє, шукає пташенят. Мені стало жаль її. Якщо скажу хлопчиськам: «Випустіть пташенят!» — вони не послухаються. Прикинулась, що мені байдуже. Попросила в них одне пташеня, мовляв, *усиновити* хочу. А вони не догадуються. І віддали. Я пожувала локшину і дала пташеняті. Та локшина, як черв'ячки. Пташеня бере дзьобиком. Таке ненажерливе було. Покажу матері його, щоб не хвилювалась. А вона літає довкіл і пищить. Не зрозуміли ми з нею одна одну.

Через два-три дні пташеня зникло. Втекло до своєї матері. Діти нічого не зрозуміли.

Я тобі щось скажу, але ти не сердься. В мене ніякого дядька немає. Той, що пише листи і просить подарунки, вигаданий дядько. Мамин брат загинув. Прийшов якийсь су-

сід до нас, побачив лист, переписав на руці адресу... Великий *обманищик*. Коли я розповіла мамі, вона розгнівалась. Татко сказав, як зустріне його, то поб'є. Щоб не писали йому більше. *Обманищик!*

Ох, і гарно ж було! Зовсім не хотілося повертатись. Там була ще якась брудна річка. Кажу собі: якщо мене побачить тіточка Бл., то зразу зомліє. Цілими днями по воді бродили. Що тобі казати — сяк-так...

Ми рибалили. Ввійдемо в річку, закинем вудочку і чекаєм. Є така риба, *плесковата*, з великими вусами. Ми наче-пимо на гачок нутроші курки, що мама зарізала, і закидаємо в воду. Одного разу штук п'ять зловили. Хотіли піти на базар продати, щоб дешицю для мами вторгувати, в неї завжди грошей обмаль. А вийшло зовсім інакше. Син господарів, його звуть Тан, йому сімнадцять років, ішов в армію. Все село зійшлося проводити і частувати його, щоб набрався сили для війни. Що ж робити, дали і ми свою рибу.

Тут комарі ще нічого. А мух — хмари, хмари. Кусаються. *Мушиська*. Сідаємо їсти, а вони як налетять... Треба однією рукою їсти, а другою відганяти їх.

Написала один вірш в'єтнамською мовою, коли великий дощ випав. Він такий собі, ніякий:

Небо падає, вітер піднімається.
Жаба стрибнула на другий берег.
Мокра жабо, чому ти дощу боїшся?

А татко лише двічі приходив і був з нами по дві години. У нього в Хайфоні робота — *ивакуйовує* завод. Мама навчила мене готувати рис, йому дуже сподобалось. Він намалював на папері, де падали бомби біля нашого будинку. Так багато... Хочеш, я намалюю. Знаю той малюнок напам'ять. Ось тут наш дім, тут сад, а це вулиця. В цьому кутку впала бомба, в саду — теж величезна бомба, а тут — дві, там — ще три... всього сто. От і малюнок вийшов, наче всюди понасідали *мушиська*. Та саме так воно й було.

Ось тут загинула директорка заводу, тут загинули діти, а там — інші, я колись гралася з ними.

Зачекай, розповім тобі щось цікаве. Ось у цьому будинку, поряд з нашим, жив літній чоловік, я пам'ятаю його. В нього була пташка, яку він навчив вимовляти: «Гості, гості!» Якось уночі пташка прокинулась і закричала: «Гості, гості!» Дід виглянув у вікно, вниз не було нікого. Посварився на пташку, щоб мовчала. Знову ліг спати. А вона знову розкричалась: «Гості, гості!» Він повернувся до неї спиною, не зрозумів пташки. І бомби привалили його разом з пташкою.

У мене була іграшка — маленьке піаніно. Хотіла показати дітям, що таке піаніно, — вони ж ніколи не бачили. Показала його татові. «Ану, пограй трошки». — «Як я гратиму, коли чорні клавіші намальовані, а білі ледь дзвенять». — «Нічого, пограй, пограй». Що ж робити — заграла. Воно де-

ренчить, нічого не виходить. Зійшлися люди. «Байдуже, що чорні намальовані, грай на білих, на білих»,— каже татко.

Звідки ми могли знати, чи була тривога? Адже я *геннула* транзистор на землю. Татко казав, щоб вислали йому *свідомість* транзистора, він полагоди́ть його. Тільки наша кішка вгадувала, коли з'являлись літаки.

Зачекай, розповім тобі найсмішніше! Кішка гралася на даху, там вона весь час лежала. І раптом — не йде, не біжить, не стрибає, а прямо *беркиць* додолу і сховалась у нору. Сестра моя налякалась, подумала — літаки щось скинули. На щастя, то була не бомба, тому що не вибухла.

Як кішки вгадують? Розкажи мені про свою кішку в Тирново, що *передбачила* землетрус!

КАССАНДРА З ХВОСТОМ

Знайомо кішка потягається
від одного кінця мого дитинства
до другого.
Взимку, біля печі, згорнувшись клубочком,
димову пряжу пряде.
Вночі — двома півмісяцями
світить у темні хатні закутки.
Вдень — своїм хвостом у небі
полишає закручений підпис.
Шерстю своєю збирає
грозові спалахи блискавиць.
Мудра. Наче ватяні, кроки її.

Вся замкнута в собі,
підняла хвіст — щітку землетрусу.
І поруч з нами загойдалась,
муркочучи, мов «швидка допомога».
Наче всі блискавиці,
зібрані шерстю,
іскристим шаленством вибухли.
Ніхто з нас не втямив
пророцтва кішки.
Ми пошепки наказали замовкнути.
І нас ледь не розчавив землетрус.
Кішка-ясновидиця зникла
разом з дитинством моїм назавжди.

Тільки її дивацтва
і досі тривають.
Сьогодні ввечері несподівано
вона в мене вселилась.
Вся — їжачок у блискавках.
Я шаленію між стінами,
кидаюсь в усі боки —
догнати вас, де б не були ви.
Слухайте, кілька хвилин лишилось!
Рятуйте, що зможете —
найрідніше, найближче вам.
В глибині, в утробі землі
визріває ядерний вибух,
електронний мозок його починає,
пилнующи робочий пульс.
Ця божевільна зелена планета
летить, засліплена, в мороці.
Землетрус наближається. Зовсім близько!
Ніхто не розуміє мене! Ня-а-ав!

Це остання для мене тривога в Ханой. Останні вибухи для мене. А мої в'єтнамські друзі переживуть іще безліч тривог і вибухів.

Дев'ятого травня налетять «В-52» і замінюють порт.

Потім Ханой здригнеться під важкими бомбами, вони розірвуть сталевий міст через Червону ріку, який я нині переїжджаю по дорозі на аеродром.

Потім буде зруйновано два госпіталі, в яких лікуються південно-в'єтнамські солдати. Можливо, мої друзі, поети з Півдня, ще побувають тут, а може, підуть у саме пекло — на фронт?

Потім бомба влучить у готель, де пройшли найтривожніші і найплідніші дні в моєму житті. Він залишиться в пам'яті, як мій будинок посеред бурі.

Потім будуть заміновані ріки, будуть розбомблені греблі...

Потім?

ПРОЩАННЯ З ХАНОЄМ

Нескорене місто, вибач мені передчасний від'їзд,
я тебе залишаю в твоїй пишній красі,
з ніжною вдячністю й тихим смутком.
Вибачайте, дерева, незламні, незігнуті!
Готові розвіягись димом,
Та все ж високі й стрункі.
Схиляю голову перед вами.

ГОЛОСОЧОК-МАНДРІВНИЧОК

з 4.5. по 8.5.72, в літаку.

Греба пильнувати багаж, адже не знаєш, скільки грошей мама потратила на подарунки! Тепер вона не має грошей, щоб вернутися до Хайфона. А твої гроші не стане тратити. Вона дуже ощадлива.

Розкажи мені якусь казку! Тільки не хочу із в'єтнамської 1001 ночі, про війну! Щось смішне, з пригодами і щоб кінчалось *усмішкою*. Розкажи, як ми вперше виїхали із В'єтнаму.

В літак двоє дядьків принесли важкий кошик з мавпочкою, прив'язаною ланцюжком. Мавпочка підстрибує, дряпається, сердиться, не хоче їсти. Піймали її в джунглях. Хіба і я так само пручалась, плакала, коли ти взяла мене з собою?

Пекін. Який же це «Храм неба», коли він на землі? Ой, і гарні ж дахи, наче спіднички в балерин! Які яскраві барви! А якщо хоч одна бомба впаде...

Чому ноги в цієї літньої жінки не вирости? Як їх сти-скали? Хіба ж так можна? Йй же, напевне, було дуже боляче? Хіба тоді люди були такі дурні?

Я ж знала, що для нас у літаку місце знайдеться. Одразу, як тільки побачили мене, впізнали в мені в'єтнамочку. Запросили нас на найкраще місце. Я подякувала. Потім піш-

ла в *кабінет* пілотів. Вони показали мені всі кнопочки. Ой, як страшно, коли літак спускається. Вся *колотишся*, коли дивишся. Пілоти похвалили мене: «Молодець». А що це значить?

Я була у В'єтнамі. Падали бомби, та я не чула зітхань. Перше зітхання почула в аеропорту в Москві. Тіточка, що виписувала нам квитки, глибоко зітхнула.

В Москві побували в планетарії. Бачили дві *вистави*: «Подорож на Місяць» та «Вулкани і землетруси». Заздрю радянським дітям, що вони мають таке! Тіточка Бл. сказала, що я все бачила у В'єтнамі — вирви від бомб, наче місячні кратери, а землетруси теж руйнують будинки, як і бомби. Лише вулкани видались мені страшнішими. Добре, що в нас, у В'єтнамі, нема вулканів! Нещасні люди, що живуть поблизу Везувію!

Тіточка Бл. сказала, що увесь світ *гнивається* бомбардуваннями у В'єтнамі. Але ж чому тоді не припинять їх? Вона прочитала в газеті, що Болгарія найперша зробила суворе зауваження президенту Америки. Чи є в цього чоловіка діти? Ви можете дати мені його ім'я і адресу? Тільки якою мовою написати йому листа?

Хто придумав різні мови? А що страшніше — бомби чи математика?

Завтра вранці летимо до Софії.

Добре, що почула,— пора вставати. Щоб, бува, не прогавити літака! Почекай, нехай щось трошки наснитися мені!

Каламутна річка. Братик і сестричка, по коліна у воді, закидають вудочку. Саме хотіли зловити золоту рибку...

Навіщо ти мене розбудила від В'єтнаму?

ОЧІ

Очі мої пронизані мороком і прожекторами.

В очах моїх клубочиться попіл, що був дітьми.

Очі мої сльозоточать димом, що був містами.

В очах моїх жаріють вуглини, що очима були.

Я не заплакала.

Очі мої зазеленіли нивами, що не хочуть пустелями бути.

В очах моїх світяться усмішки, що не хочуть сльозами бути.

В очах моїх виростають тонкі стебла, що хочуть незламними бути.

В очах моїх кинули якір очі, що не сприймають людського жаління.

Я заплакала.

В'ЄТНАМСЬКИЙ БРИЛЬ

Яка ж бо витончена і простенька лінія,
удосконалена тисячоліттями.

А форма в черепашки запозичена,
яку створили океанські хвилі.

Ще й пальмовою кроною навіяна,
либонь, тому, що виплетена в затінку.

Цей бриль і конус дюни вам нагадує,
з її верхівки на прощання помахали.

Підказаний журливим сплеском крил
тих журавлів, що в вирій відлітають.

Хоч і солом'яний, та вмілий захисник
од спеки і дощів, од вітру і п'явок.

Під ним у затінку — жіноча усмішка
привабливіша й загадковіша.

Зеніт і коло обрію близького
в його легкому контурі окреслено.

Виказує чиюсь присутність бриль
на пагорку, серед боліт великих.

У нім бунтують творчі поривання —
барвисте диво із соломи виплітати.

На нього схожі ластівки на острові,
що гнізда із соломи в'ють у хмарах.

Під бомбами його на спині діти носять,
мов слимаки свою кругленьку хатку.

Дівчата вішають його на груди,
немовби шит супроти всіх вітрів

Від цілого села, зруйнованого в джунглях,
лише один-єдиний бриль зостався.

Його закинуто повітряною хвилею
аж на вершок бамбука, наче свідчення.

Я бачила його там, високо, мов прапор,
над братською могилою руїн.

На рисових полях повсюди бачила —
крилом нахилений над кожною стеблинкою.

І я одержала цей бриль у подарунок,
тому що більше дарувати нічого.

І з ним завжди кладу собі на голову
в'єтнамський обрій — синій і спекотний.

Бриль високо мене здійма, мов ластівку,
над усіма тривогами дрібними.

І голова моя стає відкрита й чиста —
готова зустрічати грім і блискавку.

*з болгарської переклали
Микола СИНГАІВСЬКИЙ
та Захарі ІВАНОВ*

ВІРЮ

Країна моя
пропасти не може.
Із смерті за волю
воля постане.
Як з гнізда пташеня,
як із насіння стебельце рожі
навесні проростає.

Країну мою
топтали і гнули.
Одвіку шматован.
муки терпіла.
Але знає вона:
житиме — вже розмахнула
вільні, дужі крила.

Не згине.
Снила братерством одвіку.
Зрікалась. Покуту
страшну відбувала.
Віддавала усе
і в ім'я братерства великого
прощала, прощала.

Не згине —
голос її пророчий
пільму блукань пробивав
і грати.
Чабани
у тюремній віяли ночі
щире зерно правди.

ЩО ТОБІ СТАЛОСЯ, НЕБО?

Що тобі сталося, небо? Нагадуєш
давній первоцвіт мені
в лісі, весною задимленим?
Що тобі сталося, небо? Нагадуєш,
що я мала колись твою вдачу, ясність
твою,
що, як землі, мені сонце світило,
що перед очима єдиними,
немов перед річкою, де задзвеніла
весна,
стояла я зачудована?
Що тобі сталося, небо? Чом
не опустиш
вії?

ПОГОНЯ

Я щодуху мчу, немов за мною
У зимовім лісі вовк голодний.
А вона... вона собі спокійно,
Як усі, хто має довгу руку,
Прилягла у холодку спочити
І мене впустити не боїться.

Не боронить опустити човен,
Бистрий човен з напнутим вітрилом.
З берега лиш оком вона кине.
Так, бува, з жалем вояк при зброї
Погляда на бранця молодого.

Глід цвіте — вона дає ласкаво
І мені, весняній, розпуститись
Кількома квітками запашними.
Заспіває дрізд — на час дозволить
І мені, дзвінкій, подати голос.

Так іде по сліду неквапливо,
Як усі, хто міг би враз нагнати,
Жде: сама покину путь гріховну —
І коло темниці залишає
На ніч все, що я в житті любила,
Що пройшло, мене не застаючи

ТІЛЬКИ ПТАХИ ВІДГУКНУЛИСЯ

Я кликала на допомогу.
Тільки птахи відгукнулися.
З дерев і хмар примчали до мене.

Може, гадали: я — горлиця,
що її засмутила весна.
Може, їм видався крик мій
тривогою зяблика,
щебетом ластівки.
Може, гадали: я птах співний
у пазурях шуліки.
Тільки птахи відгукнулися.
Сполохано, як до гнізда у вогні,
влітали до пазухи.
Може, гадали: серце моє —
полум'ям охоплене пташеня.

ВІРЮЮ

Стала перед старою дитячою книжкою з малюнками востаннє
і сповідаюся пошепки:

вірую в весну кохання, її буйні потоки,
вірую в небо краси,
вірую в душу веселки, передсвіту, присмерку,
вірую в антени, що їх носимо в снах,
вірую в провість, острах, передчуття,
вірую в призвуки,
вірую в болі, що їх лікують зірки,
вірую в серця, що їх усе може поранити,
вірую в спомин зачарованого дитинства,
вірую в радість прощення.
вірую в незлобивість людей, гадюк і звірів,
вірую в невинність перших гріхів,
вірую в годинник, що стукає в серці землі,
вірую в духів, які живуть в усмішках,
вірую у всесвіт сердець, що будиться,
вірую в безповоротність і в розстання на березі вод,
вірую в ріку забуття і її нескінченність.

З циклу «Прошу помилування»

ДЛЯ ВЕСІЛЬ БЕЗ ВІНЧАННЯ

Прошу помилування
для весіль, справлених без вінчання,
без аналоя,
не в Студениці, не в Дечанах,
без благословення владики,
на віру;
для весілля тих, що сонце взяли за свідка,
а пахіт зілля — за мірру;
для тих, що над ними дружки
не тримали вінців,
що в ліс увійшли, ніби то — короля святого облада,

їх спадок,
у ліс, повен зябликів, горлиць, сойок.
І над розгорнутою книгою життя,
шелесткою, духмяною, мерехтючою,
мов над євангелієм,
на запитання лісу,
чи єднаються з доброї волі,
відказали,
спершу він,
слідом вона,
як перед священиком,
що разом пройдуть усе життя,
його осяяне місяцем поле
і його кручі.

ДЛЯ НАСМІШНИКІВ

Прошу помилування
для тих, хто з усього глузує:
з місяцевого болю-тривоги
і з сонцевого світлого передчуття,
з замкнутої душі
і з душі, яка себе легко виллє,
з усякої вбогості
і з усякої величі,
з любові на схилі життя
і з юного шумовиння,
з допитливості води,
з добрості нив,
з діла без користі
і з корисного діла,
з тих, що живуть для інших,
і з тих, що за інших гинуть, —
для бідних насмішників,
що повз них пройшли поїзди
щастя,
лише зачепивши
їх димом.

ДЛЯ НЕЗБАГНЕНИХ

Прошу помилування
для незбагнених,
для тих, хто не вимостить мосту,
хоч тоненького, з волосину,
до матері й сина,
до щоденної речі простої,
для тих, хто зостається чужий
рукам, які його обіймають,
сонцю, яким жив,
хатній тьмі, як сорочка, близькій.

Для тюремників своєї душі,
для отруювачів власної радості,
для тих, хто кричить,
коли потопає в ніжності
і коли йому плачеться,
для тих, хто сам за собою нишпорить,
для серць — бійниць насторожених,
для всіх зачинених, відгороджених
і обачних.

ДЛЯ ТИХ, ХТО БОЇТЬСЯ СМЕРТІ

Прошу помилування
для тих, хто квапиться мертвих забути,
хто легко їх скидає з рахунку,
хто обриває з ними стосунки,
як павутиння;
хто на могилі друга не посадить
ані берези, ані черешні;
для тих, хто отчим проїде краєм
і коня свого не зупинить,
щоб постояти на могилі.

Прошу за тих,
кого ображає
сама думка, що міг би вмерти;
хто в домовину іде стурбований,
ніби в чужий вирушає край,
де звичаї незнані і мова,
де рідної немає людини;
хто на смерть сердиться дуже,
наче його ні за цапову душу
до вічної каторги засудили.

ДЛЯ ТИХ, ХТО ЦАРЕВІ СТАНЕ НА ДОРОЗІ

Прошу помилування
для сопілки невинної бузинової,
яка цареві каже у вічі
те, що довірять тільки землі,
шелесне тільки вітрові вітер,
шепне тільки мурасі мураха.
Для тих, хто повідає вголос
про бачене на шляху царським
і за муром монастиря,
для тих, хто іде голіруч, без списа й меча
проти пернача,
для сербів, які невміло змову кували
на вельмож,
для непокірних,
для тих, хто цареві стане на дорозі,

хто сперечатиметься з царем
і царя — в тісний кут.
Для мужів і жон,
у чийй голові
змістилися розміри світу,
для тих, хто серед білого дня,
коли сонце безліччю свічок світить
і мені, і, царю, тобі, —
свою малу свічку підносить,
для тих, хто озброєний до зубів
зустрічатиме різки равлика.
Для всякого сумного заблуду,
для хоробрості марної, садинок, садинок,
для таємниці, яку виказує
невинна сопілочка бузинова.

ДЛЯ ТИХ, ХТО СПОТИКАЄТЬСЯ НА ПОРОЗІ

Прошу помилування
для душ простих,
для здивування їх безкрайнього,
для вік недорослих,
для утопістів,
для тих, хто води пройшов — спраглий,
для тих, хто багатства пройшов — чистий,
хто мрії снує нічно і денно,
для зажурених, тихих,
для тих, хто на мене не схожий, і тих,
хто схожий на мене.

Для неспритних і невчених,
хто спотикається на порозі,
для тих, хто завжди тулиться скраю,
для тих, кого й дрібниця зачепить,
зворушить і розтривожить,
для тих, хто замислено йде по дорозі,
мов на долоні краплю проносить,
для тих, кого стріти — всякому радість,
для тих, хто не схожий на мене зовсім,
і тих, хто на мене схожий.

*З сербо-хорватської переклала
Майя ЛЬВОВИЧ*

МИРОСЛАВ К Р Л Е Ж А

ОСІННЯ ПІСНЯ

Невідомий хтось осінь приніс
у північну кімнату.
О, сьогодні,
коли все на світі є:
барви, врожаї, краплі вина запашного,
коли ти дослухаєш до пісні речей,
до пісні усього живого
так, що всі неживі повставали б, —
Невпізнаний хтось осінь приніс
на срібній таці
в кімнату:
груші, яблука, виноград і смокви.

А надворі парує озерами сонячний сік.
Чути, як шовкового дня
десь за вікном
жінка співає.

І цвірінькають птахи.

КІНЕЦЬ КАРНАВАЛУ

Маски впадуть, як моці
між чотирьох чорно-лакових дощок,
де королі й казнокради
вирячились чорним парадом.

Так тремтить скрипка-струна
у припливі цілунків, у повені вина.
А попелюшка блакитна жалібно впала
в ноги до мертвого принца,
до Карнавала.

Маски впадуть, як моці
між чотирьох чорно-лакових дощок,
де королі й казнокради
вирячились чорним парадом.

ПОГЛЯД ІГУМЕНІ

Чорна жінка з Треченти, ніби в чорному пледі,
йде і кожного поглядом металевим стрічає.
Зовсім тиха вона — без родини, без отчого краю.
І хвиляста спідниця шумить чорним шумом Толедо.

В синім зорі сталевім — провалля спокію,
і вогонь лиже хмиз, катакомби плісняві,
в зорі тому вмирає гомін доброї слави,
божеволіють ночі від негоди тяжкої.
О, недобре потрапити в руки жінки такої.

Та вона, непорушна, і втоми б не знала,
тільки б поглядом ката усіх пронизала.

О, безгрішна, ти ночі не спиш під склепінням,
голі ребра святого цілуєш, стоячи на колінах, —
всіх би нас спопелила чистотою своєї спокути.
З ока її витікає гадюча отрута.

НАДВЕЧІРНЯ ТИША

Море, як жінка, перебирає перли у тиші,
в затінку кораблів плете мереживо піни.
Виблискують смолоскипи, оранжеві й сині,
хвиля черево кораблеві лиже.

На дні морському, де перли біліють,
затоплені скарби ворують хвилі.

В блакитному дзеркалі пташки білокрилі.
Лисніє вода, мов круги олії.

Дим з корабельного димаря шаліє.
Риба шкварчить; смола пахне йодом.
Сіють світло вугри, переорюють води.

Вітрилом корабель на обрії багряніє.
Маяк далину пронизує вусами.
Вогні на палубі. Гамір. Музика.

НОКТЮРН У САМІТНІЙ КІМНАТІ

По фіранці зорі тихо мандрують цілу божу ніч.
Ніби павук фосфоричний повзе по блакитно-зеленім крузі —
од мережки до мережки,
од лілеї до ружі.
О, зоре безмовна, як звабно ти очі мружиш.

Баня блакитна дзвонить, мандрують небесні оси,
людина зерно сіє, смерть гнилі фрукти косить.
Баня блакитна диявольським пальцем навколо себе вертить.
Немає, немає радощів. Ні могили, ні смерті!
Ніч безсонням наповнена. Тиха й сумна,
постіль тверда, як труна.

Всі наші душі, як урни коштовні —
болю і горя, і попелу повні.
В нас таємниці заглибились чорні.
В нервах шаліє музика,
натягнені нерви співають, мов струни:
пісню тіла, пісню п'яну і юну...

По фіранці зорі тихо мандрують цілу божу ніч,
і вся кімната, мов каюта на кораблі,
плине у водах зоряних.
Сни колише, сльозами зморені.
Йде корабель під вітрилами, з чорним прапором смерті.

По фіранці зорі тихо мандрують цілу божу ніч,
і вся кімната, мов каюта корабля,
йде до межі останньої.
Кожна божа ніч пахне смертю.
Чорні портали сну, мов темні тунелі,
й ніколи не знає людина,
куди свій верстає шлях.

На бенкет, на похорони чи поминки?
Ранок розвіє вечірні помилки,
на хмарі вітром змальовані й стерті.
Кожна божа ніч пахне смертю.

Мріємо. Тілом шаліємо, кров'ю своєю палаєм,
сумно течемо небесним плаєм.
То ми існуємо, то нас немає. Як усе! Як усі ми!
Світло ростиме, місяць повнітиме, усе пахтітиме яблуками і людьми,
та нас не буде!
Душі над нами низатимуть мрії невпинні,
і все тектиме, як протікає нині.

НІЧ У ПРОВІНЦІЇ

«Пси валують, а караван іде».
Старе арабське прислів'я.

Чому пси так щоночі валують сказано?
Чи кроків луну на дорозі не можуть пізнати,
чи вовчисько з пійми їм смердить?
Голоси всі мовчанка поглинає на мить,
доки холодно ланцюгом не дзенькне з-за хати
й чиясь лампа далека не закліпа до мене.

Всюди глухо. І знов валування шалене.
Пси валують, лютують безумно, бездумно, безкарно.
Шаленіють безглуздо, криваво, намарно
на рухливе усе: на ліхтар, на голос, на тіні,
на місяць, на людей, на передчуття сумні,
по-собачому виють, заводять собачі пісні,
і крізь ніч валують на темінь, на вітер,
і пісні ті собачі прокляттям повіті.

О розлючена зграє, ти валуй і шалій, каравани ж ідуть.
Чуть копита і збрую, чути коліс рипіння.
Ти дарма своєю злість виливаєш квилінням:
всі проходять, зникають, ти ж, як тінь сліпа на залізному поводі,
свою долю чекаєш, щоб під тином по-собачому здохнути.

*З сербо-хорватської переклав
Захар ГОНЧАРУК*

ВАСКО ПОПА

ЗАЛІЗНА ЯБЛУНЯ

Де мій спокій
Непробивний спокій

Залізна яблуна
Мені стовбуром тім'я пробила
Гризу його
Щелепи собі обгриз
Листям мене скувала
Обглодую його
Губи собі обглодав
Гілками мене обплутала
Ламаю їх
Пальці собі поламав

Де мій спокій
Незламний спокій

Залізна яблуна
Глибоко коріння
У твердь моєї м'якості пустила
Вириваю їх
Утробу свою прорвав
Плодами жорстокими мене годує
Гризу їх
Мозок собі прогриз
Де мій спокій
Залізну яблуню хай укриє
Перша іржа
І остання осінь

Де ж він де мій спокій

МАНДРІВКА

Іду
І шлях іде також
Шлях зітхне
Глибоким темним зітханням
Я йду далі
Не маю часу на зітхання
Не спотикаюсь більше
Об спляче каміння на шляху
Йти легше
Незрівняно легше
Не заговорить мене більше
Бездіяльний вітер
Немовби не помічаючи мене
Йду швидше
Незрівнянно швидше
Лише мені здається
Що я покинув
Якийсь кривавий якийсь похмурий біль
На дні безодні за собою
Йду далі
Не маю часу на роздум
Все більше віддаляюсь
І все менше відчуваю
Той кривавий той похмурий біль
Іду

ПОВИТИЦЯ

Найніжніша дочка
Зеленого підземного сонця
Утекла б
З білої бороди муру
Випросталася б серед майдану
У всій своїй красі
Вихори захопила б
Своїм зміїним танком
Але плечисте повітря
Не подає їй руки

ДАЛЕКО У НАС

Шелестять зелені рукавиці
На деревах уздовж алеї

Вечір нас під пахвою носить
Шляхом що не лишає сліду

Дощ падає на коліна
Перед вікнами що повтікали

Двори виходять із воріт
І довго дивляться нам услід

На перехрестях
Зустрінемо сині
Кола дня під очима

Якщо повернемо голову
Сонце з гілки впаде

Будинки повивертали
Гіркі кишені кімнат
Аби їх вітер оглянув

Уздовж наших ребер
Вуличні ліхтарі
Стягають криваву одіж

Ми дві сторінки газети
Грубо приліплені
До рани вечора

Запалені птиці
З моїх брів
На плечі тобі упали

Якби не було твоїх очей
Не було б неба
У нашій малій кімнаті

Якби не було твого сміху
Чорні мури ніколи б
З наших очей не щезали

Якби не було твоїх солов'їв
Верби ніколи б
Ніжно порогу не переступали

Якби не було твоїх рук
Сонце ніколи
Не ночувало б у нашому сні

●
Вулиці твоїх зорів
Не мають краю

Ластівки з твоїх зіниць
У вирій не відлітають

З осики в грудях твоїх
Листя не опадає

У небі твоїх слів
Не заходить сонце

●
Золото нашої юності
Тих днів
Котрі наше кохання кохають

Квіти наших рук
Тієї землі
Котра наше кохання оберігає

Світанки наших надій
Майбутності
Котра нашим коханням марить

3 ПРИМІТОК ДО ЦИКЛУ «ДАЛЕКО У НАС»

●
Повертаємося пізно. Поруч тихо ступають кипариси. Хвилі валяться на стіну нашої розмови. На вечоровій поверхні в моєму серці миготить далекий маяк.

Чи не зсунувся берег, виглядаючи білий корабель, який ніяк не приходить?

Острів, що затисли твої вії, оплакує свої моря.

Повертаємося: наша відсутність тут буде містом, потонулим у морі. З другого боку вічно зачинених вікон чи вже тепер не заволають на поміч наші страхіття, породжені отруйним золотом?

Пальми, у прірвах між твоїми словами загублені, тужать за своїм небом.

●
Без її погляду я ріка, яку береги покинули. Вітер водить мене за руку, їй руки відрізало смерканням, білі вулиці біжать перед нами. І очі цураються мого обличчя з невинного віконного скла.

Мої слова травою не заросли, тиша їй піднімає голос, речі до мене повертаються сірими спинами. І пальці цураються мого чола, на котрому спалахнуло світло.

На вустах мені в'яне повітря, червоні дзьоби рвуть їй зори, спо-мин не простягує гілок за мною вслід. Кроки мене полишають самого у щелепах місячного майдану. У темряві мого тіла кружляє жорстоке світло.

Я — жовта підлога, безнадійна в порожній кімнаті, де сидить вона, аби лиш мене її тінь утішала. Я — дерев'яні сходи, якими виходжу з кімнати на вулицю, аби лиш побавитись із її тінню. І я — сухе листя вздовж вулиці, якою вона проходить, аби я зачув її тінь.

Я — голий мур при дорозі, якою вона відходить, аби мене її тінь одягнула. Я — розпалене жало, аби заради мене її тінь пісок поцілував. І я — безголосе море, аби лише мої хвилі обняли її тінь.

Дивлюся на неї, завше, коли дивлюся на неї, бачу її вперше. Бачу її незліченну в дзеркалах, котрі сотворило наше кохання. Бачу її єдину на острові свого серця.

Дивлюся на неї, під її вікнами сплять фіалки. Над тьмою її злих снів я стаю сонцем. Для неї збираю білі калюжі своєї крові. Дивлюся на неї, всі вікна свого чола відчинила мені навстіж. Своє листя зелене віддає моєму стовбуру з попелу.

Дивимось разом на землю. Земля недвижна без яблук із на-
ших рук.

Дивимось разом на сонце. Сонце недвижне без перлів із наших
очей.

ГРА В ПОПІЛ

Одні стають ночами інші зірками

Кожна ніч запалює свою зірку
І танцює довкола неї чорний танок
Допоки її зірка не згорить

Опісля ночі поділяться між собою
Одні стануть зірками
Інші залишаться ночами

Знову кожна ніч запалить свою зірку
І поведе довкола неї чорний танок
Допоки її зірка не згорить

Ніч остання буде і зіркою і ніччю
Саму себе запалить
Сама довкола себе відтанцює чорний танок

СЕРЦЕ КРЕМЕНЯ

Гралися з кременем
Камінь як камінь
Гралися з ним наче б серця не мав

Збудили змію
Змія зашипіла на них
Втекли далеко

Розгнівалися на кремінь
Розбили його у траві
Побачили серце збентежене

Дивилися здалеку
Змія обвилася доокіл обрію
Наче яйце його проковтнула

Розкрили серце кременя
У серці змія
Сплячий клубок без снів

Повернулися на місце гри
Нема ні змії ні трави ні кременя
Навколо ніде нічого
Перезирнулися посміхнулися
І підморгнули один одному

СОН КРЕМЕНЯ

Рука із землі з'явилась
У повітря жбурнула кремінь

Де ж кремінь
На землю не повернувся
До неба не долетів

Що трапилось з кременем
Чи його височінь проковтнула
Чи може став птахом

Глянь кремінь
Лишився сам у собі затятий
Не на небі й не на землі

Сам себе слухає
Світ між світами

КОХАННЯ КРЕМЕНЯ

Задивився у красну
В округлу блакитнооку
У легковажну безмежність

В її білок
Увесь поринув

Лише вона його розуміє
Лишень її обійми мають
Форму його жадання
Німого і бездонного

Усі її тіні
У собі заповонив

Він сліпо закоханий
І жодної іншої краси
Окрім тієї котру кохає
І за яку накладе головою
Не бачить

СМЕРТЬ СОНЦЕВОГО БАТЬКА

За три кроки від верха неба
Від липи у вічному цвіті
Старе сонце спинилося

Почервоніло позеленіло
Обернулося тричі довкола себе
І вернулось до свого кінця

(Аби на наших очах не вмерти)
Кажуть що має сина сонцевича
Доки зрячий до нас не дійде
Навчимо цей морок сяяти

ЗІТКНЕННЯ В ЗЕНІТІ

Народилося синє сонце
Під лівою пахвою неба
Народилося чорне сонце
Під правою пахвою неба

Росте синє росте чорне
До вежі в зеніті
Де пуста мешкає нині
Зійшли ми голі у себе

Відчиняємо нори кротячі
Шепочемо потай імення
Свого постійного сонця

Золотий триножник із вежі
Рушив на три боки

ЧУЖЕ СОНЦЕ

Чи з голови чиєїсь упало
Це байстра однооке

За ким нині видивляється
За ким котиться
По небеснім облозі

Для чого з нас міру бере

Аби солодко нас спалити

Ніби ми звідси
Його розлюченого батька
Холодною водою облили

Краще нехай охолоне
Заблудилося небо

ІЗЕТ САРАЙЛИЧ

НАРОДЖЕНІ В 23-МУ РОЗСТРІЛЯНІ В 42-МУ

Братові Єче, розстріляному 16 червня 1942 року. Йому і всім, що були з ним.

Сьогодні ми будемо за них любити.

Їх було двадцять вісім. Їх було п'ять тисяч і двадцять вісім. Їх було більше, ніж будь-коли кохання в пісні. Тепер вони були б уже батьками. Тепер їх уже нема. Ми, що на перонах одного віку перехворіли на самоту всіх робінзонів, ми, що пережили танки і ще нікого не вбивали,

велика моя крихітко,
сьогодні вночі ми будемо за них любити.

І не запитуй, чи могли вони повернутися. І не запитуй, чи можна було йти назад, коли востаннє, червоний, як комунізм, палахкотів обрій їхніх бажань. Через їх неціловані роки прийшло в майбутнє зранене й пряме кохання. Не було таємниці в зім'ятій траві, не було таємниці в знесиленій руці, що впустила квітку. Не було таємниці в розстібнутому гудзику коміра. Були ночі, були дроти, було небо, на яке дивляться востаннє, були поїзди, що повертаються безлюдні й порожні, були поїзди і маки, і з ними, сумними маками одного воєнного літа, наслідуючи їх, червоніла кров.

А на Калемегданах і Невських проспектах, на Південних бульварах і набережних Прощань, на майданах Квітів і мостах Мірабо, прекрасні, навіть коли не кохають, чекали Анни, Зої, Жаннети. Чекали солдатів.

Якщо не повернуться,

віддадуть хлоп'ятам свої плечі, які ще не знали обіймів.

Вони не повернулися. Їхніми простріленими очима пройшли танки. Їхніми простріленими очима. Їхніми недоспіваними марсельєзами. Їхніми подірявленими ілюзіями. Тепер вони були б уже батьками. Тепер їх уже нема. Могили тепер чекають на місцях побачень.

Велика моя крихітко,
сьогодні ми будемо за них любити.

СЕРЕДНЯ ГЕНЕРАЦІЯ

Середня Азія
Середній рід
Середній смуток
Середнє арифметичне
Десять тисяч днів до старості

Ми писали
Середня генерація загинула на війні
А сьогодні ми самі середня генерація
Середня генерація як Середня Азія
Як Середземне море

Учора
    гімназія
Учора
    наші буйні вечірки
Учора
    всесвітня молодість
Учора
    три години після війни
Учора
    світанок без рум'янцю
Учора
    ми зустрічали цей світанок

Та останнє що я можу собі дозволити
До кінця життя до кінця кохання
Належати до середньої генерації

ВІСЛА

Якби я навіть богом був, не оспівав би тебе
  краще, ніж твої поети.
То ж дозволь мені просто дивитися на тебе.

ХАЙ НАМ ТРАВИ ПРОСТЯТЬ

Трави благають нас, аби ми їх
  толочили своєю юністю.
Трави благають нас, аби ми дарували
  їм ніжні сонети.
Ми хочемо їх толочити, запізнілі й гіркі,
  і співаємо їм
про безповоротні від'їзди, про уривчасті спомини
і благаємо трави, аби нам простили
  зайві слова,
зайві гіркі слова,
  яких ми не вміємо затаїти.

ЩО КАЖЕ ТАМАРА, З СОСКОЮ В ГУБАХ РОЗГЛЯДАЮЧИ ЦЕЙ ВЕЛИКИЙ, АЛЕ Й НАЙДОСКОНАЛІШИЙ СВІТ

Нехай жодній киці діти лап не ламають
Нехай серед лісу нікого не вразить куля
Нехай жодної берези не розтрощить граната
Нехай помиряться всі народи світу
Нехай повернуться всі кого покохала смерть
Нехай не буде ніякого землетрусу
Нехай усі літаки щасливо приземляться на аеродромах
Нехай мій татко закінчить свого вірша
Нехай усі батьки стануть поетами

ПРОЩАННЯ З ПРАГОЮ

Я маю одну перевагу в тому, що я не чеський поет,
коли прощаюся з Прагою.
Вони можуть її ганити, як я своє Сараєво,
вони можуть казати їй ласкаві слова, як я своєму Сараєву,
але вони не можуть з нею розлучитися,
як не можу розлучитися зі своїм Сараєвом.

Проте,
чи послужить мені перо, коли буде потрібно,
щоб з'явився один справді гарний вірш?

Ось,
розлучаються людина й місто,
місто — найкращий чеський вірш,
а людина, та, що від'їздить, не така вже й погана людина.

Ось,
розлучаються людина й місто.
Людина здалеку прийшла
і носить з собою часточку того міста.
Це найшляхетніша крадіжка в сучасній криміналістиці:

всі хідники залишилися на своєму місці,
всі мости залишилися на своєму місці,
всі тополі залишилися на своєму місці,
все золото Праги залишилося на своєму місці,—

і все ж таки
людина носить серце, повне хідників, мостів, тополь, того золота,
пише прощального вірша
і, можливо, сама залишає тут
щось від свого золота,
від свого людського золота.

*З сербо-хорватської переклав
Петро МАРУСИК*

Жовта

Алея

6 Над нашою долиною пролетіли два винищувачі, ветерани типу «Сандерболт», з блакитно-червоними смужками під крилами — кольорами національного прапора. Нас вони, здається, не помітили. За хребтом скинули чотири бомби й дали черги з бортових кулеметів — певно, аби тільки витратити боезапас. Сонце вже схилилося на одну з вершин. Було близько п'ятої — ще якась година, і на землю враз — як буває в цих краях — упаде темрява. А я в своїх пошуках не просунувся й на крок. Бійці полягають спати, весь табір порине в сон — отже, я змарнував цілий день.

Хотів був поговорити з Тото, розпитати про Мануеля, проте не знайшов його. Пабло сказав, що він пішов у розвідку, шукати зв'язкових, які давно вже мали повернутися. Може, йшлося про Мануеля? Мене мучила свідомість того, що я, попри всі мої старання, не просунувся й на крок. Прямо-таки якесь чортівиння, та й годі: сліди рації, здавалося, загубились, як струмок у пісках пустелі. Я спитав Пабло:

— А Тото ще довго ходитиме?

— Сказав, що повернеться опівночі.

— Він мав би попередити мене...

Пабло знизав плечима:

— Він же начальник, Тоні.

Здавалося, тут кожен діяв так, як йому заманеться. Я змусив себе заспокоїтися. Мені не слід було забувати, що це ж не солдати, а партизани, які до того ж ненавиділи військову дисципліну. Але ж до півночі ще аж сім годин. Що ж робити?

— Хто його тепер заступає?

— Хосе,— відповів Пабло.

Про це я міг би й сам здогадатися. То, може, спитати про рацію Хосе? Але щось утримувало мене від цього. Я уявив собі жовтаве, замкнене обличчя Хосе.

Він з самого початку сторонився мене, то, певно, й тепер таким лишився. Від нього я зараз узнаю не більше, ніж коли ми йшли до табору. За всю дорогу він тоді й десяти слів не промовив.

— А хто він, власне, за фахом? — спитав я, аби лиш викликати Пабло на розмову.

— Точно не знаю. Він прийшов із столиці.

Просто неймовірно, як мало ці люди знали один одного. Загін став для мене дедалі загадковішим. Строката, нашвидку зібрана ватага!

— Він уже де-небудь партизанив?

— Так, місяць тому; десь там у горах.

Оце і все. Дані — що й казати — скромні.

— Ходім-но до рації, Пабло.

Негр побрів попереду схилом, зарослим низьким чагарником. День уже згасав. Стежка піднімалася вгору по дну висхлого струмка. Я відзначив собі, що й табір стояв на ньому.

Хвилин за двадцять ми досягли мети. Рація стояла добре замаскована в кущах під гірською березою. Я нахилився й побачив новітній транзисторний апарат не більш як з однією катодною лампою — першу і єдину річ, точно описану майором Малоною. Живилася рація від акумулятора через трансформатор. Радіус дії передавача десь від ста до двохсот кілометрів. До Сан-Ісідро цього було досить; а до східного узбережжя Куби вдвічі далі, до того ж шлях радіохвилям перетинали Центральні Кордільєри. Невже Сандра не знала, що жодна станція за межами Домініканської Республіки не прийме слабких імпульсів її рації?

Невеличка висотка, де стояла рація, являла собою зручний спостережний пункт з видом на північний захід. Там була ще одна долина, пустельна улоговина, на яку вже лягли ранні сутінки. З напівтемряви нам назустріч вийшов вартовий, худорлявий чоловіча на ім'я Маркос. Він ішов у піджаку наопашки, трохи нахилившись уперед, неквапливо. В загоні він був найстаріший, хоч йому, певне, було не більше сорока.

— В темряві легко заблудитись, — мовив він до мене. — Коли хочеш, ходімо зі мною туди вниз.

Щось у ньому імпонувало мені, викликало довір'я. Я хотів дочекатися тут Сандри, що рівно о сьомій вечора мала передавати зведення за день. Та, подумавши, що від Маркоса зможу почути що-небудь важливе, пішов за ним. Ми, не поспішаючи, спустилися в долину. На крутих схилах Маркос подавав мені руку. Цей чоловік чимось приваблював мене, з ним я міг би годинами блукати мовчки. Здавалося, в його присутності якось м'якшає й суворя природа. Над нами здійснювалася велетенська чаша неба, вже по-нічному синя там, вдалині, тоді як позад нас іще палав пожежею захід. Далеко на південному заході, над Карібським морем, пливла самотня пурпурова хмарина з золотавими краями, ніжна й химерно закручена, як романтичний символ надії. В таборі під нами вже все потонуло в темряві, тільки час від часу крізь віття блимав вогник багаття.

Я жадібно вдихав повітря. Симфонія барв на небі, дух табірної багаття, пташиний щебет навкруги — все це зливалось в моїй душі й викликало радісне збудження. Який же безмежний цей світ і яка це фантастика — зненацька опинитися в зовсім іншій країні, серед таких людей! Те, що жевріло внизу під нами, було іскрою повстання, партизанської війни — і скільки юних кубинців там, удома, певно, хотіли б зараз опинитися на моєму місці!..

Напівдорозі ми сіли перепочити; Маркос запалив люльку. Виявилося, він журналіст. За часів президента Трухільйо був змушений емігрувати, потім повернувся з Хуаном Бошем, а тепер ось пішов у гори, бо нинішній режим не дозволяв йому ні працювати, ні виїхати за кордон. Певно, його розшукувала поліція; він не сказав цього, але так можна було зрозуміти з його слів. Власне, людині його вдачі і з таким минулим не лишалося нічого іншого, як іти в партизани. Йому я міг довіряти, він міг стати моїм свідком, коли я викрию провокатора. Я спитав його:

— Чи знаєш ти, хто приніс вам рацію?

— По-моєму, хтось із людей Хосе.

— Чучо? Чи, може, той Мануель?

— Так, можливо, що й Мануель. Він був портовиком, а зв'язок нібито підтримувався через порт Санто-Домінго. Останнім часом він їздив на таксі...

— А Чучо? — Мене знов охопила болісна нетерплячка, якась гарчкова квапливість.

— Я не знаю ніякого Чучо. А що — хіба щось негаразд із тим апаратом?

— Та ні, він у порядку. Мене лиш дивує, що рація переходить тут з рук до рук. З учорашнього дня її носить Педро — а чом не сама радистка?

Маркос посмоктав люльку, слабкий спалах осяяв його обличчя.

— Коли радист сам носить рацію, у нього швидко втомлюються м'язи рук. А Сандра мусить берегти свої руки, її пальці для нас незамінні.

— Принаймні були такими.

— Ти збираєшся її замінити?

Щось у його тоні насторожувало, але я не знав, що саме.

— Ні, якщо вона витримує потрібний темп, — мовив я. — Якщо ж вона працює надто повільно, нас можуть запеленгувати. Тут потрібен був портативний і простий в експлуатації апарат, тому ми тепер не маємо змоги змінювати частоти передач, а це становить певну небезпеку.

Поступово я заспокоївся, напруження спало. Маркос змалював мені загальну картину, що мала імовірніший вигляд, ніж накреслена Малоною. З його слів виходило, що домініканські ліві партії далекі від єдності; про це вже згадував і Педро. В шести загонах не було жодного члена Соціалістичної народної партії. Комуністи заперечували потребу збройного виступу, бо, на їх думку, не визріла революційна ситуація.

Маркос шкодував, що так склалося. Він нагадав мені про тисяча дев'ясот п'ятдесят сьомий рік, коли кубинські комуністи скептично сприйняли виступ Фіделя Кастро. Проте визнав, що досі невідомо, як сприймає це повстання народ, та чи й знає про нього взагалі. Проте досить, мабуть, і того, що сотня повстанців протримається кілька тижнів, як видиме ядро Опору, щоб мати змогу зібрати можливих союзників: селян-бідняків, інтелігентну молодь та робітників, що нині масово терпіли безробіття. На Кубі цього виявилось досить, там сніжка виросла до лавини, що від Сьєрра-Маестра ринула в долини і змела диктатуру. Про наявність революційної ситуації часто дізнаються, мовляв, уже потім.

— На кого ви можете з певністю розраховувати? — запитав я. Хтось же та мусив підтримувати їх, постачати й давати поповнення, не могли ж вони покладатися тільки на Баракоа.

— За нами стоїть організація Чотирнадцятого червня, — сказав він. — Щоправда, вона має своїх людей тільки в містах, не на селі.

— А міста далеко звідси, так?

— Так, Тоні... Ах, наше селянство! Воно до всього байдуже, як камінь. За винятком одиниць, що приєдналися до нас. Візьми хоча б того самого Пабло, що провів тебе нагору, — рубача цукрової тростини з Ла-Романа. Або Феліпе — збирача кофе. Вони з кращих, проте жоден з них не здатний організувати інших.

Знову почувся шурхіт гальки.

— Ідуть Сандра й Педро, — мовив Маркос, хоча внизу нічого й не було видно. — Вечірня радіопередача.

— Педро допомагає їй передавати?

— Навряд чи це йому під силу.

Маркос заходився вибивати попіл з люльки. Мені сподобалося, що він утримувався від коментарів на адресу тих двох. Звичайно закохана пара порушує лад у чоловічому колективі; і навряд, щоб інші бійці виявляли таку тактовність, як Маркос.

Нарешті дві постаті промайнули повз нас. Ми залишились непомічені. Я лишив свого супутника й пішов слідом за ними.

7 З їхньої розмови дорогою я не розібрав жодного слова. Говорив здебільшого Педро. Вона весь час відповідала одним словом. І вже біля самої вершини я розчув, як він докірливо сказав: «Ти й досі до нього прихильна». Певно, ревнував її до когось. Це, звичайно, мене найменше цікавило.

Пабло окликнув їх згори, вони назвали пароль. Я прокрався поза кущами й наблизився до рації з другого боку. Там мерехтіло слабке світло. Сандра й Педро тепер розмовляли дуже тихо. Я прихилився до стовбура сосни й зазирнув Сандрі через плече.

В світлі кишенькового ліхтарика, що його тримав Педро, Сандра зашифровувала вечірню передачу. Чому ж вона не зробила цього ще в таборі, при денному світлі? Для нас і батарейка до ліхтарика стала певну цінність.

Сандра шифрувала текст примітивним способом, що до того ж забирав багато часу, — за цифровою системою. Найчастіше вживані літери іспанського алфавіту замінялися цифрами від одиниці до семи, а решта — двозначними цифрами восьмидесятих та дев'яностих чисел. Аби зашифрувати цей простий код іще раз, вона розділяла цифри на групи по чотири в ряд і до кожної групи, як той шахрай-офіціант, додавала дату передачі. Наприклад, тридцятого листопада шифровка мала вигляд чотиризначного числа 3011. Двадцять років тому для якої-небудь служби підслухування це була неабияка головоломка. Але дешифрувальний комп'ютер розгадує такий код за одну мить.

Світні стрілки мого годинника показували без чверті сім, Сандра незабаром мала скінчити шифрування, її радіограма, записана літерами у блокноті, починалася словами: «Тоні прибув крапка відраджує Лас-Манаклас крапка бажано зберегти децентралізацію крапка просимо патронів 7,5 2000 штук ручних гранат рису сухого спирту...» Решту тексту закривав лікоть Сандри, а коли я зазирнув з-за другого боку,

стовбура, Педро вже вимкнув ліхтарик. Проте мені стало ясно, що прибув я сюди вчасно. «Тоні відраджує Лас-Манаклас». Що подумают про це там, у домініканській ставці в Сан-Ісідро ті, хто звелів улаштувати в районі Лас-Манаклас велику пастку на партизанів? Що подумают про мене резидент ЦРУ в Санто-Домінго та Малона в далекому Майамі? Адже так можна все зіпсувати!

— Не треба, я тебе прошу,— почувся шепіт Сандри.— Невже ти не можеш без цього?

Педро схилився над нею, притулившись устами до її шиї. Якусь хвилику вони сиділи непорушно. Потім Педро просунув руку їй попід пахвою до грудей; та перш ніж він їх торкнувся, Сандра вивільнилася з його обіймів. Я поклавився перервати ту сцэну, виступивши з-за сосни.

— Що сталося, Тоні, ти потай стежиш за нами? — спитав Педро.— Як ти тут опинився?

— Я прийшов сюди раніше за вас і чекав тут на Сандру.

— Навіщо?

— Хотів допомогти вам. Чому ви шифруєте передачу аж тут, на горі?

— А це вже моя справа! — відрізала Сандра.

— Можна подивитися незашифрований текст?

Вона злісно кинула мені свій блокнот.

— Сандро,— мовив я,— цей початок випусти. Текст надто довгий. Нема нічого дивного, що нас розшукують винищувачі, коли ти передаєш такі довгі тексти. Краще буде, якщо ти лише повідомиш про моє прибуття, про потреби загону й про те, що жоден загін досі не зіткнувся з ворогом.

— Чом це? — Її очі блищали в світлі ліхтарика.

— Ми не можемо змінювати хвилю, і вони спокійненько запеленгують нас, коли тексти будуть довгі...— У мене було таке почуття, ніби я пояснюю Сандрі давно знайомі їй речі...

— Ніхто нас не запеленгує,— відказала вона, нахилилася до рації і підняла антену.

То була маленька антена з параболічним рефлектором, спрямована антена. Послані з неї хвилі справді нелегко запеленгувати. Але мене дратувала самовпевненість дівчини, її реакція на моє рішення, її намагання наполягти на своєму.

— На шляху нашої радіохвилі до Баракоа випадково може виявитись радіостанція домініканської армії...

— Ну то й що? Вона теж не зможе встановити наші координати.— Дівчина з викликом дивилася на мене.— Для цього їй має бути принаймні дві!

— Припустімо, у них є дві,— гостро заперечив я.— Кожен сеанс радіозв'язку має бути якомога коротший, це закон для радиста, навіть при спрямованій антені! Від нього залежить наше життя, Сандро. Хто написав цей текст — Тото чи ти?

Вона ображено мовчала. А може, не хотіла відповідати в присутності Педро? Чи, може, вона й справді була тим зрадником і, розгадавши мої справжні наміри, збиралася очорнити мене перед тими в Сан-Ісідро? «Тоні відраджує Лас-Манаклас»... Ні, Тото не міг цього написати. Я мусив дізнатися, хто автор тексту, і дізнатися негайно.

Мовчання порушив Педро:

— Текст написав Хосе. Він заступає командира і склав радіограму в останню хвилину, бо чекав повернення однієї групи зв'язкових. Тому Сандра й не могла зашифрувати раніше.

Що ж, Педро, мабуть, каже правду. Цілком можливо, що Хосе, сам виступаючи проти концентрації сил, скористався нагодою, аби допомогти нових вказівок. А що він при тому послався на мене, давало підстави припустити, що він не надто делікатно поводиться з істиною. Безперечно, він був найсильнішою особою в загоні після Тото. І, очевидно, всіма засобами добиватиметься свого. Я вирішив перевірити це, коли повернуся до табору. Адже без єдності в керівництві загін приречений на розвал.

Тим часом стрілки годинника наближалися до семи. Сандра не звертала на нас уваги,— вона спрямовувала антену. Я дивився на світну магнітну стрілку компаса й на пальці Сандри на поворотній шайбі. І враз аж здригнувся: куди вона спрямовує антену? Баракоа на північному заході, Сан-Ісідро на сході — отже, зараз буде ясно, чи знає вона, з ким підтримує зв'язок!

Сандра встановила азимут 303 й повернула антену на північний захід... Я відчув полегкість і розчарування водночас. Нічого я не з'ясував. Приймальна станція навіть і це передбачила! Радіозв'язок здійснювався через проміжну станцію, розташовану на північному заході, поблизу гаїтянського кордону. Обман був досконалий — навіть для Сандри... Чи, може, вона знає про це? Для мене це лишалось загадкою.

А Сандра вже працювала ключем. Вистукала позивні — ТАО, ТАО, — вимкнула передатчик і притулила трубку до вуха. Потім передала цифри 3—7. Це означало, що її передача складається з тридцяти семи груп четвірок. Перші вона закреслила, скоротила: «Тоні прибув», нічого про Лас-Манаклас, жодного слова про вигадану мою пораду. Чому вона поступилася — переконав я її чи просто маскується?

8 Вдруге я спускався вниз цілу годину. Піднесений настрої, викликаний присутністю Маркоса, як рукою зняло. Один раз я так об щось перечепився, що випустив з рук свій чорний автомат і потім довго шукав його в темряві. Далі висхлий струмок розгалужувався на два, я раніше цього не помітив і звернув не туди, куди треба. Таким чином, я підійшов до табору з іншого боку. В темряві почув розмову: йшлося про Маркоса.

— Кульгавий революціонер,— сказав рипучий голос; мені здалося, що я впізнав Хосе. — Я читав деякі його статті. Хуан Бош був для нього визволителем! Не розумію, що він шукає тут, у нас.

Хтось інший відповів:

— Може, він просто хотів утекти від своєї дружини. Дехто і з цієї причини став героєм.

— Ці ліберали гірші за військових. Який-небудь генерал, той, знаєш, просто стукне тебе по довбешці, якщо ти не виявишся спритніший за нього. А ці тільки й роблять, що замилюють людям очі, знов і знов. Бошисти й понині згадують Кеннеді. Тепер вони твердять, що він би ще допоміг їм, якби його не вбили...

Співрозмовники зникли в заростях, а я стояв приголомшений. Які різкі протиріччя навіть тут, у цьому загоні! А я про це й гадки не мав... Хтось мусив з'єднувати ці чужі одна одній групи, інакше повстання розпадеться зсередини.

Я пішов на той хрипкий голос: він належав таки Хосе. Той саме призначав нічну варту, світло від табірної багаття підкреслювало глибокі зморшки на його обличчі. Мені з одним мулатом випало вартувати від десятої до дванадцятої години. О дванадцятій обіцяв повернутися Тото. Питати Хосе про текст радіопередачі зараз було безглуздо. Він намагався навіть не дивитись у мій бік.

Вночі мої думки набрали нового напрямку. Стоячи на варті, я дізнався, що Хосе недавно побував у лапах властей. Як розповів той мулат, Хосе був членом Домініканського народного руху — ультралівної групи, що рятувала за партизанську війну будь-якою ціною. Більшість тут належала до Руху чотирнадцятого червня, взірцем для них були Фідель та колишній Рух двадцять шостого червня. Група Хосе кинулась у бійку ще у жовтні, одразу після путчу військової хунти, їхній загін діяв у Сьєрра-де-Монте-Крісті, в гірському масиві на півночі. А що її ніхто не підтримав і вона не розбилася на частини, повстанців швидко розгромили. Армія оточила гірський район і знищила десятків зо три бійців.

Так от, виявляється, який бойовий досвід має Хосе! Він на практиці побачив, що повстанців знищують, коли вони збиваються до купи... Та мене вразило й дещо інше. Хосе потрапив до рук ворога, як видно, непоранений, і зміг утекти. Але як? Мій товариш по нічній варті не знав цього. А що, коли Хосе відпустили з певною умовою? Під тиском і він міг спасувати...

Домініканський народний рух. Я пригадав, що цю організацію засновано тисяча дев'яносто п'ятдесят сьомого року в Гавані, й через три роки режим Трухільйо дозволив її легальне існування. Хоч потім вона й розпалася. Звичайно диктатор переслідував своїх противників і за кордоном, знищував або викрадав, щоб потім спалити в судових кочегарках. Та коли його режим потрапив під перехресний вогонь міжнародної критики, він почав лавірувати і двічі — в сорок шостому і в шістдесятому роках — дозволяв існування опозиційних партій.

На відміну від інших диктаторів, Трухільйо вів свою гру зі справжніми революціонерами. Помірковані противники — консервативного чи там ліберального напрямку — його не задовольняли. Його план завжди передбачав ґрунтовне залякування США привидом радикальної опозиції так, щоб Вашингтон його знову підтримав, розглядаючи дальше існування його диктаторства, як менше зло. А тим часом Трухільйо намагався розбити своїх лівих противників: він виманював їх з підпілля, обіцяючи легальність, а охранка хапала їх або підступно розкладала організацію.

Все це пригадалося мені, коли я слухав історію Хосе. Свій останній маневр Трухільйо намагався повторити і з Домініканським народним рухом. І нехай ця спроба була невдалою, проте не виключено, що в тому Народному русі є люди, яких таємна служба підкупила чи якимось інакше штовхнула на шлях зради. Чи не був Хосе одним із них?

— Це він приніс вам рацію? — запитав я мулата.

— Хосе? Нічого подібного! Його ж розшукували, він мусив ховатися — як же він міг її дістати?

— А звідки ж вона у вас?

Мулат відповів не одразу.

— Від якогось водія таксі з столиці. Він підтримує зв'язки з вами, кубинцями.

— Може, його звати Чучо? — Я намагався не виказати свого хвилювання.

Мулат виплюнув недокурок і замовк. Переді мною знову поставала стіна, об яку розбивалися всі мої зусилля. В тиші монотонно дзвеніли цикади.

— Його звати Чучо — чи як?

— Ти всіх питаєш про Чучо, а ми нікого не знаємо з таким ім'ям. Що, власне, сталося, хіба то не ваш передавач? Ти мав би краще за нас знати, як він потрапив до нас.

Що ж, цілком слушно. Мої розпитування дивували його. Та й не тільки його. Нараз мені здалося, наче я вже десь чув цей голос. Чи не йому це говорив Хосе, що люди типу Маркоса гірші за військових? Мене одразу щось насторожило в ньому — тепер я вже знав, що.

Мулат сказав:

— Якщо я можу тобі щось порадити...

— Так, а що саме?

— Не лізь куди треба й не треба. Хосе не дуже прихильно ставиться до тебе. Каже, що ти перекрутив його текст радіопередачі.

— Я змінив те, що не відповідало дійсності.

— Це треба погоджувати з ним. Адже ти проти Лас-Манаклас і проти концентрації загонів? Саме так ми тебе зрозуміли. Його вразило, що ти викреслив це.

Після зміни я пішов на місце ночівлі. На маленькому нейлоновому дашку, нап'ятому над гамаком, виблискувала перламутром волога. Ми перебували на висоті тисяча шістсот метрів над рівнем моря. Щулячись від холоду, я поклав свій автомат під гамак і ліг. Минула північ, а Тото ще не повернувся... Хто ж роздобув їм ту рацію?

Я довго не міг заснути. Гамак — незручне ложе, голова й ноги надто високо, і я не міг повернутися на бік. Мулат, з яким я стояв на варті, був другом Хосе. Може, Хосе навмисне дав його мені в напарники? Неприємна історія, як не крути: якщо Хосе і є той зрадник, то тепер він знає про мої підозри. Якщо ж він не зрадник, то мої скорочення в тексті передачі видалися йому підозрілими і тепер він довіряє мені не більше, ніж я йому.

Але годі, досить сушити собі голову, треба спати! Інакше я ще більше заплутаюсь... Я почув, як змінилася ще одна пара вартових. Але Тото не повертався. І раптом я подумав, що можу більше не побачити його, і мені зробилося страшно. В напівсні переді мною проходила безладна низка картин: наш загін танув — під кулями, обвалами, від голоду й зради, аж поки лишився один-однісінький боєць, що носив ту кляту рацію. Я спитав, як його звати. Він вищирив зуби, його мулатське обличчя скривилося в огидній гримасі. «Я — Чучо!» — гукнув він і вибухнув божевільним реготом.

9 Сонце освітило банановий кущ, і навколо все заіскрилося. В тисячах крапельок, відбиваючи сонячне проміння, наче в тисячах глузливих очей. Я вислизнув з гамака. Тото вже був у таборі, зв'язкових він ніде не знайшов. Цілу ніч був у дорозі, ходив до сусіднього загону, де мав розмову з ватажком повстання, доктором Маноло Таваресом.

— Вони заблудили або ж винищувачі розстріляли їх, — мовив Тото. Щось інше не спало йому на думку — наприклад, що ті люди дезертирували.

І я зрозумів, чому, коли він розповів про свою зустріч з доктором Таваресом. Президент Руху чотирнадцятого червня, тридцятирічний інженер, користувався особливим авторитетом. Таварес у боротьбі з Трухільйо втратив кілька чоловік своєї рідні, а серед них і дружину. Її замордувала охоранка тоді, як сам він сидів у в'язниці «Вікторія». Тільки два роки тому його звільнили з-під арешту. Проте він не пішов на компроміс з наступниками Трухільйо. Бійці оцих загонів відгукнулись на його заклик і пішли за ним у гори. Ніхто з них не міг запідозрити своїх товаришів у боягузстві чи зраді.

Проте я помилявся. Невдовзі мені стало ясно, що вони лиш відганяли від себе подібні думки. Втекти з гір, повернутися до нормального життя... Для декого це була велика спокуса. Подібні міркування спричинилися до того, що я вирішив кинути свій рятівний пристрій. Я не бажав мати якісь переваги перед своїми товаришами по загону.

— Небесний гак я лишаю тут, — заявив я, коли загін мав вирушати. — Зайвий тягар.

— Браво, Тоні! — сказав Маркос.

Поряд з ним стояла Сандра, її уста здивовано розтулилися. Вона, певно, не думала, що я здатний порвати свій «зворотний проїзний квиток». І всі інші дивились на мене якось тепліше.

Ми закопали рятівний пристрій по той бік струмка й привалили його камінням. Тут почувся гуркіт мотора. Над хребтом з'явився літак без розпізнавальних знаків і скинув парашут з мішком. То був старий морський літак «Сі ф'юрі», Куба теж мала ще кілька штук таких. Там, у Сан-Ісідро, все зважували. Тото половину загону відрядив до місця падіння вантажу, аби якнайшвидше все сховати.

Нарешті ми лишилися удвох. Я спитав його:

— Хто ті зв'язкові, яких ти шукав?

— Феліпе й Мануель. Крім того, немає ще однієї трійки; ті можуть прийти лише десь опівдні — їм іти найдалі. А от Феліпе й Мануель загубилися ще вчора. Заблудилися чи зірзалися у прірву...

— Або втекли. Таке теж буває, Тото.

Слово — не горобець, воно вже вилетіло. Я з острахом чекав, як поведеться Тото. Проте він лише провів долонею по неголеному підборіддю, аж «стерня» затріщала, й підняв свої широкі плечі. Я зрозумів: він не такий наївний, щоб виключити й таку можливість. Може, тому він з учорашнього дня посилав тільки групи по три чоловіка.

— А як ті двоє — вони знали один одного?

— В тім-то й річ, що ні. Феліпе — наймит з району Ла-Вега, а Мануель працював водієм таксі в Сан-Крістобаль. Раніше вони зовсім не бачилися.

— Хтось сказав мені, що Мануель був портовим робітником у Санто-Домінго; а ще я чув, ніби він з профспілки Хосе.

— Та він, певно, перебрав чимало професій.

— Очевидно. Це він роздобув рацію?

— Так, і саме тому я не можу припустити... Феліпе теж цілком надійний. Прекрасний хлопець!

— А я чув, ніби рацію доставив сюди якийсь Чучо. Чучо — Хесус Сарріа.

— Прізвище правильне, але його звати не Чучо, а Мануель... Ні, Тоні, я цього не можу припустити. Мануель один з найактивніших членів нашого загону. Він ще до початку повстання привів на збірний пункт сімох бійців...

Тото щось говорив далі, але я вже не чув його. У мене шуміло в вухах. Боже мій, та це ж і є розгадка. Малона дав мені не те ім'я, певно, якась помилка в передачі. Шпигун дезертирував, він, мабуть, почувався незатишно в цьому товаристві. Ніхто не знав його прізвища, ніхто не хотів говорити про нього. Бо всі підозрювали, що він утік. Але жоден не хотів говорити про це — звідси та видима стіна переді мною.

— Щось не так? — запитав Тото.—Ти не слухаєш мене.

— Боюся, що нам слід зважити всі можливі варіанти,— поволі вимовив я.— Не виключено, що цей активний Мануель з двома домівками й кількома професіями просто негідник. Що він знав про наші плани?

— Небагато. Рішення про нашу зустріч під західними схилами Лома-Тіна було ухвалено вже після того, як він пішов на завдання.

— Хто тут його друзі?

Тото мовчав, наче вагаючись.

— Хосе і Даріо,— відповів він нарешті.— Я не розумію...

— А хто той Даріо?

— Мулат, з яким ти стояв на варті. Як тебе розуміти, Тоні?.. Маєш якісь сумніви щодо друзів Мануеля?

— Де вони познайомилися?

— В Домініканському народному русі. Ми часто розходимося в деяких питаннях з тією групою. Проте, як сказав Таварес, ми йдемо з ними разом.

— Я теж за спільність дій. А ці троє разом приєдналися до вас?

— Ні, не разом.— Тото говорив неохоче, з видимим зусиллям.— За три-чотири дні до початку Мануель кілька разів їздив до місця збору на транзитному таксі, що зрештою вийшло з ладу. І кожного разу він привозив кількох компаньєрос та спорядження.

— І кого ж він привіз?

Тото щось розмірковував, посмикуючи себе за чуприну. Стоячи отак — сильний, кремезний, невдоволений, він здався безпорадним, навіть кумедним. Йому не подобався цей мій допит, бо він ще не усвідомлював, що йдеться про долю загону.

— Спершу він перевіз Феліпе й Даріо з Ла-Вега; це було ще в середу. Того ж вечора він доставив Пабло, Хосе і рацію з Санто-Домінго. В четвер він ще раз поїхав до столиці, щоб забрати Маркоса та ще одного, але той не прийшов. Замість нього в машину сіли Сандра з Педро. Машину перевантажили, і в ній зламалася задня вісь, недалеко від місця збору.

— А де було місце збору?

— Під Монте Ванілехо, на десять кілометрів вище від шосе Санто-Домінго — Ла-Вега.

Дивовижна історія. Чверть загону приїхало на таксі, як їздять на весіллі, а водієм машини був шпигун.

— Тебе не дивує,— спитав я,— що він з таким вантажем та пасажирами наважився їхати автострадою? З рацією, втікачем Хосе, з відомим поліції Маркосом, з гвинтівками й мішками з продовольством, з наметами, гамаками та боєприпасами. Вам нічого не здалося тут підозрілим?

— А що тут підозрілого? Дороги вже не були перекриті. Після закінчення операції в Сьєрра-де-Монте-Крісті контрольні пости було знято. Найпряміший шлях нам здавався найбезпечнішим, і це підтвердилося на ділі. А якби таксі хто зупинив, пасажери одразу ж відкрили б вогонь.

— Але його не зупинили.

— Що ти цим хочеш сказати? — люто вигукнув Тото.— Твої запитання не подобаються мені. Тобі тут здаються підозрілими сім чоловік! Він привіз сім компаньєрос! Ти хочеш сказати...

— Я нікого не підозрюю,— мовив я не зовсім твердо.— Але в таких випадках треба перевіряти кожну дрібницю, хай це й неприємно тобі. Ми мусимо перевіряти в інтересах загону, в інтересах доктора Тавареса та всіх інших. На карту поставлена наша безпека, успіх усієї справи.

— Не перебільшуй,— невдоволено буркнув Тото.— В кожній операції буває такий, що намаже салом п'яти.

— Це може й не пошкодити, якщо він просто втече, але може кінчитися погано, коли він піде до ворога.

— А це я вважаю виключеним: після всього, що Мануель зробив для повстання, він ризикує дістати десять років каторги.

— А якщо він робив це, виконуючи завдання ворога?

— У тебе є підстави припускати це?

Своїх підстав я не міг йому розкрити. У шпигуна міг бути спільник, що так само перекинеться до ворога і викаже мене. А бійці загону — чи вони повірять мені, якщо я відкриюся їм? Хосе й без цього не довіряв мені, а з ним Даріо, Педро, Сандра... Тото он як люто дивиться на мене. Ні, моє становище в загоні не таке міцне, щоб іти на цей ризик.

Тото більше не хотів говорити на цю тему — він просто відмахнувся від неї.

— Ти змінив текст передачі,— мовив він суворо.— І Хосе злий на тебе — й не безпідставно. Надалі в таких випадках ти повинен домовлятися з нами, Тоні. Хосе завжди заступає мене, коли я відсутній, він має бойовий досвід. Я не хочу, щоб у загоні почалися незгоди, ясно?

10

Було десять тридцять, коли ми рушили далі. За моєю порадою, всі сліди нашого привалу старанно ліквідували. Тото не став чекати повернення останньої трійки, він лишив двох бійців, щоб зустріли її; цей ар'єргард з п'яти чоловік мав наздогнати нас увечері. Загін, що разом зі мною налічував двадцять три чоловіка, взявши на плечі вантаж, повільно піднімався стежкою вгору. До основної ноші додався вантаж з другого парашута — м'ясні консерви, сухий спирт, рис, пеніцилін, гранати-лимонки та дві тисячі патронів, що самі важили шістьдесят кілограмів. Об одинадцятій ми дійшли до нашої рації, де вартував Педро. Перед нами лежала безкрая глибока долина, від якої в обидва боки тяглися вузькі ущелини-провалля.

Наш маршрут лежав на північний захід, отже, ми мусили подолати всі труднощі цієї дороги. Маскуватися тут було ніяк. Тото поділив нас на групи і кожній наказав завмирати на місці, коли хтось почує літак.

— Це, звичайно, легковажність — робити переходи вдень,— мовив він до мене.— Але що ж поробиш? У темряві тут і в'язи собі скрутити недовго.

Він був альпініст і знав, як і де краще пройти. Його страху перед винищувачами я, звичайно, не поділяв, бо знав, що домініканські повітряні сили на нас не нападуть: полювання на нас було заборонено.

Ми з Тото йшли попереду, він уже двічі ходив цією дорогою. Я ніс свій рюкзак, автомат і двадцять резервних магазинів з патронами, і мене невідступно мучила думка: як бути? Сказати чи мовчати? Спокуса розкрити свою таємницю, розділити з ним її тягар була велика. Переваги такого кроку були ясні як день. Я міг застерегти повстанців від пастки, я знав плани ворога. Зв'язуючись по радіо з Сан-Ісідро, ми могли дурити армію, як захочемо.

Але як почати? Шпигун утік, мій перший план тепер не годиться. Моя розмова з Тото показала, як важко було б переконати цих людей, що серед них — ворог. І як вони сприймуть те, що я, кубинський компаньєро, прибув до них через Сполучені Штати Америки, споряджений і доставлений сюди агентами ЦРУ з тим, щоб заманити партизанів до Лас-Манаклас?..

І якщо вони, зрештою, й повірять мені, що я з ними, однаково все це вразить їх до глибини душі. А потім ще можливий спільник того шпигуна! Хто б він не був, досить йому повідомити про нас, і винищувачі з ревом накинуться на загін, аби знищити зрадливу приманку.

Продираючись між колючими кущами по гарячому камінню, я надумав ще один хід. Що ж, коли я не можу зараз віддати їм шпигуна, то мушу на ділі довести, що я чогось вартий, показати себе в бою і якомога швидше... Але як, адже ворог уникає сутичок з нами... Близько чотирьох пополудні сталася подія, що вирвала мене з цих болісних роздумів.

Ми вже пройшли одинадцять чи дванадцять кілометрів і наблизились до величезної кам'яної брили, що лежала посеред ущелини. Вчора Тото обходив її з півдня, де прохід був ширший. А тепер він чомусь обрав північний, вузький, до якого примикала бокова вузька ущелина. В тому місці злетіло вгору кілька птахів, а потім ми побачили людину в одязі кольору хакі, що напівзависла в колючому кущі. Над мертвяком роїлася ціла хмара зелених мух.

— Феліпе! — скрикнув Тото й кинувся вперед.

Тіло було холодне. Під лівою лопаткою на сорочці кров уже встигла засохнути. Ми розрізали сорочку й побачили на тілі одну круглу дірочку, вхідну рану від кулі!

— Це ті винищувачі, — мовив Маркос. — Куля наздогнала його, коли він ховався в кущі. А Мануель дременував...

— А це що? — Я вказав на рюкзак та гвинтівку; ті речі лежали трохи осторонь на дні ущелини. — Тут вони відпочивали, в захистку між двома прямовисними скелями. Навіщо ж було Феліпе тікати звідти від літаків у долину? До того ж я ніде не бачу сліду кулеметної черги.

— Слідів на землі? — Голос Тото від хвилювання звучав глухо; він шукав очима слідів куль. — Не забувай про розсіювання. Ми ж самі бачили літаки, учора пополудні, і чули, як вони десь у цьому районі когось обстріляли.

— Вони скинули чотири бомби, — докинула Сандра.

— А де ж воронки?

Всі говорили пошепки, і не тільки тому, що поруч лежав мрець. Неясна підозра клубком підкочувала до горла.

— Це, напевно, сталося ще позавчора, — озвався Педро, наш лікар, і відійшов від трупа. — Між іншим, куля з винищувача пробила б грудну

клітку наскрізь, якщо вона вдарила не рикошетом. Але рана від рикошетної кулі мала б інший вигляд. По-моєму, це більше схоже на... на кулю з пістолета.

— Що-о? — задихаючись запитав Хосе. Він тільки-но підійшов до місця події.

— У Мануеля був пістолет,— упевнено сказав Маркос.— Він лежав у нього в таксі напхвваті, під ганчіркою... Вони тут сіли перепочити. Можливо, посперечалися.— Він наче виштовхував із себе короткі фрази, не зводячи очей з Хосе.— Може, Мануель хотів дезертирувати. Феліпе затримав його. Але про це ми, мабуть, ніколи не дізнаємося... Певно, він убив його підступно, ззаду.

— Не говори так,— вигукнув Хосе.— Не поспішай кидати підозру на своїх друзів! Ще нічого не доведено...

Він іще щось говорив і говорив, а між словами проривався стогін, немов його самого вже поцілила куля.

— Може, нехай Педро вийме кулю? — звернувся я до Хосе.— Тоді ми матимемо доказ.

Проте ніхто не підтримав мене, ніхто не хотів такого доказу. Німа тиша розповзлася навколо, тягуча, мов смола. Тото стояв мовчки, він аж посірів. Боягузтво можна було зрозуміти й забути, а вбивство ні. Смерть Феліпе каменем лягла кожному на душу.

— Треба поховати його,— озвався нарешті Тото.— Більше тут нічого не вдієш.

II

Кілометрів через три ми стали табором. Тото знову знайшов джерело; він, як ніхто, вмів вибрати місце для привалу. Перед заходом сонця нас наздогнав наш ар'єргард. Вони пригнали двох віслюків, куплених десь у гірському селищі, і я до вже зашифрованого звіту додав іще дещо: попросив вівса або конюшини. Крім того, в ньому повідомлялося про одержання другого парашута, про втечу одного бійця, про смерть другого та про місце нашої стоянки.

Щоб передати радіограму, ми з Сандрою та Педро видерлися на гору, встановили рацію, розгорнули мою карту і спрямували антену. Сандра встановила поворотний диск, і в цю мить до нас долинув гуркіт, який щомить наростав.

— Ховайся! — наказав я, складаючи антену.— Вертоліт!

Позад нас через хребет летіла велетенська сталева комаха. Пролетівши низько над ущелиною, вона зробила півколо. То був не бойовий вертоліт, а скорше легка машина з тих, що використовуються для учбових цілей, рятування потерпілих і для розвідки. В сферичній плексигласовій кабіні я розгледів кількох чоловік. Чого їм тут треба? Контролювати мене? Внизу погасло багаття, але запізно — вони, певно, вже побачили: машина кружляла над табором.

І враз я усвідомив, що автомат у мене в руках і я цілюсь у кабіну. Автоматичний вогонь, приціл один!

— Не стріляй! — просичав Педро, але я вже натиснув на спусковий гачок. За мить магазин був порожній — як і в тирі форту Лодердейл.

Я вихопив другий магазин і глянув на вечірнє небо. Вертоліт, немов здивований, завмер на місці, його мотори гарячково загуркотіли. Між скелями прокотилась луна автоматної черги. Машина різко рвонулася,

злетіла вгору, спритно, як павук по павутинні. Я знову випустив усі тридцять куль. Невже знову марно? І лихо буде, якщо ворог втече.

Приціл два. Третій магазин, останній з тих, що були при мені. Вертоліт висів над західним хребтом, його чіткий контур був наче вирізаний ножицями. Поки я наготувався стріляти, він встиг утекти і тепер був майже недосяжний для моїх куль. Педро підняв свою гвинтівку, я почув постріл. Минуло ще кілька секунд, поки я знову схопив ціль і в розпачі випустив чергу. Ствол автомата розігрівся, навколо пахло солодкуватим пороховим димом.

На мить вертоліт завмер на місці, наче схоплений невидимою рукою. І враз я почув голос Педро:

— Влучив, Тоні, влучив!

Машина вже падала, крутилася, танцювала в божевільному танку. Я поцілів у хвостовий пропелер, без якого вертоліт не міг літати. Ось він ударився об скелю, підскочив угору, на мить завис у повітрі... Упав. З того місця шугнули язики полум'я, пролунав вибух — долиною покотилась луна. З табору долинув багатоголосий крик захвату.

— O dios¹,— зітхнув Педро, кинувши на землю гвинтівку.

Позаду нас почувся голос Сандри:

— Здорово, Тоні! Чудесно!

— Ще трішечки, і він би втік...— У мене затремтіли руки.

Сандра схопила мене за плечі, і я поспішив зауважити:

— Педро теж стріляв.

— Зробив три постріли, а ти дев'яносто,— мовив Педро.— Я зовсім не хотів стріляти, але ж його треба було збити, інакше він би нацькував на нас армію. Ти збожеволів, Тоні, не слід було починати.

— Ні, все було правильно, він же побачив багаття,— збуджено провадила Сандра.— Чи встиг він дати радіограму?

— Ні,— відповів я.— Все відбулося надто швидко.

— Це наш перший успіх,— мовила Сандра вже тихше.— Перша перемога...

— Щоправда, вона завдала нам клопоту,— мовив я.— Треба ще доповнити текст передачі. Прошу, додай іще: знищили розвідувальний вертоліт.

Сандра схопила олівець. Я уявив собі обличчя штабних офіцерів у Сан-Ісідро, коли вони рівно о сьомій дізнаються від нас, чому не повернувся їхній вертоліт. Їхній «живець», якого вони годували тушонкою та рисом, укусив їх за руку.

Позад нас почулися кроки — знизу йшов Тото, а слідом за ним Маркос, Пабло й Хосе.

12 — Поздоровляю, Тоні,— мовив він.— Саме це нам сьогодні потрібно...

Всі троє поспішали потиснути мені руку. Хосе стояв трохи осторонь і посміхався: його ця сцена, здається, веселила.

— Настрій такий, що всі тепер готові йти хоч і цілу ніч,— заявив Маркос.

— В цьому немає потреби,— відповів я.— Досить і того, щоб якась частина з нас вирушила о третій ранку. Ми повинні відмовитися від зустрічі під Лома-Тіна й попередити про це інші загони.

— Змінити план? Чому?

---

¹ О боже (ісп.).

— Не забувайте про Мануеля. Від того, хто здатен на підступне убивство, можна чекати всього.

— Про Лома-Тіна він не знав,— мовив Тото.— Він же пішов раніше, ніж було домовлено про це.

— Але він знає нашу кінцеву мету: Лас-Манаклас. Цей пункт було названо ще до мого прибуття. Його вам запропонували в одній з перших радіограм. Тому нам слід остаточно відмовитись від нього й застерегти інших від Лас-Манаклас.

Всі мовчали; я переводив погляд з одного обличчя на інше. Мені потрібна була їхня згода. Якщо вони підуть на це, не обов'язково зараз розповідати їм правду про себе. А для мене ця відстрочка важила багато... Проте вони мовчали. Моя пропозиція, певно; здавалася, їм логічною, але так одразу пристати на неї... А зміни були надто важливі, вони повертали весь план: ніякого об'єднання, ніякої спільної мети.

Я зупинив погляд на Хосе; на його обличчі нічого не прочитаєш. Але в цю мить він сам промовив:

— «Тоні відраджує Лас-Манаклас, бажано зберегти децентралізацію».

Достобіса, він товче мене носом у те, що я викреслив у його радіограмі. Я не одразу зміркував, що відповісти. Та він уже вів далі: — Ось так. Я теж за це. Ні в якому разі не об'єднуватися, де б то не було! Тоненький вислизне і з сильця.

— Мануель тоді вискочив наперед,— мовив Пабло.— Спершу я мав іти з Феліпе. Та коли Хосе висловився проти Лас-Манаклас, Мануель помінявся зі мною.

— Він утік ущелиною на північний схід,— висловив припущення Маркос.— За півтори доби добрався до Бонао, де стрівся з армійськими частинами. Там він виказав наше місцеперебування і можливий напрямок руху.

— А потім з вертольота побачили наше багаття,— докинув Педро.— Нам слід варити їжу лише на деревному вугіллі або на сухому спирті, інакше дим зрадить нас.

Тото мовчав, мнучи пальцями чуб. Я вже знав, що це означало. Якщо він це робив позові, значить, хвилювався. Якщо ж він посмикував його, затиснувши між пальці, значить, нерви в нього були напружені до краю.

Несподівано Сандра сказала:

— Може, і нашу рацію запеленгували.

— Це ж неможливо при спрямованих передачах;— невпевнено мовив Педро.

— Неможливо в зоні ультракоротких хвиль...— Сандра позирнула на мене.— Та я й не знаю всіх прийомів. І якщо нас таки запеленгували, то це з моєї вини. Я, певно, передаю надто повільно. Тоні військовий радист, нехай тепер він передає.

Її пропозиція полегшувала моє становище. Тепер я міг мовчати, не розкривати товаришам своєї таємниці. Що ж, власне, сталося? Ті, кому я не довіряв, тепер, здається, змінилися. Тепер я був певен, що у зрадника тут немає спільників. Він діяв сам.

Тото мовчки слухав. Нарешті сказав:

— Гаразд, нехай так і буде. Не підемо ні до Лома-Тіна, ні до Лас-Манаклас. Але що ми запропонуємо Маноло Таваресу замість цього? Чекати нових вказівок?

— Ні,— відповів я.— На Баракоа тут покладатися не треба. Куди нам іти, ми повинні самі визначати.

Всі були згодні зі мною: керівництво з відстані нікому не подобалося. Це була їхня операція і їхній ризик, тут вони хотіли бути самостійними. Я відчув, що до мене повертається отой учорашній піднесений настрій. Уся сцена повторилася — темно-зелене небо над вершинами, пташине щебетання, димок від табірнього багаття і друзі-бійці, готові битися з самим чортом. Я значно зміцнив своє становище в загоні, моя проблема, здавалося, була розв'язана.

— Пора вже передавати радіограму, — нагадала Сандра.— Можна, я допомагатиму шифрувати?

— Я навіть прошу тебе про це,— відповів я однаково ввічливо й безглуздо. З огляду на моє завдання це було безглуздо, але в ту романтичну хвилину мене приваблювала перспектива співробітничати з нею.

Я сидів перед рацією, настроюючи її. Сандра стояла навколішки поряд, Педро присвічував їй кишеньковим ліхтариком. Вони поводитися, як асистенти під час операції, проте я почував себе не дуже впевнено. Скільки це я вже не мав справи з рацією — шість місяців чи вісім? Востаннє в піратському поході з Гектором, у березні... Радіограма вийшла досить довга, п'ятдесят дев'ять цифрових груп. Сан-Ісідро одразу помітить, що почерк і темп змінилися. Треба їх повідомити, що рацією порядкую вже я, але як це зробити? Малона мав би передати мені якийсь шифр, якусь навмисну помилку в тексті; та про це там не подумали.

— Давай,— мовила Сандра, і я почав вистукувати позивні: ТАО, ТАО, початкові й кінцеву літеру від «Тібурон амаріллйо», що означало «Жовта акула».

Я вистукав це двічі, потім перейшов на прийом і притиснув трубку до вуха.

Там відповіли в ту ж мить сигналом ААО, що означало «Арпон асерадо», тобто «Сталевий гарпун». Символіка позивних викликала посмішку: якась тобі гра в індіанців.

Я вистукав цифри 5—9, повідомлення про те, що моя радіограма матиме п'ятдесят дев'ять цифрових груп. Потім у шаленому темпі — щоб Сандра не могла слідкувати за цифрами — відстукав зашифрований текст: **«Нове місце стоянки долина 15 км ПЗ крапка один боєць утік застрелив товариша крапка одержали другий парашут крапка просимо батарею до рації базуки станковий кулемет хліба фураж віслюкам крапка знищили розвідувальний вертоліт кінець»**. І закінчив клером: **«Відни-ні передає Тоні»**. Потім схопив олівець і, тамуючи подих, почав слухати.

Звідти передали заготовану шифровану відпозідь, приблизно в такому ж темпі. Радист у Сан-Ісідро виявився досить кмітливим, щоб збагнути нове становище — наскільки він міг його збагнути! До радіограми він додав клером: **«Виено¹, Тоні, бажаємо успіхів»**. Цієї фрази я не записав. Сорочка липла мені до спини. Слава богу, вдалося! Мені вдалося обдурити противника і я дуритиму його й далі!

— Ти передавав у фантастичному темпі,— мовив Педро.

— Як кінчалася наша передача? — запитала Сандра.— Я, правду кажучи, не встигала слідкувати. Адже кінцівка була іншою?

---

¹ Дobre (исп.).

Мене немов жаром обсипало.

— Кінцівка була «вертоліт кінець»,— відповів я.— Ти ж сама шифрувала.

— «Вертоліт кінець»,— повільно повторила вона.— Ага, малось на увазі знищення ворожого вертольота...— Й вона заходилася розшифровувати одержану радіограму.

Розділ третій

І Прокинувшись, я згадав про вертоліт. Звичайно, ніхто з екіпажу не залишився живий, і все ж нам слід було оглянути уламки. Бак з паливом вибухнув, там взагалі мало що знайдеш. Проте на тих уламках залишилися сліди куль мого автомата. А ворог не повинен знати, що вертоліт збив я.

Починався ясний день — з холодною росою, співом пташок та грою сонячного проміння на шпилях гір.

— Гаразд, Тоні,— мовив Тото, не дослухавши мене.— Подивися на ті уламки.

Бійці оточили мене, всі хотіли йти зі мною. Без сумніву, знищення вертольота додало їм мужності. Бійці, здавалося, ладні були йти за мною куди завгодно. Того ранку я, мабуть, міг вести їх до самого Санто-Домінго.

А як у них сяяли очі! Їм і на думку не спадало, що комусь із них доведеться загинути, хоч би кому вони довірили свою долю. Тепер бійці бачили в мені свого ватажка. Для них я був кубинським лейтенантом, який збив вертоліт і з яким нічого страшного не може скоїтися, героєм Плайя-Хірон, що підбив танк «Шерман», узяв кілька десятків полонених і допоміг скинути в море контрреволюціонерів. Я мусив розповідати їм про це до пізньої ночі. Вони нічого не знали про мою малодушність, про мої вагання та сумніви, про піднесений настрій на годину, що змінювався песимізмом.

Зі мною пішов лише Маркос, усіх інших Тото лишив у таборі. Вони мусили бути разом, бо половина загону годин за три до сходу сонця рушила в дорогу. Вони понесли вантаж, скинутий з парашутом, іншим загонам. І мали повідомити їх, що збір під Лас-Манаклас відмінюється. Наступного вечора всі ті п'ять трійок мали знову приєднатися до нас біля Піко-дель-Гато — невеликої вершини, якої ми сподівалися досягти наступного дня. А поки що наша група складалася з тринадцяти чоловіків, однієї дівчини та двох віслюків.

Поки ми переходили долину, Маркос мовчав. Я теж заглибився в свої думки. Як, власне, було тоді, майже три роки тому, в бухті Кочінос, коли я вперше понюхав пороху? Під час нападу пікірувальників на цукроварню Ковадогна мені на голову впала гільза зенітного снаряда й залишила на скроні слід у формі півмісяця. З переляку я тоді зовсім очманів, підповз до радіотелефону й прокричав якусь нісенітницю, щось на зразок: «Ми загинемо, але не здамося! Батьківщина або смерть!» А потім ліг помирати...

А далі, під час масового десанту парашутистів, які ще в повітрі відкрили по нас вогонь? Тоді я знову втратив самовладання і разом з

усіма біг світ за очі, під градом куль, поки сховався в болоті. Та втеча коштувала нам життя восьми компаньєрос. Певно, таке трапляється з кожним солдатом — моменти, коли зовсім утрачаєш здатність думати. Такою була війна, мої нові соратники цього ще не знали. Такі критичні хвилини вирішують, що з тебе вийде — боягуз чи справжній солдат. Я тоді принаймні збагнув, що ніколи не слід підставляти ворогові спину, навіть коли відступаєш, бо так ти не можеш стріляти і стаєш для нього хорошою мішенню.

Мені хотілося, щоб вони це зрозуміли. Тому вчора, коли розповідав їм про себе, не випустив і тих епізодів, хоч і не певен, що мене правильно зрозуміли. Бійці реготали, аж захлиналися. Я змалював їм справжню картину війни, проте вони шукали в ній світло й не помічали тіней. Вони прагнули блискучих подвигів, сміливих операцій, атак і ударів зненацька — адже з ними був я, що втілював братерську допомогу моєї країни й перемогу революції.

Але моя батьківщина, оточена ворогами, не могла допомогти їм. Тож залишалося розраховувати лише на себе, незабаром вони це зрозуміють і самі. Рано чи пізно ця радіогра з Сан-Ісідро кінчиться, ми не зможемо довго дурити ворога. І тоді, замість пак із спорядженням та продовольством, на нас посиплються бомби...

2 Уламки вертольота лежали біля підніжжя крутого південного схилу, як ми й передбачали. Від них тхнуло горілим. У купі покрученого заліза ми знайшли три трупи. То було жахливе видовище. Кроків за п'ятдесят від місця падіння вертольота ми знайшли карту, проте ніяких позначок, вартих уваги, на ній не було. Зволожена росаю, карта лежала, прилипла до шматка плексигласової шибки, що відлетіла під час вибуху; отже, вона була прикріплена в кабіні. Вибухова хвиля викинула її навіть необпалену. Я помітив на ній хрестик, що, певно, показував місце вильоту, пряму лінію з цифрою 118 та намальований жирним червоним олівцем кружечок. Біля нього кінчалася пряма лінія. Все ясно — і непотрібно.

— Місце вильоту, курс польоту, азимут і кінцевий пункт, — сказав Маркос. — Тоні, це був розвідник. Вони знають наше місцеперебування, треба попередити всіх наших! Щохвилини можна чекати тут їхніх винищувачів.

Я зіставив карту з моєю власною. Маркос мав рацію, червоний кружечок охоплював нашу долину та ще кілька сусідніх ущелин.

— Не забувай, що вони вже мертві. У них ще був час намалювати оце коло, та навряд чи вони встигли щось передати.

— Вони стартували з Сан-Хуана-де-ла-Магуана, — заперечив Маркос. — І точно тримали курс на нас! Це ж ясно з цих позначок! Мануель зрадив нас — ходімо швидше назад!

Я сховав карту.

— Тільки не поспішай. Точно наших координатів Мануель не знав, і табір тепер добре замаскований. Та ми й не можемо піти звідси, поки не прилетить наш літак.

Поступово мені вдалося заспокоїти його. Він же й припустити не міг, що ні нам, ні літакові, який нас постачав, ніщо поки не загрожувало. І як часто ще доведеться мені маскуватися перед товаришами! Але учора я твердо вирішив не розкриватися, і, мабуть, це було правильне рішення.

Манівцями добралися назад, під захист крутих скель і чагарників. Щоб спрямувати думки Маркоса на щось інше, я спитав його, хто був той чоловік, з яким він мав зустрітися минулого четверга — тобто за день до початку повстання — в Санто-Домінго для поїздки в гори.

— Андрес, — коротко відповів Маркос. — Він не прийшов.

— Я знаю. Замість нього в машину сіли Педро і Сандра, так? У транзитне таксі.

— Це вона тобі розповіла?

— Ні, Тото. Я розпитував його про вашу підготовку, от він і розповів про ту відчайдушну поїздку в таксі.

— Тебе цікавила передісторія?

— Мене цікавила роль Мануеля під час збору.

— Розумію. Ти підозрюєш тих, кого він привіз.

— Спершу було так. А потім я потихеньку виключав з числа підозрюваних одного за одним, починаючи з тебе.

— Красненько дякую. — Маркос зупинився. — А на кому скінчив?

— На Даріо та Хосе... Щодо тих двох, у мене були певні сумніви.

— Які, Тоні?

— Їхня участь у Домініканському народному русі. Кажуть, Трухільйо зрештою дозволив існування тієї організації і наспигував її своїми людьми.

— Таємна поліція всюди засилала своїх шпигунів.

— Хосе спіймали під час жовтневого повстання в північному гірському районі, а потім він несподівано опинився на волі.

— Боже мій, та він же втік! Послухай, я тобі розповім про нього.

— Гадаю, ви перевірили його версію.

Ми стояли під скаліченою шовковицею напівдорозі між уламками вертольота і нашим табором. Маркос холодно дивився на мене.

— Давай тут посидимо трішки, — запропонував він. — Мені твої погляди добре відомі. Я ще з Хуаном Бошем, коли він був президентом, обговорював це питання. Мало хто з нас уявляє собі масштаби проникнення агентури в різні організації нашої країни. Це справжні джунглі, в них заплутається і досвідчена людина. Взагалі ти можеш, за логікою контррозвідки, підозрювати тут кожного і всю справу отруїти недовір'ям. Саме тому ми вимагаємо у боротьбі проти зрадників держуватись духу нашої спільної боротьби.

— Як це розуміти?

— Дуже просто: будь-яку розмову за спиною у людини з нашого загону ми вважаємо хибним і негідним вчинком. Інакше ми не можемо почувати себе єдиним оплотом свободи. Хто діє інакше, той тим самим поглиблює безодню між різними групами, поділяє людей на два сорти — плебеїв та патрициїв. Коли хочеш, розпитуй мене про Андреса, він не з'явився. Тільки не розпитуй про Хосе! Його спитай сам, якщо маєш якісь сумніви...

Я мовчки проковтнув свою досаду. Позиція Маркоса була така ж чітка, як і неприємна. Повага, повага передусім. Свідоме протиставлення гнилому болоту режиму Трухільйо — модель ідеальних людських стосунків діяла і після зради Мануеля. Феліпе заплатив життям за таку великодушність. До того ж не кожен дотримувався цього правила, Хосе принаймні не вважав, що негоже говорити про відсутніх негативно... Як легко за такої поведінки дійти до випадку Мануеля! Власне, Маркос мав бути вдячний планові «Акула», без якого Мануель виказав би його

таємній поліції ще в Санто-Домінго. Боже мій, і такому простодушному чоловікові я довірився, хотів навіть розкрити йому заміри ЦРУ!

— Ну гаразд,— зрештою мовив я,— хто ж той Андрес?

— Капітан армії. Ми йому завдячуємо більшою частиною спорядження. Він передав нам зброю, вибракунувану його начальниками з метою заробити на нових поставках.

— Чому він ішов на такий ризик? Програвся в карти, заборгував? Може, на нього вже заведено справу?

— Андрес не взяв з нас ні копійки. Діяв з переконання. Він — шурин Сімона Буонавентури.

— Буонавентури?

— Так. То був останній із живих учасників десанту чотирнадцятого червня тисяча дев'ясот п'ятдесят дев'ятого року. Ти не знаєш тієї історії?

У загальних рисах я знав про ті події. Як не як, цією датою — чотирнадцяте червня — назвалася найсильніша тоді домініканська ліва партія, що виступала тепер за негайне повстання. Того дня півтори сотні повстанців висадилося десь у районі Пуерто-Плата, щоб повалити Трухільйо. Здається, їх було сто п'ятдесят чоловік — якесь магічне число, за даними Малони, тепер було стільки ж повстанців. А північне узбережжя являло собою класичні ворота для вторгнення повстанців, звідти вони завжди прослизали в Сьєрра-де-Монте-Крісті, це мені теж було відомо. 1949 року звідти почалася операція Луперон, повітряний десант поблизу місця, де висадився ще Колумб. 1947 року з нашої провінції Орієнте вирушив досить великий загін домініканців, кубинців та венесуельців, серед яких був і двадцятирічний Фідель Кастро. Вони теж збиралися висадитися у вотчині Трухільйо, але їх захопили ще в кубинських водах. Тоді Фідель проплив три милі в прибережній зоні, що кишіла акулами, уник арешту і навіть зберіг свій кулемет.

Усе це я пригадав, поки Маркос розповів про операцію 14 червня 1959 року.

— Диктатори сусідніх країн уже тоді дістали по заслугі, за винятком Трухільйо,— сказав Маркос.— Венесуела спекалася Хіменеса, Колумбія Рохаса Пінілью, Гаїті свого Маглуара. В Санто-Домінго сиділи Хуан Перон та ваш Батіста. Той тремтів на мішку золота в прибережному готелі «Ель-Харагуа» під охороною сотні вірних йому найманців. Коли партизани висадилися, він виїхав на Мадейру; Перон замовив собі місце на найближчий літак до Мадріда. Але Трухільйо не тремтів, він кинув на північ усю свою армію, послав торпедні катери й літаки-винищувачі... Через кілька тижнів усе скінчилося.

Певно, повстанці допустилися якоїсь помилки. Ясно, що діяли вони за кубинським зразком, проте умови там були інші. Повернення на батьківщину озброєних емігрантів не було новиною для країн Латинської Америки. Взагалі, кочування емігрантів у межах країн з іспанською мовою стало традицією. З часів визвольної боротьби проти колоніальної держави Іспанії ми поважали кордони країн так само мало, як і спільного ворога. Глибоке почуття солідарності об'єднувало політично свідомих людей. Негритянські революціонери Гаїті дали Сімону Болівару судна та двісті п'ятдесят бійців і допомогли висадитися у Венесуелі. Антоніо Масео був у Гондурасі генералом, перш ніж висадитися на Кубі, як і Хосе Марті. Че Гевара прибув з Аргентини, Фідель використав як трамплін Мексику. Пеппе Фігуерес, президент Коста-Ріки, при-

слав у Сьєрра-Маестра літаком чотири тонни зброї... Усі ці досить відомі факти додавали вірогідності грі Малони й моїй появі тут як посланця Куби. Ми тут починали новий розділ цієї історії. З важким серцем я вислухав, як скінчився попередній.

Якийсь час ми мовчки ступали по дрібному камінню. Привиди минулого не давали мені спокою. І знову мене мучило те, що я змушений мовчати. Мої невеселі роздуми перебила думка, що досі тільки невиразно ворушилася в свідомості:

— Маркосе, а як, власне, вийшло, що Сандра та Педро виявилися на місці, щоб замінити Андреса?

— Сандра з самого початку хотіла йти з нами.— Маркос ляснув пальцями, немовби сам собі подав якийсь знак.— У нас не було радиста, тому ми і взяли її. А Педро просто прив'язався.— Він замовк, його худе обличчя немовби сіпнулося.— Зрештою,— докінчив він,— нам потрібен кожний порядний чоловік, якщо він уміє лазити по горах та стріляти.

Тепер я був майже певен, що він щось приховує від мене. Так випадково не міг утворитися загін навіть у Санто-Домінго... Такі Мануеля чекає на людному розі вулиць, біля порту, в урядовому кварталі чи перед університетом. Маркос байдуже походить туди й сюди, поглядає на годинника, але Андрес не приходить. Зате раптом з'являються Сандра і Педро, під ручку, мов закохана парочка. Вони сідають у таксі, таксі рушає з чотирма бійцями та спорядженням... Ні, тут щось не те.

— Ти чекав тільки на Сандру, а вона взяла та й привела і свого друга?

Мені згадалося, що позавчора увечері Маркос не окликнув їх, коли вони в темряві проходили повз нас, прямуючи до рації; і тепер мені здавалося, що то неспроста.

— Приблизно так,— відповів Маркос.— Але ти спитай її саму. Ми без пригод доїхали майже до місця збору, а потім тріснула задня ресора. Проте ми вже були в безпеці, біля підніжжя Монте-Ванілехо.

— Під охороною Мануеля ви весь час були в безпеці.

— Ми приїхали останніми. Тото вже розпочав свою промову. «Ми стоїмо на історичному місці,— казав він,— на клапті визволеної території нашої батьківщини. Звідти пролягає шлях до вершин права й людської гідності...» Зрадник стояв поруч зі мною й урочисто кивав головою, виказуючи свою згоду.

Це я міг собі уявити. І ту сцену, і весь її пафос. Але як далі?

3

Трохи згодом нам скинули й третій парашут. Строкате полотнище упало поряд з табором. Пабло, Даріо та ще кілька чоловік привітали таку точність вигуками «Ура!»; закричав і один з наших віслюків. Ми ще не знали, що то була остання одержана нами посилка. Крім усього, що я вчора просив по радіо, там ще були, як ознака особливої уваги, тютюн, цигарковий папір, транзистор та резервні батареї, а також газети «Ой» і «Револьюсьйон» за 30 листопада.

Що там, у Сан-Ісідро, дістали й поклали в нашу посилку кубинські позавчорашні газети, свідчило про неабияке піклування. Домініканська контррозвідка мала досить клопоту з нами. Я вже давно не бачив цих видань і тому жадібно почав гортати їх.

«Ой» повідомляла про дальші кроки в створенні Єдиної партії кубинської соціалістичної революції та про розширення торговельних

зв'язків з Радянським Союзом. Заголовок великими літерами сповіщав про нові поставки рису з Китаю. А Вашингтон, говорилося далі, готує закон, за яким уряд США уповноважується припиняти економічну допомогу всім країнам, чиї судна перевозитимуть товари на Кубу чи з Куби.

«Революсйон» згадала про відставку ватажка емігрантів Міро Кардони та про судове переслідування п'ятдесяти п'яти американських студентів, що через Прагу поїхали на Кубу; за порушення розпорядження державного департаменту від 1961 року їм загрожувала кара до п'яти років ув'язнення та 5000 доларів штрафу... Фідель Кастро мав особисто відкрити національний чемпіонат бейсболістів-аматорів у січні наступного року. Обидві газети на першій сторінці повідомляли про авіаційний інцидент: зенітні батареї біля Сьєнфугегоса змусили сісти на аеродром літак, пілотований колишнім ад'ютантом екс-диктатора Нікарагуа Анастасіо Самоси. Пілот зізнався про свої зв'язки з кубинськими контр-революціонерами.

— Кінчай,— сказав Тото з-за спини.— Рушаємо.

Я неохоче згорнув газети. Отже, знову марш. Щиро кажучи, то було безглуздо отак без упину кочувати з усім тим вантажем. Щоправда, перед нами знову поставала якась мета, як ось тепер Піко-дель-Гато, проте вже ніколи, певно, не відбудеться зустріч з іншими загонами, хіба що стрінемося випадково. Справжньої мети ми вже не мали, не мали й оперативного плану після того, як було відмінено об'єднання загонів у Лас-Манаклас. Нам бракувало основної ідеї, поняття про дійову стратегію. Ми лише перебували в русі, бо всі — і ворог теж — здавалося, звикли до того, що партизани постійно пересуваються.

— Які в тебе, власне, наміри? — почув я рипучий голос Хосе.

— Та ти ж знаєш,— відповів Тото.— Йдемо до місця збору.

— Це ясно. А що далі?

— Далі видно буде.

— Ну звісно. Йти до місця збору, потім до іншого місця збору і так без кінця. Тому, що нас переслідують винищувачі-бомбардувальники, так? Але ж на марші ми ризикуємо значно більше... Це, Тото, нічого спільного не має з серйозними військовими діями.

Тото терпляче вислухав ту промову. Він стояв, як звичайно, перед напханим під зав'язку рюкзакком і двома пальцями крутив пасмо чуба. Спокійна впертість була його силою і слабкістю водночас. Очевидно, йому нелегко було щось вирішувати. І він неохоче відмовлявся від своїх рішень, навіть якщо вони й застарівали. Він завжди відкладав такі справи на потім.

— А що ти пропонуєш? — зрештою запитав він.

— Колись та мусимо ж вирватися з гір,— мовив Хосе.— Принаймні в пригірські райони, де знайдемо людей, селян... Інакше все це надаремне.

Я обернувся до нього. Як уже бувало й раніше, Хосе мав слухність. Він побачив наше слабке місце — відсутність стратегічного плану. Звичайно, говорячи про це, він не мав на меті дошкулити Тото. Рано чи пізно ми мали визначити план дальших дій; це можна було зробити й зараз.

— Це вирішить Маноло Таварес,— мовив Тото.

Його обличчя виражало збентеження. Якби можна було, він би охоче став під команду доктора Тавареса. Але від того директив не було. На них не можна було сподіватися і в майбутньому, бо ми, як

загін зв'язку, мали швидко реагувати на вказівки по радіо. Отже, утворилося немовби два керівних центри. Таварес поки що далеко, і за даної ситуації Тото більше залежав від нас — від Маркоса, Педро, Хосе та від мене.

В цю мить почувся голос Педро:

— Так, а це що? Що означає оцей значок?

Весь цей час він возився з трофейною картою, намагався скласти до купи її шматки; карта надто довго пролежала в мокрому, на складках подерлася. Ми схилилися над нею. Педро вказав пальцем на місце, де олівцем було намальовано трикутний прапорець, що майже зовсім розплився, тому ми й не помітили його одразу.

— Тактичний знак,— мовив Педро.— Там, видно, стоїть рота.

— Малоймовірно.— Тото розгорнув свою карту, карту шосейних доріг фірми «Шелл».— Армія там ще ніяк не може бути. Найближче шосе звідти кілометрів за сорок.

— За три дні таку відстань подолає і наша армія,— сказав Педро.

— «Наша»?— перебив його Хосе.— То не наша армія!

— Облиште,— буркнув Тото.— Я певен, вони не наважаться заходити так далеко в гори. Армія боїться гірських районів.

— В Сьєрра-де-Монте-Крісті вони все-таки пройшли.

Заперечення Хосе стосувалися найголовнішого, опозиція Педро — лише тактики. За словами Маркоса, він «просто прив'язався» — а тепер уже був чимось на зразок ад'ютанта Тото. Кому не сподобається такий відвертий і сміливий хлопець, якщо він підтримує лінію в цілому?

— Цей значок стоїть у зоні нашого маршруту,— сказав Маркос.

Я розгорнув і свою карту. Справді, той загадковий прапорець містився в зоні поблизу Піко-дель-Гато. Достобіса — якщо це справді щонебудь означало, то ми можемо там наткнутися на ворога. Але ж, у такому разі, місце збору загону під загрозою.

Тото глянув на годинник.

— Наші групи уже шість годин у дорозі. Хто ж їх тепер дожене? Якщо ми все ж таки пошлемо когось, у нас поменшає носіїв. Тоді нам доведеться застрягти тут на два дні.

— Цей значок — єдина помітка на карті, що, як видно, не стосується даного маршруту вертольота,— констатував я.— Але якби під цим малися на увазі ворожі нам сили,— скажімо, щоб літаки помилково не атакували їх,— тоді на карті були б ще якісь подібні значки. Отже, можливо, що цей прапорець все-таки стосується тільки польоту. Може, Піко-дель-Гато була орієнтиром для пілотів.

— Цілком можливо,— погодився Тото.— Та вершина має своєрідну форму, її ні з чим не переплутаєш. Якщо дивитися з нашого боку, то вона схожа на голову кота.

— І все ж ми повинні діяти так, наче там стоїть ворог. Я запропонував би два заходи: охороняти загін у поході краще, ніж досі, й рухатися до місця збору так швидко, щоб прийти туди першими. Принаймні ніхто несподівано не напореться на противника.

Говорячи це, я ненароком глянув на нижній край карти. Зліва вона була трохи надірвана, і там, на місці відриву, я побачив другу позначку — знов-таки прапорець, від якого залишився тільки ріжечок. Той пункт містився на заході, далеко за межами району наших дій. На моїй карті, згорнутій учетверо, його не було видно. Але на карті Тото я знайшов його досить швидко. Він лежав трохи на північ від шосе Асуа—Сан-Хуан, відтинку автостради, що з'єднувала Санто-Домінго з

Порт-о-Пренс, столицею Гаїті. Від того шосе йшла звивиста дорога в гори; кінчалася вона тупиком у місці, що звалось «Гамака» — певно, якийсь маленький населений пункт.

4 Пополудні ми рушили на південь. Ішли через плато, порізане ущелинами. Було душно, над вершиною Лома-Тіна збиралися хмари. Місцевість нагадувала мені Сьєрру-де-Ескамбрей — там, на батьківщині. Трава сягала колін; сріблясті будяки, острівці чагарників і маленькі купки дерев; в ущелинах росли евkalіпти та бамбук. Кілька разів десь неподалік пролітали винищувачі, старі пропелерні літаки типу «Мустанг», проте нас вони не помітили, бо летіли повільно, і ми, зачувши гуркіт моторів, ховалися в гущавину.

Спершу я йшов з авангардом, а після обіднього привалу разом з Пабло охороняв лівий фланг. Тепер ми з Сандрою йшли позаду, щоб бути біля рації, коли надійде час вечірньої передачі. З рацією за плечима, злегка погойдуючись на ходу, дівчина вела за собою віслюка з новим кулеметом на спині. Її присутність тут, серед цих суворих чоловіків, здавалася мені якимсь чудом. Вона просто не пасувала до цього оточення.

Знову наблизилися два «Мустанги», що вже з годину кружляли над центральним масивом. Ми завели віслюка у виярок і почекали, поки вщухне гуркіт моторів. Кулемет М-60 з повітряним охолодженням разом із сошкою та бойовим комплектом на 1200 патронів важив близько центнера. Ті віслюки нам дуже стали в пригоді, але вони ніколи не поводитися тихо. Сандра пестливо поплескувала по спині віслюка, який чухався об виступ скелі.

— Вапняк,— прошепотіла вона. Коли літаки були близько, вона завжди говорила тихо.

— Як у мене на батьківщині,— відповів я, аби тільки щось сказати. Певно, вона говорила лише од страху.

— Біля Піко-дель-Гато почнеться вапнякова смуга. Там багато печер! Тото добре орієнтується там, це його район.

— Його район?

— Він фахівець із печер — член домініканського товариства speleologів. Він перший дослідив і склав карту цієї частини Центральних Кордільєр; я маю на увазі підземний лабіринт.

Про це я ще не чув. Якнайменше говорити про себе — типова риса вдачі Тото.

— Коли ми вже доберемося туди, нас ніхто не знайде,— сказала Сандра.— Армія там не знає ні ходів, ні виходів.

Певно, Тото розповів їй усе це, аби підбадьорити.

Під час чергової зупинки я запитав Сандру:

— Хто тебе, власне, взяв до цього загону — Педро чи Маркос?

Вона відповіла не одразу. Обидва винищувачі цього разу пролетіли нижче, бо нижче спустилися хмари.

— Звичайно, Маркос,— мовила вона після паузи.— Адже він ще з літа був зв'язаний з «М-чотирнадцять-шість».

Вона вжила аббревіатуру від «Мовімієнто 14 Юніо» тобто Руху чотирнадцятого червня.

— А Педро?

— Той сам вирішив іти з нами.

— А чому?

— Його родина зазнала багато лиха за часів Трухильйо.
— Але ж його дядько майор?
— То що з того? Не кожен офіцер негідник. Маркос, наприклад, мав прийти з одним капітаном... Родичі Педро дуже бояться, що можуть повернутися колишні порядки.
— Проте не вони прийшли, а Педро.
— Вони вже, певно, надто жирні для гір.— Сандра жувала травинку й визивно посміхалася.
— А я спершу думав, що тебе привів Педро.
— Ще чого! Він же й сам ще хлопчак.
— А Маркос — чоловік, так?
Вона виплюнула травинку.
— Що мені не подобається в тобі, то це намагання все випитати.
— Ти ж можеш і не відповідати.— Я зрадив, що вдалося вивести її з рівноваги.
— Але ж ти наш політкомісар! — Вона блиснула на мене очима.— Отже, будь ласка, Тоні: Маркос уже справжній чоловік. Його редакція міститься навпроти проектного бюро, в якому я працювала. Містилася, слід було сказати, бо путчисти наприкінці вересня все там розгромили. А до того ми щодня бачилися в кафе на розі, де я обідала. Спершу він просто підійшов до мого столика, потім запросив разом повечеряти... А одного разу ми й поснідали разом. Цього досить?
Виходить, вона не таке вже й дівчисько, як я собі гадав...
— Пробач мені ці запитання.
— Мені не важко на них відповісти.— Нараз у неї на очах заблищали сльози.
Я, певно, образив Сандру, хоч і не хотів цього. Але ж саме її присутність у загоні спричинила цілий ланцюг плутанини...

5 Надвечір почався дощ — і саме вчасно для нас, бо ми потребували води, а в тих місцях не було ні джерел, ні струмків. Отже, замість сховатися від дощу під наметами, ми розстелили їх, щоб зібрати побільше води. Спершу дощ не дуже нам дошкуляв, проте незабаром почалася справжня злива — і ми всі вимокли до нитки. В ущелинах шуміла вода, там утворилися справжні потоки. Низькі хмари насувалися з південного сходу; Піко-дель-Гато, яку ми ще годину тому бачили поперед себе, зникла за сірою завісою. Поривчастий вітер гуляв по плато, гуркотів грім. На обрії жовтіла вузька смужка — слід призахідного сонця.

В цьому хаосі я заходився складати радіограму. Під маленьким наметом, що майже не захищав од дощу, нікому, крім мене, не знайшлося місця. Я написав офіційне зведення і сам його зашифрував; у ньому повідомив про наше місцеперебування й підтвердив одержання третього вантажного парашута. Ніякого спорядження ми вже не просили — більше не могли нести на собі.

Через грозу мені важко було встановити зв'язок. У трубці весь час тріщало, позивні приймальної станції долинали слабо, певно, ми не точно спрямували антену. Після нашого маршу на південь азимут змінився, та й вітер колихав антену туди й сюди. Тільки-но я передав свій текст, як зв'язок зовсім перервався.

На такий випадок я мав вказівку зв'язатися ще раз о десятій годині, а при потребі й опівночі. Я розшифрував те, що встиг прийняти: гру-

бе запитання про Лас-Манаклас. З усього було видно, що там, у штабі, втрачали терпець. Очевидно, зосередження війська закінчено, половина армії стояла під Лас-Манаклас і мокла під дощем, чигаючи на нас. Я уявив собі настрій їхніх офіцерів. Звичайно вони ночували навіть не в казармах, а в чистеньких віллах гарнізонних містечок. Їм хотілося докінчити цю справу, не застудившись.

Я мав три години, щоб обміркувати дальшу тактику. Треба було якось виправдати наш учорашній марш на південний захід і сьогоднішній поворот на південь. Офіцер зв'язку там, у Сан-Ісідро, що приймав нашу інформацію, як видно, був не дурень; можливо, він, як і дядько нашого Педро, сподівався дістати підвищення по службі... Я вирішив звалити провину за затримку на доктора Тавареса, номінального ватажка повстання: Таварес, мовляв, сам визначає шлях загонів до місця збору. Про те, що й ми мали коритися його наказам, там, певно, зрозуміють.

Буря потроху вщухала, гроза пересунулася далі на захід. Проте й о десятій знову щось не клеїлося з передачею. Зв'язок не став стабільнішим, і, коли я закінчив передавати пояснення, перешкоди в ефірі стали просто неможливі. В моєму блокноті лишився незрозумілий уривок тексту.

До мене в намет заповз Тото.

— Ніяк не розберешся? — стурбовано запитав він. — Може, в апарат потрапила вода?

— Це виключено, — відповів я. — Передатчик цілком справний. Ми спробуємо потім ще раз.

Але опівночі приймальна станція зовсім мовчала. Або там щось запідозрили, або ж пішли вже спати, бо атмосферні перешкоди не давали нормально працювати. Далеко на північному заході, біля кордону з Гаїті, де могла стояти радіостанція противника, весь час миготіли блискавки.

Ми рушили далі; всі перемерзли, вимокли і, хоч дощу вже не було, ми не могли навіть розпалити багаття, бо все буквально просякло водою. Щоб не застудитися зовсім, треба було рухатися. Тото мав намір до світанку досягти краю гірського плато. Він знав там кілька хатин вуглярів, і надія знайти дах і сухе деревне вугілля для бездимного багаття підганяла нас уперед.

— Ми будемо частіше відпочивати вдень, а в темряві треба йти далі.

Я підтримав його: поблизу могли виявитися ворожі частини, до того ж невідомо, як поведеться ставка, що в будь-яку хвилину могла махнути на нас рукою. То була вітряна безмісячна ніч — моя третя ніч у тій країні.

Поки що все йшло за планом — перед сходом сонця ми стояли над урвищем у кінці плато. Перед нами клубами здіймалася пара, імла хвилями вкривала дно долини. Проте хатин вуглярів і сліду не було. Тото вислав розвідників, але ті повернулися ні з чим. Ми продиралися крізь густий чагарник, поки не знайшли зручної для привалу улоговини. Виснажені, ми попадали на землю й дивилися, як рожевіє небо на сході. З досвітньої імли виринала вершина — Піко-дель-Гато, череп кота. І нарешті поряд з Монте-Ванілехо спалах-

нуло сонце, виринувши десь із вод Атлантики. Яким бажаним було воно для нас!

День випав ясний і тихий. Педро крутив транзистора, скинутого з останнім вантажним парашутом. Певно, його нам прислали для звірки годинників, щоб ми мали змогу вчасно виходити на радіозв'язок. З транзистора линула приглушена музика, радіо Санто-Домінго передавало «Ча-ча-ча». Потім почувся урочистий голос — церковна радіостанція з Ла-Вега передавала ранкову молитву. Далі — Гаїті. Останні вісті з Порт-о-Пренс французькою мовою, якої, крім Маркоса, ніхто не розумів. Ці станції було добре чути, та вони й містилися найближче до нас. Від Святої Гори біля Ла-Вега, що на ній стояла церковна радіостанція, нас відділяло якихось п'ятдесят кілометрів.

Педро насилу спіймав одну кубинську станцію, мабуть, Сантьяго, проте ми почули лише уривки якихось фраз. Ми присунулися ближче до Педро з надією почути хоч щось, що стосувалося б нас самих.

Північноамериканський диктор сказав, що сьогодні вівторок, третє грудня. Президент Джонсон заявив перед обома палатами конгресу, що в державній політиці він додержуватиметься курсу Джона Кеннеді. Мис Канаверал, на якому міститься ракетний полігон, — вів далі диктор, — надалі зватиметься Мисом Кеннеді. Анастас Мікоян після участі в похороні Кеннеді виїхав на батьківщину. Перед від'їздом він висловив надію, що й новий уряд США шукатиме взаємоприйнятнoго розв'язання спірних питань.

Повідомлення йшли одне за одним: над Кюрасао розбився літак, у Колумбії повинь, у Каракасі студентське заворушення; і жодного слова про Домініканську Республіку. Ми намагалися вгадати місцезнаходження радіостанції — Пуерто-Ріко, Лебедині острови, Ямайка чи Флоріда?

— Почекайте, поки повідомлять точний час, — мовив Маркос.

Аж тут диктор сказав: «This is American forces network in the Caribbean area, newsroom Guantanamo. At the sound of the last tone it will be seven hours Eastern standard time...»¹ Тепер ми знали, що говорив він з кубинської території.

— Ті паразити сидять всюди, — сказав Даріо. — З військовими радіостанціями, літаками, радарними установками... Мене дивує, як наша машина ось уже тричі проривалася сюди.

«Мого зауваження про те, що поодинокі літаки можуть проникати й крізь радарну сітку, буде досить», — подумав я. Та перш ніж устиг щось сказати, Сандра бовкнула:

— Мене дивує дещо інше. Чому вони досі нічого не повідомляють про повстання, яке триває вже п'ятий день? На Кюрасао впав літак! А тут хіба ще не впав жоден?

— Служба преси в Санто-Домінго, безперечно, діє хитро, — пояснив Маркос. — Заглушує всі повідомлення, а те, що все ж просочується, вона відтарабанить абияк. Перекриттю доріг вона знайде яке-небудь туманне пояснення, а про вертоліт і зовсім не згадає.

— І ніхто про нас не знає!

— Саме цього вони й прагнуть, — мовив Хосе. — Я діяв би так само, якби то була моя служба преси.

— Потерпіть-но, — бубонів Тото, — ми ще матимемо велику пресу.

¹ Ви слухали повинні радіо американських збройних сил у зоні Карибського моря, радіостанція Гуантанамо. Останній звук сигналу прозвучить точно о сьомій годині за східноамериканським часом (англ.).

— Але ж сама вона до нас не прийде,— мовив Педро.— Все треба організувати. Фідель Кастро тоді часто запрошував до себе журналістів. Він мав свою службу преси, що приймала відомих зарубіжних кореспондентів і позаштатних репортерів. У нього побувала ціла бригада з колумбійського телебачення.

— А ми не можемо запропонувати їм навіть стільця.

— Зате могли б запропонувати дещо інше, Тото. Ті людиці полюбують сенсації, то їхній бізнес. А ми нічого сенсаційного не робимо. Фідель тоді викрав Фанхію, щоб його нарешті помітили. Пам'ятаєте Хуана Мануеля Фанхію, аргентинського мотогонщика, що узяв перше місце на змаганнях у Гавані? Викрав з готелю, а наступного дня висадив біля аргентинського посольства з письмовим вибаченням. Отоді весь світ побачив, що Батіста не господар навіть у своїй столиці... Я правильно кажу? Так це було, Тоні?

— Правда,— сказав я.— Це було в лютому п'ятдесять восьмого року. Щоправда, на той час Фідель уже більше року мав свою оперативну базу в горах. Пережив там другу зиму, і його вже підтримувала вся країна. Радіо Ребельде вже передавало його власні повідомлення. В аптеках несподівано виявилась нестача певних медикаментів та перев'язочного матеріалу. А в текстильних крамницях підвищився збут нейлонових курток, непромокальних плащів і тканини кольору хакі. Поліція знала, куди все це йде. Через увесь острів на схід і до Сьєрра-Маестра, хоч та й була оточена.

— Колись і ми доживемо до такого,— докинув Пабло.

— Колись!..— Педро знову повернувся до мене.— Адже ви теж не чекали, склавши руки, поки повстанці переможуть у Східній провінції. Штурм урядового палацу відбувся ще за рік до того.

— Але ж він був невдалий.

— Справді? Адже то був сигнал! Президент Батіста тікає від жменьки студентів, вислизає чорним ходом...

— Небачено сміливий наскок,— мовив я.— Так само, як і штурм фортеці Монкада. Фідель ніколи не заперечував проти таких операцій, проте вони мали підтримувати основну боротьбу, відповідати їй цілям. З досвіду поразки в Монкада він побачив, що ізольовані акції приречені на провал і тягнуть за собою великі жертви. Відтоді він не покладався більше на ризиковані операції, взагалі на самі тільки військові удари. Він з успіхом застосовував майже всі форми боротьби: демонстрації, страйки, пасивний опір, наскоки й військові операції. Така була в нього стратегія.

Тото вимкнув радіо.

— Найважливіше—це база в горах. З неї все починається.

— Якщо при цьому ще й діють,— ущипливо докинув Хосе своїм прокуреним голесом.— А коли на тій базі сидять, згорнувши руки, на тому все й кінчається.

З цього й почалася гостра суперечка, яка врешті-решт спричинилася до того, що загін поділився на два табори. Хоча Тото, Маркос та Педро й посилялися на кубинський приклад, проте вони не вірили, що тут удасться підняти селян на повстання. Ставка робилася на жителів міста, студентів, безробітних, навіть військовослужбовців. Хосе та Даріо, навпаки, твердили, що треба мобілізувати село, здійснюючи рейди з гір. Вони не погоджувалися з тим, що революційні сили зосереджені тільки в містах.

В цій суперечці деякі компаньєрос по кілька разів змінювали свою позицію. Незважаючи на це, утворилося дві партії, що, власне, існували й доти: М-14-6 та Народний рух. Їхні доктрини про державний переворот мали тепер знайти своє підтвердження на ділі, зерна давніх розходжень почали проростати, і мені випала місія третейського судді. Звичайно, я тут мало чим міг допомогти — єдиного рецепту боротьби для всієї Латинської Америки немає, національні відмінності тут надто значні, і я не знав, на які групи населення можна розраховувати насамперед. Але я таки мусив узяти на себе цю невдячну місію, аби не допустити розколу в загоні. Спробував натякнути на те, що ніхто нам не забороняє поєднати обидва шляхи. Поняття «комбіновані форми боротьби» обговорювали так і так, погоджувалися, що то найкраще, що можна придумати, але далі розмов діло не йшло.

Про моє незвичайне посередництво ще буде мова. Гострий на язик Педро того віторка висловив надію, що «пошуки взаємоприйнятного розв'язання спірних питань ще триватимуть». То була цитата з американських радіоповідомлень, у яких ішлося про можливий компроміс між Радянським Союзом та США. Досить скоро виявилось, що досягнення компромісу між нашими двома партіями в загоні — не менш складна проблема.

7

Оскільки про сон годі було й думати, я запропонував Тото посплати розвідку до Піко-дель-Гато. Ми мали йти до місця збору схилом кілометрів зо два завширшки, що згори не проглядався й кінчався крутими урвищами.

Пабло та Педро зголосилися супроводити мене. Цим Педро виявив неабияку мужність: він ще вночі скаржився, що до крові натер ноги.

Наш невеличкий дозор пірнув у густий чагарник. Сонце ще не дуже пекло, і ми швидко спускалися схилом. Я уважно розглядав місцевість, часом брався за бінокль, але з думки ніяк не йшла та суперечка. Поштовх до роздумів дав Педро — знову вискочив, аби переплюнути Маркоса й похизуватися перед Сандрою. Похизуватися — це, здається, керувало всіма його вчинками, тому він і зголосився добровільно йти зі мною, хоча з усього було видно, як він стомився.

Безперечно, він пішов у гори не тільки тому, щоб бути з Сандрою. Для молодших учасників Руху чотирнадцятого червня це означало вирватися з буденного життя, з безглуздої метушні в конторі чи в університеті, з чужого тобі батьківського дому, де, потихеньку лаючи новий режим, поступово пристосовуються до нього. А ці не хочуть плазувати, вони прагнуть стати господарями своєї долі, влаштувати своє життя краще, ніж їхні батьки.

Але що ж спонукало інших — Пабло, Даріо, рубачів цукрової тростини, збирачів кави, сезонних робітників, погоничів худоби? Адже ті прагнули чогось іншого, вони хотіли вирватися із злиднів. Ці відчували несправедливість та утиски скорше шлунком, а не головою, а де болить дужче, добре ж відомо. В заростях цукрової тростини Пабло заробляв півтора долара на день, півтора долара за одинадцять годин важкої праці під пекучим сонцем, а десь-інде навіть цього не платили. Голодний пайок, тобто мінімальна платня, жалюгідні копійки.

Звичайно, не обов'язково повставати, можна звикнути до злиднів і навіть удавати, що тобі весело. Вчора, коли ми йшли у фланговому

дозорі через гірське плато, Пабло розповідав мені, що він був музикою. В Пунта-Кауцедо, на аеродромі Санто-Домінго, їхня капела з гармошками, тамбуринами, бляшанками й тріскачками зустрічала іноземних туристів, виконувала перед ними національний танок «Меренге». «Який життєрадісний народ!» — говорили ті й кидали мідяки.

То нелегкий шлях — від напівжебрака-музики до повстанця, який ішов зараз поряд зі мною, вперто зігнувши смагляву шию. Мені лиш неясно було, чи зачепила Пабло суперечка між Тото й Хосе. Що він думав про все це, важко вгадати. Він повадився нейтрально, як і більшість бійців, та, мабуть, його бентежила та дискусія. Він належав до «М-14-6», проте такі люди, як Хосе, внутрішньо, видно, ближчі йому... Я ніби знову почув сміх Хосе, що наче пилкою різав: «Викрадення з готелю, наскок на урядовий палац? Слухай, молодичу, якщо ти хочеш робити революцію в залі, то краще лишався б удома».

Ми досягли середини схилу; сюди вже сягала тінь від «Котячої голови». Місцевість перед нами, здавалося, була безлюдна. В районі нашої стоянки, в улоговині, вже нічого не можна було розгледіти. Враз Пабло смикнув мене за рукав і показав назад. Ліворуч за нами виринули з імлі хижки вуглярів, отже, вони все-таки існували! Вони стояли за виступом обриву плато — наші дозорці не помітили їх тоді в досвітніх сутінках. Від нашого вибалку до них якихось сімсот метрів, а від нашого дозору навіть ближче.

Мені здалося, що там щось негаразд. Перед хатками лежали складені в бурт, але не підпалені дрова. Я нарахував десяток людських постатей — щось забагато: бідна на дерево місцевість між гірським плато й Піко-дель-Гато могла прогостувати щонайбільше п'ять-шість вуглярів. Я підняв до очей бінокль і побачив чоловік двадцять, що стояли в ряд. То були солдати. Передовий пост армії. Вони тільки що вийшли з хатин. Поводились безтурботно, як у дворі казарми. Я нарахував шість пірамід карабінів; якоїсь іншої зброї ніде не було видно.

Ми негайно подалися назад. Дорога була кожна секунда. Досить, щоб закрити один з наших віслюків, і нещастя не минути.

— От вам і прапорець на карті, — сказав Педро на бігу, — то тактичний значок, рота!

Ми добігли до вибалку, і за мить усі вже були на ногах. Звістка про близьку небезпеку наелектризувала бійців. Маркос запропонував напасти на ворога зненацька, з плато. Його підтримала більшість повстанців.

— Це, очевидно, передовий пост, — застеріг я. — Шум бою підніме інших, і вони переріжуть нам шлях. А це означатиме відступ через гірське плато, при денному світлі, можливо ще й з пораненими.

Тото погодився зі мною й наказав забирати вантаж. Певно, він також розумів, що перший бій, хай навіть просто сутичка, повинен кінчитися перемогою. Ми зішли схилом під скелі, і десь за півгодини перед нами в почорнілому, повитому дикими заростями камінні відкрилася світло-сіра аркада.

Тото показав на повиті ліанами кам'яні стовпи.

— Віслюки боятимуться туди йти, — зітхнув він, смикаючи себе за чуб. — Проте це найкращий шлях нагору, компаньєрос...

Ми не одразу зрозуміли його. Потім помітили грушовидної форми отвір, не більше метра заввишки, з якого сочилася вода. Печера

вела паралельно до зовнішньої стіни під гору, то були ворота, які, при потребі, міг би утримувати один боєць.

— То ми там повинні сховатися? — запитав Хосе. — В отій мишоловці? Навіщо? Почекаати до кращих часів, так?

— Вона може стати мишоловкою для когось іншого, — Тото говорив тихо, але твердо: — Всю гору вздовж і впоперек пронизують ходи. Неприступна фортеця для того, хто знає той лабіринт. Є ще отвори для спостереження, нагорі в скелях, куди ніхто ззовні не підійде... Там, усередині, ми почекаємо приходу наших трійок. Вигіднішого пункту немає.

Він відчепив кишеньковий ліхтарик і поліз у отвір, звідки війнуло прохолодою — або могильним духом, залежно від обставин.

*З німської переклав
Микола ДЯТЛЕНКО*

(Закінчення в наступному номері).

ІТАЛІЙСЬКА РЕАЛЬНІСТЬ І КУЛЬТУРА

Понад століття тому, в 1870 році, видатний італійський вчений і громадський діяч Франческо Де Санктіс, завершуючи свою славну «Історію італійської літератури», написав пророчі слова: «Ми бачимо, як у наш вік вимальовується вік новий. І на цей раз ми не повинні опинитися позаду». Це передбачення збулося. Внаслідок певних історичних умов, аналіз яких виходить за рамки статті, в Італії останньої чверті століття складні і суперечливі процеси розвитку літератури і мистецтва мали особливо цікаві результати.

Відтоді, як перші неореалістичні фільми, що з'явилися невдовзі після війни, вразили весь світ, італійське мистецтво посіло місце, якого воно не посідало з часів Рісорджіменто. Сталося це тому, що італійці виступили в ролі повноважних представників загальноєвропейського руху Опору і з дивовижною силою висловили у своїх фільмах ідеологію і мораль демократичної антифашистської революції.

Пальміро Тольятті стверджував, що цілком правомірно говорити про ідеологію Опору. Дійсно, протягом хай короткого часу спільна боротьба проти фашизму об'єднувала людей зовсім несхожої орієнтації — атеїстів і католиків, переконаних, політично

зрілих бійців і молодих робітників або студентів, людей, що погано розумілися в теорії, але інстинктивно відчували, на чиєму боці правда. Зненависть до фашизму, жадоба свободи і справедливості, віра в краще майбутнє, в те, що негайно після перемоги виникне новий, кращий світ — така була ідеологія Опору. Шукаючи історичні аналогії, можна пригадати саме Рісорджіменто, одним з видатних представників якого був де Санктіс. Тоді об'єдналися люди, які, незважаючи на класові та інші протиріччя, мали спільну мету — національне визволення своєї країни. Після об'єднання Італії деякі з них опинилися в різних таборах і стали ідейними ворогами, але протягом попередніх десятиріч ідеологія Рісорджіменто була реальністю.

В інший історичний момент, у ХХ столітті, виникла ситуація, що нагадала славетну добу Рісорджіменто. Рух Опору був для італійців не тільки політичною, але й моральною революцією. Двадцять років чорносорочечники «культивували» лицемірство, жорстокість, брехню, систему псевдоцінностей. Але сплив час, відведений їхньому режимові, і в партизанських загонах проти них билися робітники, селяни, інтелігенти, торговці, священники. Це був великий,

неповторний час, який створив неповторне мистецтво.

Дійсно, хіба не справжнє диво фільми італійського неореалізму, створені в країні, яка тільки-но покінчила з фашизмом, фільми, які з такою пристрасстю і переконливістю стверджують ідеї демократії і високого гуманізму? Це був складний сплав заперечення, презирства, іронії, жорстокої сатири, викриття фашизму, — і з іншого боку чудової мужності, глибокої віри в людську солідарність і доброту, справжнього демократизму. І тепер, коли неореалізм — це вже минуле, коли багато старих уявлень видаються наївними і спрощеними, коли змінилися смаки, коли виникли нові естетичні течії і школи, найголовніші духовні і художні цінності тих років збереглися. Мені здається, тут не треба боятися слова: безсмертя.

Перш ніж дати стислу характеристику італійського повоєнного літературного процесу, треба згадати про одну особливість культури романських країн. Я маю на увазі надзвичайно тісний зв'язок мистецтва і політики. Не будемо заглиблюватися до аналізу першопричин, але це так. Протягом століть літератори в Італії активно втручаються в політику, а політичні і державні діячі — іноді некорисливо, а іноді від надмірного марнославства — в мистецьку царину. Це накладає особливий відбиток на розвиток культури, надає особливої гостроти взаєминам творчої інтелігенції з політичними партіями.

Поняття *engagement* (по-італійськи — *impegno*), яке виникло в 40-х роках, — найхарактерніша особливість повоєнної культури. І досі сперечаються про те, чи існувала чітка поетика неореалізму, чи це був якийсь стихійний рух. Італо Кальвіно, один із найцікавіших італійських прозаїків, наполягає на тому, що хоч

неореалістичної школи в звичайному розумінні цього слова не було, у письменників-неореалістів були свої естетичні норми. Коли після сімнадцятирічної перерви, в 1964 році, був перевиданий роман Кальвіно «Доріжка до павучих гнізд», автор написав до нового видання передне слово, різке за пристрасстю і відвертістю — нещадне, розумне, гірке, — це людський і літературний документ незвичайної сили.

Кальвіно, не вагаючись, не боячись звинувачень у схематизмі і в спрощенні, стверджує, що він зобов'язаний був у роки Опору написати цей роман. Чому зобов'язаний? Тому, що партизани, які боролися в міланському підпіллі, вже одержали свій роман («Люди і нелюди» Еліо Вітторіні), а партизани, які боролися в горах (Кальвіно був з ними), також мали право на свій роман — з іншими ритмами, з іншою інтонацією. Кальвіно стверджує, що в художній практиці неореалістів найважливішу роль відіграє саме слово, стиль, максимально виразна мова, обов'язкове використання діалектів, що, зрозуміло, має особливе значення для такої країни, як Італія, де неаполітанець майже не розуміє міланця, коли той не говорить літературною мовою.

Але той самий Кальвіно, який постійно повторює слово «ми», підкреслюючи тим самим повну спільність політичних та естетичних позицій художників Опору, визнає, що на палітрі неореалістів було замало барв, лише біла або чорна. Вони вважали, що відтінки непотрібні — потрібні найголовніші поняття і почуття, всілякий психологізм і копірвання в душах персонажів не відповідає актуальним завданням боротьби, естетика неореалізму потребує сили і виразності, а не гри світлотіней.

Я пишу про цю передмову тому, що в ній гранично загострені думки, котрі зустрічаються в багатьох книжках. А також, що в середині шістдесятих років, коли це було написано, сам

Кальвіно працював зовсім в іншій площині, змінилася проблематика, і неореалізм уже належав минулому, але Італо Кальвіно цього минулого зрікатися не хотів. І мені особисто (а я не можу примусити себе бути байдужою) моральна позиція Кальвіно глибоко імпонує. Так, ця епоха була неповторною, вона створила неповторне мистецтво, яке неминуче повинно було зійти зі сцени, коли змінилася життєва реальність, коли стали необхідними інші виміри художнього мислення. І все ж таки те, що було, ніколи не забудеться: мистецтво неореалізму відповідало глибокій суспільній необхідності і створило духовні і художні цінності, які відобразили зненависть до фашизму, час великих сподівань і — на жаль, — нездійснених ілюзій.

Вже в середині 50-х років було очевидно, що неореалізм не зможе подолати кризи, яка його охопила. Час визначено не випадково — то були роки, дуже складні для Італії. Непевність антифашистської коаліції вже давно була підтверджена фактами, протиріччя між різноманітними загонами, колись об'єднаними рухом Опору, різко визначилися.

Італійський «патронат» перейшов у наступ — і дуже рішучий. Настав період спаду, тимчасового «відпливу», — ці настрої охопили і робітників, і прогресивну інтелігенцію. На той час стало зрозуміло, що «ідеології Опору» вже не існує. Розпочався період «неокапіталізму», виникає нове історичне тло. До старих традиційних суперечностей (місто — село, Північ — Південь і т. д.) додалися нові, притаманні так званому «суспільству добробуту». Маси селян мігрували із злидених районів Півдня до промислових центрів Півночі, якісно змінився склад пролетаріату, бурхливий розвиток індустрії створив нові групи технічної інтелігенції, котрій належало грати дедалі важливішу роль. Змінювалось обличчя Італії, яка за п'ятнадцять років перетворилася з аграрно-індустріальної на ін-

дустріально-аграрну країну, відбувався докорінний злам усіх структур, і це не могло не позначитися на літературі і мистецтві.

Прошу не вважати хід думок автора статті вульгарним соціологізмом. Я добре розумію, що нема автоматичного зв'язку між змінами, що сталися в країні, і мистецькою ситуацією: це аксіома. Та незважаючи на відсутність такої «синхронності», вплив життєвої реальності на літературний процес, зважаючи на високу політизацію італійської культури, надзвичайно великий. Ми не можемо розглядати явища мистецтва, як «річ у собі», і повинні аналізувати їх у діалектичному зв'язку з найважливішими фактами соціальної, політичної та ідеологічної боротьби. Література часто «запізнюється»; але трапляється і таке, що прозаїки чи поети передрікають речі, які носяться в повітрі, але ще не мають конкретного життєвого втілення. Я глибоко переконана в тому, що будь-які естетичні роздуми поза контекстом надміру умовляні, що мистецькі явища треба розглядати в обов'язковому, хоч і не безпосередньому зв'язку з реальними подіями, які відбуваються в суспільстві.

Мені здається, для того щоб серйозно осмислити ситуацію, яка склалася в сьогоднішній італійській культурі, треба дещо переглянути уявлення, котрі вважалися безперечними в 50—60-х роках. Це не означає відмову від загальних оцінок, до яких вдавалася передова італійська і закордонна критика. Це означає тільки те, що мистецтво Опору і неореалізму, все ж таки не призвело до нового Ренесансу. Звичайно, це не провина художників. Є обдаровані живописці й скульптори, є дуже цікаві письменники, що глибоко вдивляються в життя, за ці десятиріччя вийшло багато книг, які, напевне,

ввійдуть до історії італійської і європейської літератури, та чи можна зараз говорити про шедеври, що хоча б почасти наближались до неореалістичного кіно часів його розквіту? Мені здається, не можна.

Повторюю, справа не в тому, що вичерпалися таланти. Так, триумф італійських режисерів на каннському фестивалі влітку 1972 року показав, що таланти є і громадянська тема не померла. Але мистецтво сьогоденшньої Італії потребує нових художніх засобів: графіки замало, потрібне малярство, багатство кольорів, потрібні вміння користуватися півтонами, відмова від одномірного відображення життя, глибоке проникнення у психологію героїв, створення повнокровних образів. Крім того, якщо вдуматися, тепер і проблеми складніші, заплутаніші, ніж у роки Опору.

Напевне, треба розпрощатися з дещо ідеалізованими схемами і подивитись на становище в італійській культурі без песимізму, але й без рожевих окулярів. Італійські марксистки, серйозно опрацьовуючи питання теорії, рішуче виступають проти так званого триумфалізму. Чи треба пояснювати, що означає це поняття? Дешевий оптимізм, переоцінка досягнутих успіхів, «оглушення» противника, особлива оптика, що змушує закривати очі на неприємні або складні для аналізу явища. Політика, ідеологія, мораль, культура — вони тісно пов'язані поміж собою. Саме тому Італійська компартія, визначаючи всю міру своєї відповідальності, відповідальності робітничого класу за сучасне і майбутнє країни, — надає таке значення тонкому і точному аналізу політичних, соціальних, культурних подій.

У цій статті ми говоримо не стільки про мистецьку «хроніку» чи про окремих художників, скільки про тенденції, проблеми і настрої італійської творчої інтелігенції. Доводиться говорити не тільки про те, що викликає почуття глибокого задоволення, але й про інші явища — сумні

й тривожні. Далеко не всі, хто свого часу присягав на вірність антифашистській ідеології, залишалися на старих позиціях. Не всі, кого вважали лівими, витримали іспит часом.

Режим чорносорочечників проіснував трохи більше двадцяти років, але цього виявилось достатнім для того, щоб отруїти свідомість багатьох людей, схильних до конформізму, аполітичних або легковірних. Переглянувши біографії багатьох письменників старшого і середнього покоління, легко переконатися, що часто-густо італійській інтелігенції і досі доводиться зводити рахунки із своїм минулим. Ми не говоримо спеціально про католицьку інтелігенцію — це самостійна, велика тема. Та дещо, абсолютно необхідне, я все ж таки позначу, бодай пунктиром.

Серед письменників і художників Опору були й католики. Вони, безперечно, зробили свій внесок у те, що Тольятті назвав «ідеологією Опору». Але трохи пізніше серед цієї католицької інтелігенції почався процес диференціації — приблизно тоді ж, коли він охопив інтелектуалів-«мирян». У тих випадках, коли їх «ліві» переконання зазнавали краху, люди поверталися до своїх звичних християнських цінностей. Але саме в ці роки виникли і нові ферменти, які пізніше призвели до створення ліво-католицьких часописів і культурних центрів. Було б надмірним спрощенням уявляти, начебто вся італійська католицька інтелігенція складається з реакціонерів або, зрештою, з консерваторів: протиріччя всередині католицького табору, можливо, ще гостріші, аніж у лоні «світської» культури.

Тут знов-таки доречно згадати кіно. Не варто говорити про класичний фільм Опору «Рим — відкрите місто». Перейдемо до періоду кризи і розколу неореалізму. Ще в 1959 році, на дискусії про реалізм, організованій у Римі інститутом Грамші, однією з центральних тем була «Дорога» Фелліні. Дискусія була ціка-

вою. Було відкинуто як неправильну тезу, ніби католицьке кіномистецтво створює тільки «клерикальні» фільми. Поряд з масовою продукцією, з дешевими пропагандистськими трюками, розрахованими на примітивні смаки, католики з великою майстерністю створюють такі речі, що захищають їхню шкалу духовних цінностей, їхнє ставлення до світу, їхнє уявлення про людину і суспільство. Важко взяти під сумнів той факт, що не тільки Фелліні, але й ще більше Пазоліні зазнають у своїй творчості дуже великого впливу католицької етики. Це зовсім не означає прийняття будь-яких католицьких догм, справа набагато складніша.

Зараз ми маємо на увазі вже не кінематографію, а саме взаємодію соціальної доктрини католицької церкви з ідеологією неокapіталізму. У них багато спільного, — поняттю класової боротьби вони протиставляють різні варіації «класової солідарності». Саме в другій половині п'ятидесятих років, коли модель «суспільства добробуту», що виникло в Італії внаслідок «економічного дива», відточувалася і, так би мовити, удосконалювалася, стало ясно, що в Італії вплив католицької думки великий і різноманітний. Але й сама католицька думка, католицька культура розвиваються не в безповітряному просторі. Всім відомо, що після появи «Тюремних зошитів» великого мислителя, вождя італійських комуністів Антоніо Грамші вся італійська культура відчула на собі величезний вплив марксистських ідей. Це стосується й аналізу соціальних, економічних, політичних процесів, проблем освіти, релігії, моралі і мистецтва. Католицькі журнали — найбільш авторитетні, розраховані саме на інтелігенцію, постійно (хай полемічно) звертаються до Маркса. В 1971 році вийшов том на 548 сторінок під назвою «Думка Грамші». Автор — єзуїт Джорджо Нардоне, професор моральної філософії одного університету. Він зробив спробу систематизу-

вати і прокоментувати вислови Грамші, розкидані в різних творах, статтях і нотатках. У книзі, крім вступу, є три розділи: «Політичне майбутнє мас», «Культурне майбутнє мас», «Історизм Грамші і структура практики». Зрозуміло, Нардоне орієнтується на свої специфічні інтереси, але сам факт видається мені цікавим.

На жаль, у рамках журнальної статті доводиться поступатися відтінками і писати лише про основні маршрути розвитку. Тому коротко скажемо про те, чим жила італійська інтелігенція шістдесятих років. Паралельно розвивалися різні пошуки. Нова соціальна реальність з особливою гостротою показала, наскільки реальна загроза повного нівелювання людини в умовах неокapіталізму. Різні аспекти цієї проблеми турбували і робітничі партії, і прогресивну «світську» інтелігенцію, і лівих католиків. Всі розуміли, що зведення людини до ролі «товарної одиниці» набирає моторошних масштабів.

Почалася дискусія на тему «Література та індустрія», виник гострий інтерес до робітничого класу, до «реальності», яку хотіли зрозуміти. Де хто вважав, що взагалі неможливо глибоко осягнути цей світ, зрозуміти психологію робітника, його ставлення до «одвічних питань». Знаходились наївні чи однобоко мислячі люди, які у зв'язку з певним поліпшенням добробуту робітників чекали від них зміни психології, нового ставлення до суспільства. Однак більшість діячів культури розуміла, що це неможливо. Саме в роки «економічного дива» стало очевидним, що буржуазне суспільство в духовному відношенні неплідне, що воно не може створити таку систему цінностей, котра дозволила б людині гармонійно розвиватися і пристойно жити. Тому мотиви незадоволення неокapіталізмом, оги-

ди до нього, його розвінчання були тоді дуже сильними, і їх антикапіталістична орієнтація була безсумнівною. Ми говорили про те, що деякі процеси відбувалися паралельно. Одним із таких процесів був рух італійського неоавангардизму. Центром, що підготував створення «Групи 63», був журнал «Веррі», на чолі якого стояв відомий діяч культури Лючано Анческі, котрий свого часу належав до так званих герметиків. «Група 63», що складалася в Палермо восени 1963 року, була неоднорідною за складом, об'єднувала людей з різним творчим стилем і різними поглядами. Їхні плани сягали далеко: неоавангардисти хотіли дати бій усій «традиціоналістській культурі». В полемічному запалі вони змішали з брудом майже всіх письменників старшого і середнього покоління, об'єктом їхніх атак стали Моравія, Джорджо Бассані, Пратоліні. Неоавангардисти твердили, що оновлення культури залежить тільки від усунення «архаїчних» форм художнього відображення, від експерименту, від застосування нових слів і символів.

Деякі учасники «Групи 63» вважали себе марксистами, інші проголошували свою аполітичність і відмову від будь-якої ідеології. Зрозуміло, до аналізу італійського неоавангардизму, як і будь-якої іншої течії, треба підходити диференційовано і серйозно. Але тепер усе це вже відійшло в минуле. «Група 63» давно вже перестала існувати, виникали й інші, наприклад «Група 70», та й вони були недовговічні. Деякі експерименталісти прийшли до досить цікавих результатів у пошуках словника, що відображає нову дійсність. Більшість, однак, на мій погляд, потрапила в полон неплідної і голої схеми, яка привела їх не до новаторства, а до творчої кризи.

Кінець 60-х років був знаменним для Італії не тільки величезними масштабами, а й новою якістю соціальних боїв. Глибока соціальна і політична криза охопила всі державні

структури. Виявилося, що ні християнсько-демократична партія, ні лівоцентристська коаліція неспроможні ефективно вирішити нові проблеми, які поставила науково-технічна революція. Дострокові парламентські вибори в травні 1972 року стали яскравим прикладом кризи, до якої прийшли правлячі кола Італії.

Кілька років тому в Італії, як і в деяких інших країнах Західної Європи, почався рух *contestazione*. Буквально це слово означає незгоду, протест. Рух цей почався в студентському середовищі, а потім охопив найширші кола. Робітники великих промислових центрів, середні шари суспільства, трудящі села, демократична інтелігенція (вчителі, лікарі, журналісти, державні службовці і т. д.) були втягнуті до активної контестації. Однак цей рух і в політичному, і в економічному відношенні неоднорідний. Коли говорити про інтелігенцію, то слід визнати, що саме в період контестації багато її представників зайняли ультраліві, екстремістські позиції. Події в країні розвивалися дуже швидко, напруження зростало, і якщо порівнювати станом вище сьогодні, у 1973 році, з тим, яке було в середині і навіть наприкінці минулого десятиріччя, легко можна знайти нові ферменти і нові протиріччя. Це очевидно і в царині культури.

Ми говорили про те, що саме ліва, демократична антифашистська італійська культура створила великі духовні цінності. Це настільки поширена істина, що вона здається трюїзмом, про це сотні разів писали самі італійці і навіть такі газети, як лондонська «Таймс». Однак — я повертаюсь до думки про необхідність переглянути наші попередні оцінки — саме поняття лівизми виявилось не абсолютним. Подібно до того, як ідеологія Опору ввібрала в себе велику кількість різнорідних елементів,

уся повоєнна ліва італійська література і культура була далекою від монолітності. Сподіваюсь, що це слово не прозвучить двозначно: я маю на увазі зовсім не уніфікацію, не якісь обов'язкові ідейно-естетичні формули та імперативи, але єдність в найголовніших, вирішальних моментах, в розумінні того, в чому саме полягає «імпеньйо» — обов'язок художника.

Домінік Фернандес, проникливий французький критик, закоханий в італійську повоєнну культуру за її високий гуманізм, ще в 50-х роках зробив дуже точне зауваження щодо соціалістичних настроїв лівої італійської інтелігенції. Він переконаний, що всі кращі письменники і художники Італії відчують на собі і відображують у своїй творчості найсильніший вплив соціалізму, але часто-густо це «соціалізм почуттів», а не глибока й чітка переконаність. У цій думці багато справедливого.

Як би там не було, наприкінці 60-х років стало ясно, що італійський патронат збирається перейти в контрнаступ саме на культурному фронті. Ідеологи неокapіталізму зрозуміли, що вони даремно гаяли час і нарешті повинні спробувати, як висловився один із цих ідеологів, «вирвати творчу інтелігенцію з положу лівих ідей і настроїв». Для цього були створені «Академічний інститут» з розпливчастим статутом, велика літературна премія «Камп'елло», широко пропагуються ідеї «марності ідеологій», «деідеологізації». Саме в ці роки відомий прозаїк Ліберо Біджаретті запропонував новий термін *disimpegno*, що означає відмову від «імпеньйо», тобто від суспільних і моральних обов'язків, які діячі культури добровільно беруть на себе.

Для того, щоб нав'язати людям свою систему цінностей, «суспільство добробуту» використовує найрізноманітніші можливості і в першу чергу такі могутні засоби масової культури, як кіно і телебачення. Не випад-

ково демократична преса часто повертається до питання про телевізійні програми, викриваючи їх орієнтацію на безсоромну містифікацію найширших кіл населення. Статистичні дані свідчать, що число телевізорів дуже високе не тільки у великих промислових центрах, але і в тих районах Італії, де ще багато напівписьменних і зовсім неписьменних людей. Кіно й телебачення можуть відігравати і відіграють колосальну роль у формуванні світогляду і смаків масового глядача. Вони сягають туди, куди не завжди проникають книжки та періодика. Разом з тим патронат не залишає без уваги і книговидавництво, і газети, і різноманітні культурні центри. Робиться все можливе для того, щоб завоювати душі людей, домогтися їхньої добровільної згоди з псевдоцінностями неокapіталізму.

Однак не слід гадати, що все це робиться примітивно, брутально, відверто. Система все ще відчуває або вважає себе досить сильною, щоб погоджуватися з існуванням фронди. з будь-якими її виявами, оскільки вони теж добре вписуються в модель, яку хоче створити для себе «суспільство благоденства». До того ж не можна не брати до уваги й те, що настрої втоми і почасти скептицизму охопили багатьох представників інтелігенції, зокрема діячів мистецтва, людей емоційних. Навесні 1970 року ліва італійська громадськість була схвильована бурхливими суперечками, що виникли в зв'язку з фільмом комуніста Франческо Мазеллі. Це характерний приклад. розповімо про нього.

Фільм названо «Лист до однієї вечірньої газети». Дія відбувається в наші дні, в Римі. Середовище — група інтелігентів, чоловіків і жінок середнього віку, які інтелектуально і морально сформувалися в період Опору. Деякі з них комуністи, інші більш-менш близькі до компартії. Більшість цих людей у повоєнні роки зайняла місце в інтелектуальній елі-

ті: це кінематографісти, письменники, професори, відповідальні працівники великих видавництв. Сюжет побудований на тому, що ці люди, відчуваючи тугу і розчарування, — революція, на яку вони чекали відразу після Опору, так і не відбулася, — напівжартуючи, пишуть колективний відкритий лист і посилають його в одну ліву вечірню газету. В цьому листі вони висувають пропозицію створити «Міжнародну бригаду культури», яка поїде до В'єтнаму. Вся ця витівка не більше як вияв салонного екстремізму, але несподівано справа обертається вкрай серйозно. Газета друкує цього листа, він стає фактом суспільної свідомості, багато людей приєднуються до цього проекту, і сталося так, що «за векселями треба платити». І ось ініціатори цього листа збентежені: вони не хочуть втратити свого становища, привілеїв, комфорту, не хочуть ризикувати життям. Вони не хочуть їхати до В'єтнаму, але їм незручно відступати, бо справа зайшла надто далеко. В останню хвилину надходить «порятунок»: в'єтнамці відмовляються від цієї пропозиції...

Мінс Арджентьєрі, який веде рубрику кіно в теоретичному журналі ІКП «Рінашіта», присвятив цьому фільму велику статтю. Він писав, що фільм, зрозуміло, парадоксальний, але герої цілком переконливі, і ще до Мазеллі робилися спроби відобразити на екрані схожі ситуації — розвінчати морально нестійких лівих інтелігентів, псевдореволюціонерів, які втратили зв'язок з робітничим класом. Арджентьєрі розказав про історію створення фільму: у Мазеллі не було закінченого сценарію, у фільмі не знімалися зірки екрана, на створення його пішло так мало грошей, що була досягнута майже повна незалежність від продюсерів. Щодо жанру, то фільм не можна назвати памфлетом, бо «Мазеллі знає, що таке світлотінь». Арджентьєрі писав про ори-

гінальний творчий почерк Мазеллі, виразний і нервовий, про його схильність до імпровізації, про знахідки і взагалі підтримав фільм.

Стаття з'явилася в «Рінашіта» 20 березня 1970 року, а через кілька днів — 24 березня — «Уніта» надрукувала статтю Мауріціо Феррари під назвою «Криза колишніх бійців чи колишніх інтелектуалів?». Він схвалив Мазеллі за те, що той наважився взятися за таку складну і гостру тему. Феррара стверджує, що фільм — не гротеск, а «реалістична драма», оскільки такі ситуації повторювались не тільки в наш час, але й протягом багатьох віків. Однак, не заперечуючи деяких позитивних якостей фільму, Феррара жорстко критикує Мазеллі за спрощення і за вульгаризацію складної проблеми, за те, що революційна ідея зведена до кількох кліше, за те, що політика дуже несподівано, а іноді просто грубально переплітається з еротикою. На думку Феррари, головним мотивом фільму є конфлікт між особистим успіхом і служінням революційній справі, і цей конфлікт критик вважає надуманим.

А ще за тиждень, 31 березня, «Уніта» надрукувала відповідь Мазеллі, написану у вигляді відкритого листа Феррарі. Цілком очевидно, що автор фільму глибоко ображений оцінкою своєї роботи і абсолютно незгодний з критичними висновками газети. Фільм ішов на екранах, «Уніта» опублікувала добірки читачьких листів, які показували, що ніхто не залишився байдужим: люди були категоричні в оцінках як різко негативних, так і захоплених. До речі, сам Мазеллі заявив, що вигадана ним історія з «Міжнародною бригадою культури» — це своєрідний тест, з тим самим успіхом можна було вигадати іншу фабулу. Мазеллі цікавила не фабула, а проблема, існування якої ніхто не може заперечувати.

Про цей епізод я розповіла докладно для того, щоб спробувати хо-

ча б почасти передати атмосферу, в якій сьогодні відбуваються в Італії дискусії на теми мистецтва. Зрозуміло, що все це не має нічого спільного з благородним рухом на підтримку героїчного В'єтнаму, і ніхто не може закидати італійським демократам байдужість. Я хочу тільки відзначити, що саме напруженість політичних і соціальних боїв визначає і гостроту мистецької проблематики, і суперечливість поглядів та оцінок.

Вийшло так, що в цій статті більше говориться про кінематографію, ніж про літературу. І в цьому зв'язку треба знову дещо сказати про католиків. Ще в 1966 році молода режисерка Ліліана Кавані показала в Ассізі свій фільм про Франціска Ассізького. Після цього Кавані називали марксисткою. Вона переконана католичка, але така характеристика її не збентежила. Навпаки, Ліліана Кавані заявила, що належить до покоління, котре прагне до сприйняття реальності такою, якою вона є; і тому не може пройти повз таку течію, як марксизм. Через два роки Кавані поставила новий фільм під назвою «Канібали». Героїня цього фільму—Антигона, перенесена в умови сучасного неокapіталістичного суспільства, гнівна, непримиренна. Цілком зрозуміло, що такий фільм міг бути задуманий і створений лише в роки, коли рух контестації набув надзвичайно великого розмаху.

Зараз нас цікавить не стільки естетичний аспект фільмів Кавані, скільки тенденція, яку відбиває її режисерська робота. Проблема діалогу між представниками «світської» і католицької італійської культури, з їх антикапіталістичними настроями, важлива й злободенна. Не треба запліувати очі на те, що всередині католицької церкви великий розбрід. Тут не місце говорити про діяльність покійного папи Іоанна XXIII і

про роль нинішнього папи Павла VI. Процес диференціації всередині католицького світу є історичним фактом. Існують дуже впливові церковні кола, кола християнсько-демократичної партії, що не бажають зважати на ту реальність, повз яку не хоче проходити покоління Ліліани Кавані. Однак є немало священників, які не приймають сьогоднішній суспільний устрій з його несправедливістю. Вони розуміють, що Італія об'єктивно виступає для рішучих змін, що її майбутнє — соціалізм.

Італія — напередодні події, що матиме величезне, в якійсь мірі вирішальне значення. Я маю на увазі об'єднання профспілкових організацій країни: Загальної конфедерації праці під керівництвом комуністів і соціалістів, соціал-демократичної і католицької конфедерацій. Зараз іде підготовча робота. Чи треба говорити про те, наскільки це важливо? Адже лише 15 років тому така можливість нікому навіть не спадала на думку. Звичайно, існує багато труднощів принципового і організаційного характеру, та вони будуть подолані — ми твердо в цьому переконані. Прагнення єдності в італійських робітників надзвичайно велике, і воно вимагає від усіх ініціативності, гнучкості, доброї волі. Об'єднання профспілок усіх напрямків створить нові якості, нові можливості класової боротьби. Італійський пролетаріат, якому в майбутньому належить роль гегемона, вирішуватиме загальнонаціональні завдання.

Не слід, однак, вважати, що все відбудеться легко і безболісно. Правлячі класи зовсім не збираються добровільно покинути сцену. Найрозумніші представники буржуазної інтелігенції, як і найбільш далекоглядні діячі церкви, розуміють неминучість і закономірність майбутніх змін. Але саме тому, що страйки і класові бої досягли за останні роки такого широкого розмаху і небувалої за останню чверть століття на-

пруженості, існують певні впливові групи, які готові за всяку ціну зупинити хід історії.

В цих складних умовах перед марксистською культурою постають особливо складні і відповідальні завдання. Поняття «імпеньйо» тепер потребує більшої чіткості політичної думки, чуйності до всього нового і обґрунтованих критеріїв, коли йдеться про оцінку конкретних фактів мистецтва. Відомо, що Італійська компартія з повагою і розумінням ставиться до ролі творчої інтелігенції. Ліва інтелігенція розглядається як спільник робітничого класу в боротьбі за радикальні зміни і оновлення всіх структур суспільства.

В Італії не припиняються дискусії, суперечки за круглими столами, конференції, присвячені взаємодії політики і культури, класовому стану інтелігенції в неокapіталістичному світі, функції мистецтва в даний історичний момент.

Не можна підходити до цих складних проблем спрощено. Перехід до нової фази суспільного розвитку не може бути однолінійним і безболісним. Постає питання про те, що робітничий клас Італії повинен готуватися з честю здійснити політичну і культурну гегемонію. Отже, природний соратник пролетаріату, прогресивна інтелігенція, також повинна бути на висоті історичних завдань.

Але ми не випадково згадали про те, що італійські марксистки заперечують «тріумфізм». Останнім часом в Італії виникли і розпочали найагресивнішу діяльність групи реакційної інтелігенції. Все це тісно переплетено з діяльністю неофашистів, з терористичними акціями, з політичними змовами, з намірами і планами сил, які прагнуть до соціальної консервації.

Найбільш небезпечні в ідейній бо-

ротьбі не ті продажні інтелігенти, що торгують своїми переконаннями, совістю і пером за певні привілеї, кар'єру, за реальні життєві блага. Більш небезпечні інші, ті, хто насправді, за ідейними переконаннями, а не заради «солодкого життя» виступають з піднятим забралом проти тієї системи духовних і етичних цінностей, які є могутньою зброєю сил, що стоять на позиціях соціалізму. На моєму столі лежать журнали під різними назвами, вони дещо відрізняються за рівнем і характером, але однаково виступають під знаменами соціальної, політичної і культурної консервації. Це явище не тільки італійське, існують міжнародні сили правих, які свідомо протиставляють свою філософію історії, свою мораль, свою естетику лівій, прогресивній культурі.

Було б невірно гадати, що все це виникло без зв'язку з попереднім розвитком реакційної думки. Навпаки, зв'язки неважко простежити, джерела і коріння піддаються політичному та психологічному аналізу. Італійські марксистки добре розуміють небезпеку цих явищ в сфері ідеології і культури, вони тверезо ставляться до цієї небезпеки.

Ця стаття, по суті, тільки роздуми людини, якій протягом багатьох років доводиться фаховим чином займатися італійською проблематикою. Вона ні в якому разі не претендує на узагальнюючий огляд. Мені хотілося тільки розповісти про деякі явища й тенденції, що характеризують динамічний розвиток італійської повоєнної культури.

Італійські марксистки ще в середині 50-х років висунули тезу «літератури ідей». Вони надають дуже великого значення свідомості творчого акту. В наші дні це, справді, важливіше, ніж будь-коли.

Москва.

Друге народження «червоних тридцятих»

В грудні 1964 року в провідному американському літературному тижневику «Нью-Йорк таймс бук рев'ю» з'явилася стаття визначного критика Малькольма Каулі «30-ті роки були роками сподівань...» Відзначаючи видатні ідейно-художні досягнення цього десятиріччя, яке «знову ввійшло в моду», Каулі підкреслив, що воно було «марксистським у широкому розумінні». Історичний оптимізм письменників, їхня громадянська активність, жвавий інтерес до пекучих загальнонаціональних проблем — такі були, на думку автора, близького в тридцяті роки до лівих кіл, характерні риси цього літературного десятиріччя. Подібні висловлювання чути тепер в Америці все частіше...

Показове й інше. Виходять у світ мемуари учасників літературного руху тридцятих років, антології, знову друкуються деякі зразки пролетарського роману: «Знедолений» Конроя, «Звіт це сном» Генрі Рота, трилогія «Стадс Лоніган» Д. Фаррела, «Єврейська біднота» Майкла Голда. «Сьогодні студенти почали полювати на такі книжки, бо хочуть мати про них власну думку, — писав Майкл Голд. — Тож твори 30-х років почали перевидаватися навіть більшим тиражем, ніж у свій час».

Славнозвісний антивоєнний роман Дальтона Трамбо «Джонні одержав гвинтівку» (1940) був екранізований і дістав премію на фестивалі в Канні в 1971 році. У передмові ж до паризького видання роману автор прямо пов'язує його антимілітаристський пафос з в'єтнамськими подіями.

Ця нова тенденція — не тільки свідчення важливих змін у критичних оцінках; у ній своєрідно відбивається політичний поворот в угляді американського суспільства в цілому.

СУПЕРЕЧКИ В КРИТИЦІ

Десятиріччя після кризи має для Америки принципове значення. Іноді його звуть «червоними», «грозовими» тридцятими. Економічна криза 1929 року, а потім тривала депресія розворушили країну, змінили її обличчя, її духовний клімат. Почався масовий рух безробітних, значно зріс вплив компартії.

Нова історична епоха викликала до життя літературу, пройняту духом протесту і соціалістичними ідеями.

Довгий час, особливо в період

маккартизму та холодної війни, тогi задавала консервативна критика (А. Кейзін, Л. Тріллінг, Ф. Хоффман та ін.), яка зробила це літературне десятиріччя об'єктом нападок і відвертої фальсифікації. Навіть у книзі У. Райдаута «Радикальний роман у Сполучених Штатах 1900—1954» (1956), яка містить багатий фактичний матеріал, відбилася упередженість буржуазного дослідника.

В 1946 році ревізіоністи і ренегати Ф. Рав та В. Філіппс видали антологію журналу «Партізен рев'ю», який в 30-ті роки був одним з рупорів троцькістів і злобно нападав на політику комуністів у галузі культури. В своїй статті «Що сталося в тридцятих роках» (1962) Вільям Філіппс продовжує атаку на компартію, приписуючи їй зловмисний флірт з інтелектуалами. Нарешті, в антології «Суворі роки» (1963) її укладач Луїс Філлер визнавав у передмові «серйозність», «реалізм», заклопотаність письменників цього десятиріччя важливими суспільними проблемами; претендуючи на об'єктивність, він, однак, самим доббором матеріалів віддавав перевагу письменникам антикомуністичного напрямку.

В дусі найгірших шаблонів антикомунізму була витримана сумнозвісна книжка Данієля Аарона «Письменники зліва» (1961), що пропагує, зокрема, охоронну тезу про стабільність американської системи, яка робить безперспективними всі бунтівні «ліві» течії.

І разом з тим з середини 60-х років в умовах активізації руху протесту в країні не тільки ліві, але й багато інших ліберальних критиків, що по-новому підійшли до літератури «червоних тридцятих», знаходять у ній критичний пафос, співзвучний сьогоденній бунтівній, протестуючій Америці. Малькольм Каулі видає збірку своїх статей (1967), написаних в 30-ті роки, коли він був співробітником «Нью ріпаблік»; в той час

він перебував під впливом марксистської естетики. Харвей Суодос, укладач антології «Велика депресія та американські письменники» (1966), який включив до неї цікаві художні уривки, що відбивають панораму життя трудової Америки того часу, доходить до висновку: «Депресія була насправді не трагічною епохою, а навпаки, значною мірою часом триумфів для американських майстрів мистецтва...» Навіть критик Гренвілл Хікс в статті: «Тридцяті роки — переоцінка» (1963) визнає, що наслідки цього десятиріччя «складніші, ніж прийнято це вважати, і багатші за своїми здобутками».

Кроком вперед в опрацюванні матеріалу стала антологія критичних статей «Пролетарські письменники тридцятих років» (1968), складена Д. Медденом. Її автори, зокрема, зосереджують увагу на естетичній своєрідності літератури 30-х років, на плідних художніх пошуках Дос Пассоса, Р. Кентуелла, Д. Трамбо. З'явилися корисні праці, які розглядають окремі аспекти даної проблеми. Так, у збірці критичних статей під редакцією того ж Меддена «Декласований герой в літературі 30-х років» (1968) в центрі уваги — тема людини «дна», так званого «хобо», бродяги, тобто представника того соціального прошарку, який був народжений кризою і депресією. Ф. Уоррен («Соціальний роман наприкінці ери», 1966) досліджує надзвичайно важливий період 1939—1941 рр., позначений появою видатних книжок соціально-критичного напрямку (Д. Стейнбека, Д. Трамбо, Р. Райта та ін.). Джеральд Рабкін, автор монографії «Драма і служіння суспільству. Політика в американському театрі тридцятих років» (1964), показує роль К. Одетса, Е. Райса, Д. Г. Лоусона в становленні нового соціально активного театру.

Принципову позицію займає прогресивна марксистська критика

США; Джозеф Норт, Джон Говард Лоусон, Філіп Боноскі багато роблять для того, щоб зберегти добру пам'ять про «червоні тридцяті». Свідченням цього є вихід під редакцією Дж. Норта антології журналу «Нью Мессіс» (1969), передмову до якої написав відомий критик Максуелл Гайсмар. Зміст антології — вірші та новелістика, репортаж, критика, нарешті репродукції творів художників, карикатуристів та графіків А. Янга, Х. Геллерта, Б. Гроппера — відтворюють живу атмосферу гострої ідейної боротьби, інтенсивного літературного життя того десятиріччя.

Але суперечки навколо «червоних тридцятих» не вщухають. Нові матеріали, зокрема мемуари, листи, нотатки живих свідків тієї епохи, видані останнім часом, дозволяють нам, тепер уже в історичному освітленні, повніше і ясніше уявити значення принципово важливої епохи. Її уроки важливі не тільки для історії. Вони прямо звернені до проблем сьогоденної Америки та її літератури.

«ЗАВЕРБОВАНІ»

Для літератури «червоних тридцятих» характерна низка особливостей. В той час, зокрема, чітко виявилося тяжіння багатьох майстрів культури до колективних дій, до об'єднання на спільній ідейно-естетичній основі. 30-ті роки іноді називають «політичним десятиріччям». Ініціаторами багатьох політичних кампаній та маніфестацій тоді були комуністи. Коли в країні почалося створення клубів Джона Ріда, це сприймалося як певний феномен, що мав історичний прецедент: наприкінці минулого сторіччя з'явилися клуби Беллами, їхні члени пропагували ідеї відомого письменника-утопіста. Клуби, які носили ім'я автора «Десяти

днів»; відобразили розвиток художніх інтересів у середовищі робітничого класу, об'єднали літераторів-робітників, робкорів, художні і театральні колективи, що стихійно виникали на підприємствах. У вересні 1929 року Майкл Голд писав у «Нью Мессіс»: «Під зовнішнім покривом капіталістичної Америки поступово зростає Робітничий художній рух».

Висунуте компартією гасло Єдиного антифашистського фронту вимагало об'єднання літераторів на ширшій основі. В 1935 році на першому конгресі Ліги американських письменників широко обговорювалися шляхи розвитку революційного мистецтва. В центрі уваги другого конгресу, який відбувся в 1937 році, були завдання антифашистської боротьби. Саме тоді Хемінгуей вголосив свою промову «Письменники і війна».

Загальноамериканський резонанс мали виступи письменників на підтримку кандидатів компартії на виборах 1932 року. Письменники не обмежувалися заявами та деклараціями. В 1931 році група літераторів на чолі з Драйзером відвідала Харлан, місце страйку шахтарів. Наслідком поїздки стала документальна збірка «Говорять гірники Харлана» (1932).

«Червоні тридцяті» роки гідно увінчуються участю американських літераторів в антифашистській боротьбі в Іспанії. Письменник-борець, про якого багато писала ліва критика в ці роки, став реальністю. В Іспанії Хемінгуей не тільки виявив себе як людина високої особистої мужності і благородства: він повною мірою розкрився як художник слова. Репортажі з фронту писали ветерани лівої преси Арт Шілдс, Роберт Майнор, Джозеф Норт. Альва Бессі був бійцем інтербригади, пройшов крізь тяжкі випробування, про які розповів у документальній книзі «Люди в бою». Поет Едвін Ролфе редагував одну з фронтових газет інтербригади «Волонтер сво-

боди»; він залишив документальну книжку про своїх товаришів по зброї — «Батальйон Лінкольна». Стів Нельсон, робітничий активіст і публіцист, був на фронті політкомісаром: те, що він пережив в Іспанії, відображено в «Добровольцях».

Письменники-інтербригадівці були серед тих, хто «не розкався». В роки маккартизму вони стали жертвами «полювання на відьом», але зберегли вірність ідеалам антифашизму. Цю стійкість, цю «іспанську загартованість» добре показав Фолкнер в образі Лінди з трилогії про Сноупсів.

«ДРУГЕ ВІДКРИТТЯ АМЕРИКИ»

Пафос дійсності — одна з найсильніших рис літератури «червоних тридцятих» років. Її характеризує рішучий поворот багатьох письменників до нових тем і героїв, до таких сфер, як, наприклад, життя заводів і фабрик, виробництво, праця робітників та фермерів, — сфер, яких раніше майже не торкалось мистецтво. Цей процес Майкл Голд визначив крилатою фразою: «Друге відкриття Америки».

Прагнення зрозуміти й відобразити життя величезної країни, її настрій, її зміни стимулювало своєрідний «вибух документалізму».

Характерні заголовки найвизначніших документальних книжок десятиріччя відбили прагнення їхніх авторів до створення широких полотен загальнонаціонального масштабу: «Трагічна Америка» Драйзера і «Деякі американці» Колдуелла, «Заклопотана Америка» Шервуда Андерсона і «Американський вихід» Тейлора і Лендж, «Американські перехрестя» Едмунда Уілсона і «В американських джунглях» Уолдо Френка. З'являється нова літературна форма, книжка-монтаж наочних

фотографій і авторського тексту; такі «Ви бачили їхні обличчя» Е. Колдуелла, «Країна вільних» А. Макліша.

Белетристи охоче звертаються до жанру репортажу і гострої публіцистичної статті; часто роботи над романом передують соціальні дослідження. Ерскін Колдуелл паралельно зі своїми новелами з життя дикої південної глушини пише репортажі, які є, власне, соціально-аналітичним коментарем до його художніх картин. Шервуд Андерсон, перше ніж видати роман «По той бік бажання», публікує серію нарисів про робітниць текстильних фабрик Півдня. Нариси і репортажі, які Хемінгуей надсилав з Іспанії, відіграли роль своєрідного заспіву до роману «По кому подзвін».

В цьому потоці документалістики вирізняються написані переважно в жанрі подорожніх нотаток книжки, присвячені Радянському Союзу. Симпатією до «комуністичного експерименту» були пройняті репортажі Уолдо Френка «Зоря над Росією» (1932), Корліса і Маргарет Ламонтів «Росія день за днем» (1933), Е. Уілсона «Подорож по двох демократіях» (1935); з'явився і перший художній твір про нашу країну — роман Майри Пейдж «Янки в Москві» (1935); його герої — американські фахівці, що працюють на столичному заводі «Червона зірка».

В 30-ті роки особливо помітним став процес «дифузії» жанрів, «розмивання» меж між белетристикою і документалістикою. Введення публіцистичного, соціологічного елементу в тканину художніх творів давало часто-густо новий «сплав».

Пролетарський роман — одне з найхарактерніших явищ десятиріччя — відзначався ідейно-художньою неоднорідністю. Але найкращі його зразки — романи Майкла Голда і Альберта Мальца, Кентуелла і Конроя, Фаррела і Олгрена, Трамбо і

Райта назавжди ввійшли в історію американської літератури.

В пролетарському романі перс, читачем постали нові образи Америки. Майкл Голд, ветеран пролетарської літератури, в своїй книжці «Єврейська біднота» (1930) змальовує барвистий і гомінкий світ нью-йоркського Іст-Сайду. Історію пролетаря, його поневірянь і боротьби зі злиднями розповідає Джек Конрой на сторінках автобіографічного роману «Знедолені». В центрі «Словолитні» Альберта Галпера життя виробничого колективу друкарів. Повість Джозефіни Джонсон «Одного разу в листопаді» змальовує життя фермерів, що борються зі злиднями на самотньому хуторі. Картини людських поневірянь постають з романів і новел Колдуелла, дія яких розгортається в глибинних районах американського Півдня.

До літератури ввірвалася стихія класового конфлікту: страйк на Маріонських фабриках 1929 р., що схвилював усю країну, ліг в основу шести романів; не пройшов повз нього і Шервуд Андерсон («По той бік бажання»). В своїй історичній трилогії («Жаліти — замало», «Розплата близька», «Золотий ланцюг») Джозефіна Гербст на прикладі кількох поколінь однієї сім'ї змальовує занепад буржуазного суспільства. Письменниця підводить читача до революційного струсу 30-х років.

На сторінках пролетарського роману трагічно прозвучала тема бідняків, люмпенів, жертв кризи й депресії («Люди дна» Е. Дальберга, «Хтось у чоботях» Н. Олгрена та ін.). Особливе враження справляє трилогія Джеймса Фаррела про Стадса Лонігана. Вона написана в живій, іноді брутально натуралістичній манері, що властива «чікагській школі». Загальноамериканського резонансу набув роман Річарда Райта «Син Америки» (1940).

«ЧУТТЯ ІСТОРІЇ»

Навіть Уолтер Райдаут визнає, що в цей критичний для Америки час американські інтелектуали, «болісно дошукуючись відповіді на протиріччя капіталізму, почали вивчати марксизм у світлі успіхів Росії в галузі соціального будівництва...»

Важко переоцінити значення цього, за словами Драйзера, «раптового інтересу до соціалізму» в Америці, країні, відомої своєю «нелюбов'ю до теорії». Художній досвід 30-х років заперечує вигадане протиставлення «політики» і «мистецтва», до якого так охоче вдається консервативна критика.

«Чуття історії» багато в чому зумовило ідейно-художню своєрідність критичного реалізму 30-х років.

Процес «полівіння», що охопив зовсім різних великих художників, давався взнаки не тільки в тих чи інших політичних заявах, не тільки в художньому реагуванні на класовий конфлікт, але і в новій концепції людини. Типовий герой «червоного десятиріччя» звичайно соціально-конкретний, він — у центрі широкого потоку історичних подій, поданий в різноманітних суспільних зв'язках. Його доля співставлена з долею його класу, в ній відображений дух тих років, тенденція епохи.

Американський історик Аллен Гуттмен у своїй книзі «Рана в серці» (1962) пише: «Навіть Вільям Фолкнер, цей кумир прихильників неполітичного роману, робить свою Лінду учасницею громадянської війни в Іспанії». Лінда не тільки стала в трилогії реальним антиподом Сноупсу і сноупсівщині, вона принесла з собою подих великого світу. Її служіння справі іспанських республіканців та її віра в комунізм, — на думку Д. Г. Лоусона, — є головною пружиною сюжету. Звернення до образу комуніста дозволило Фолкнеру надати всій оповіді про Йокнапатофу історичної перспективи.

Своєрідно відгукується на соціалістичні ідеї на початку 30-х років такий «неполітичний» письменник, як Скотт Фіцджеральд. В цей час він цікавиться марксизмом, а в одному листі до дочки радить їй: «Прочитай страшну главу «Капіталу», присвячену робочому дню, і перевір, чи зможеш ти залишитися такою, як раніше». Чи не у впливі самої атмосфери «червоних тридцятих» літ слід шукати причин критичнішого ставлення письменника до «дуже багатих людей» в його недооціненому за життя романі «Ніжна ніч»? Чи не знайомством з марксистською літературою, яка дає уявлення про суспільство як систему, можна пояснити появу убивчого коментаря Фіцджеральда з приводу «солодкого життя» його чарівної Ніколь, котрий починається так: «Щоб Ніколь існувала на світі, витрачалося чимало зусиль і праці. Заради неї мчали поїзди по круглім череві континенту... диміли фабрики жувальної гумки, все швидше рухались трансмісії верстатів» і т. д. «То була складна система», — додає письменник, нагадуючи про людей, що «сплачували десятину» Ніколь. Це вторгнення відкрито публіцистичного елементу у тканину такого «артистичного» митця як Фіцджеральд вельми показове.

Американські дослідники Томаса Вулфа звичайно інтерпретують його як письменника, що стоїть осторонь від головного напрямку радикальної літератури 30-х років. Однак щоденники й листи романіста, видані нещодавно, змушують внести серйозні зміни в цю інтерпретацію. В промові в університеті міста Пердью Вулф розповів, що криза відкрила йому очі на страждання мас, що «вперше в житті він зрозумів усю облудність, яка ховається за щасливими, ситими масками квітучих людей». В листі до матері в 1931 році, пишучи про неминучий кінець капіталістичного світу, він «вітає іншу

систему — розумнішу і не таку марнотратну». В 1935 році письменник повідомляє про те, що виношує проєкт «монументальної праці в трьох томах «Успіх російського комунізму» і має намір поїхати до Росії збирати матеріал. Якщо на початку 30-х років Вулф, на відміну від багатьох своїх колег, уникав участі в політичних кампаніях, гадаючи, що це заважатиме його творчій праці, то в середині десятиріччя він дедалі частіше висловлює свої демократичні антифашистські погляди. Ця еволюція простежується в його тетралогії, особливо в останній частині «Додому вороття немає». Фінал роману, лист Джорджа Уеббера, надісланий видавцеві Фоксу, — це своєрідне прощання з минулим, заповіт письменника. В ньому — відмова від песимістичної концепції пропащего покоління, від фаталізму в дусі Екклезіаста, що ґрунтується на переконанні про незмінність світу; в ньому також віра в те, що «людське життя може бути, і, зрештою, повинне бути кращим», що перемогу над «ворогами людини можна здобути внаслідок цілковитої зміни існуючого суспільства».

Консервативні критики звинувачують лівих письменників 30-х років в «утилітаризмі» і «політизації» на шкоду естетиці, в «грубості» та багатьох інших гріхах. При цьому вони навмисно перекидують саму діалектику творчого процесу. «Чуття історії», до якого прийшло багато письменників, не тільки розширювало їхні ідейні обрії, але й сприяло збагаченню, оновленню самого жанру роману.

Внутрішні монологи, спогади та роздуми Роберта Джордана в романі «По кому подзвін» не тільки надають гострої актуальності твору, побудованому за принципом античної трагедії; маленький партизанський загін яскраво усвідомлюється як мікросвіт Іспанії, а його доля постає на тлі революції, всієї ан-

тифашистської боротьби. Досвід «червоних тридцятих» літ зумовив перехід в Уолдо Френка від суб'єктивно замкнутого «ліричного роману» до широкого і змістовного соціального полотна («Смерть і народження Девіда Маркенда»). «Автобіографія» Лінкольна Стеффенса наче розширює традиційні рамки мемуаристики: це, воістину, «історія в людині», важливі події віку, що вторгаються в життя героя, дозволяють побачити в його долі віддзеркалення ідейно-моральних пошуків цілого покоління американських інтелектуалів. Антивоєнна книжка Дальтона Трамбо «Джонні одержав гвинтівку» (1940) написана у формі внутрішнього монологу скаліченого солдата Джо Бонема, що перетворився на «мислячу річ»; ця книжка була визнана провідними американськими критиками «найоригінальнішим твором року».

Все це не означає, що естетичне освоєння нових тем було простим, незмінно вдалим процесом. Сінклеру Льюїсу так і не пощастило створити роман про робітників. Навіть Хемінгуей, який втілював контраст двох Америк у творі «Маєш і не маєш», не досяг повної художньої гармонії. Але все це лише нагадує про ті об'єктивні труднощі, з якими зустрічаються американські майстри слова, втручаючись у нові для них сфери життя.

«НЕ Я, А МИ, НЕ МОЄ, А НАШЕ»

Малькольм Каулі так пише про 30-ті роки: «В той час говорили не «я», а «ми», не «моє», а «наше». Дух колективізму визначив нову концепцію позитивного героя «червоних тридцятих» літ, який, переборюючи самотність, прокидався для боротьби, йшов, за крилатим висловом Поля Елюара, до «горизонту всіх людей».

«Слово до тих, хто говорить «товариш» — так назвав свою поему Арчібальд Макліш, в минулому паризький «експатріант». Ніколи високе слово «товариш» не лунало в Америці так голосно, як в 30-ті роки.

Епіграф до роману «По кому подзвін» Хемінгуея: «Нема людини, що була б як острів, сама собі», — можна було б взяти до всієї літератури «червоних тридцятих» літ з її здоровим антиекзистенціалістським напрямком!

В американську літературу 30-х років прийшов новий герой — комуніст. Звичайно, створення цього образу було нелегкою справою: іноді постать робітничого вожака перетворювалась на «рупор ідей». Тим визначніше досягнення Річарда Райта, що створив привабливий образ адвоката-комуніста Бориса Макса в творі «Син Америки» і, звичайно, Альберта Мальца, автора «Глибинного джерела». Його Прінсі — не моноліт, і не схема, він по-людському повнокровний і багатогранний, і саме моральна та ідейна висота дає йому, комуністові, силу вийти переможцем у хвилину смертельної небезпеки.

Малькольм Каулі мав рацію, коли писав, що героям літератури «червоних тридцятих» літ у високій мірі притаманне почуття людської гідності!

ЖИВА ТРАДИЦІЯ

Звичайно, в роки маккартизму та холодної війни «рідівський напрямок» нелегко пробивав собі дорогу, і все ж він залишився в творчості письменників, які зберегли вірність ідеалам «червоної декади» — в романах Мальца і Ларса Ларсена,

Альви Бессі і Філіпа Боноскі, в книжках Рокуелла Кента і Дюбуа, у віршах Манграта і Уолтера Лоунфелса, в публіцистиці Голда і Норта, Лоусона і Фонера. Природно, зміни в житті післявоєнного суспільства знайшли своє відображення в американській літературі. Письменники перейшли від зображення широкої соціальної панорами до дослідження морально-етичних проблем, до проникливого психологічного аналізу окремої особи, іноді начебто виключеної із суспільних зв'язків. Соціально-активний герой 30-х років поступається місцем відчуженій людині, самотній і неприкаяній, продуктові «масового суспільства». Сучасні письменники США в своїх художніх пошуках нерідко звертаються до міфології та символіки, до використання складної стилістики. Багато майстрів слова бачать сучасну Америку крізь песимістичну призму екзистенціалістських та фрейдистських схем — як стихію людського «відчуження», хаосу та насильства.

Та все ж нові тенденції в самому житті країни — а саме з ними мають бути пов'язані надії літератури — дедалі настійніше захоплюють

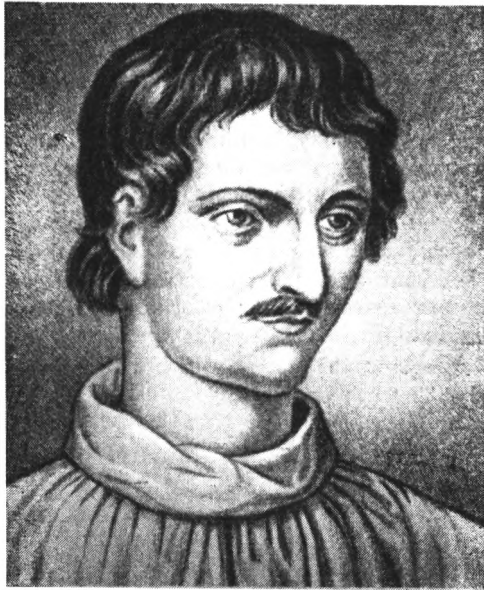
письменників. Звичайно, наївно було б очікувати якогось повторення літературного шляху, пройденого в 30-ті роки; але, на наш погляд, для письменників сьогоденної Америки набуває живої значущості сам приклад, сам досвід літератури «червоних тридцятих» літ.

Коли цвіт письменників привселюдно протестує проти в'єтнамської авантюри, коли видатні представники американської художньої інтелігенції приходять до Карнегі-хола, щоб ушанувати пам'ять комуніста Вільяма Дюбуа і обстоюють створення спільного фронту проти фашизму, расизму і війни, — це свідчить про зростання громадянської активності майстрів культури. Коли молодь починає відкидати «бітницьке» бунтарство, шукає позитивних, сталих духовних цінностей, дедалі частіше звертається до творів класиків марксизму, коли критики обговорюють проблему марксистської естетики, а літературознавці та історики по-новому прочитують деякі забуті сторінки передвоєнної історії — в усьому цьому є ознаки поживання самого духу «червоних тридцятих» літ.

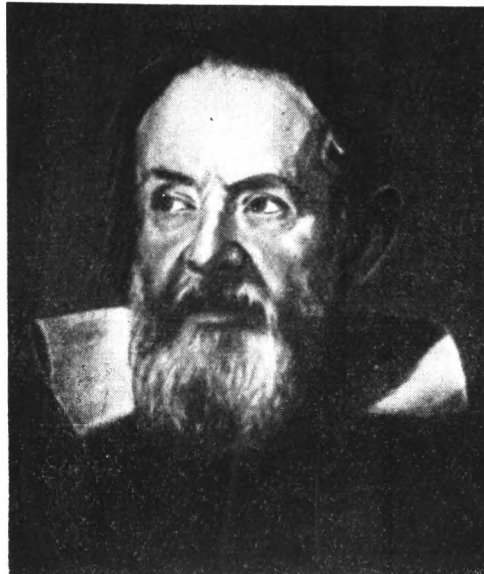
Москва.

Міколай Коперник.

Джордано Бруно.

Галілео Галілей.

ШЛЯХ

Трактатом Міколая Коперника «Про обертання небесних сфер» наука, за висловом Ф. Енгельса, дала «відставку теології». Польський мислитель виступив проти погляду на світ, освяченого церквою, закріпленого тисячолітньою традицією й авторитетом найушанованіших учених того часу. «Сьогодні нелегко збагнути, — писав А. Ейнштейн, — яка незалежність думки, незвичайна інтуїція й майстерне знання астрономічних фактів потрібні були для того, щоб довести перевагу геліоцентричних поглядів».

По-справжньому зрозуміти велич і значення Коперникового подвигу, величезний потенціал «*animo liber*» — «вільного мислення» геніального вченого, можна лише на тлі тогочасної епохи — Відродження.

Старшими й молодшими сучасниками його

ДО ІСТИНИ

го були Леонардо да Вінчі і Рафаель, Мікельанджело і Тіціан, Франсуа Рабле і Еразм Роттердамський. Коперник став студентом Краківського університету в рік відкриття Америки Колумбом. Коли він навчався в Італії, Васко да Гама здійснив свій перший похід до Індії. Незабаром відбулася перша круглосвітня подорож. Енциклопедизм, притаманний видатним діячам епохи Відродження, характеризує й діяльність Коперника. Він мав неабиякий хист живописця й перекладача, був чудовим лікарем — ще за життя мав славу «другого Ескулапа». Дипломат, економіст, інженер-гідротехнік, доктор канонічного права, математик і, нарешті, геніальний астроном — ось далеко не повний перелік його наукових інтересів.

Кінець XV — початок XVI століть був періодом надзвичайно напруженого соціального життя в країнах Європи. Злам у світовій історії — зародження капіталістичного способу виробництва — виявився в широкому русі, спрямованому на підірив феодальної системи. Цей рух відбивається в літературі й мистецтві, в суспільній думці та конкретно-науковому знанні, в хвилі реформації та селянських повстань.

«Революційним актом, яким дослідження природи заявило про свою незалежність і ніби повторило лю-

терівське спалення папської булли, — писав Ф. Енгельс, — було видання безсмертного твору, в якому Коперник кинув — хоч і боязко і, так би мовити, лише на смертному одрі — виклик церковному авторитетові в питаннях природи».

Справді, друкарський примірник свого безсмертного трактату Коперник одержав 24 травня 1543 року, в останній день життя. «Він втратив пам'ять і розумові сили задовго до того й побачив свою працю лише... в день свого скону», — писав друг ученого єпископ Гізе до Ретика — єдиного учня Коперника. Гізе і Ретик довго вмовляли великого астронома видати давно завершену працю. Адже ще 1510 року серед знайомих Коперника поширювався його рукопис під назвою «Малий коментар», який містив лаконічний виклад геліоцентричної системи. Але рукопис цей був відомий небагатьом, а потім загубився (один з примірників було знайдено лише 1877 року). Отож 1540 року Ретик друкує більш докладний виклад концепції Коперника. Книжка зацікавила багатьох — наступного року її перевидають. Можливо, успіх її й поклав край ваганням Коперника. Він нарешті наважився надрукувати свій трактат. Але чому ж учений так довго вагався?

Певну роль відігравало прагнення

якнайдетальніше обґрунтувати й розтлумачити свою ідею. Адже видатний тогочасний астроном Тіхо Браге так і не оцінив значення Коперникового відкриття!

А з іншого боку, можливо, вченого зупиняло ще побоювання, що його ідею не зрозуміють до кінця.

Рожевими, життєрадісними кольорами, з якими часто асоціюється епоха Відродження, далеко не вичерпується її багатобарвність. Ця епоха відзначалася не лише багатющим «урожаєм» талантів, але й несприятливими умовами для їх розвитку. Саме тому життя видатних представників цієї епохи було, як правило, далеким від того ідеалу людського щастя, до якого вони закликають своєю творчістю.

Так чи інакше, праця польського мислителя, побачивши світ після смерті її творця, стала прологом до боротьби навколо Коперникових ідей, боротьби, пов'язаної з діяльністю його послідовників.

Католицька церква спочатку зустріла книгу Коперника більш-менш спокійно: досягнення тогочасної астрономії відповідали технологічним потребам суспільної практики, зокрема, допомагали розв'язати питання навігації, уточнення календаря тощо, тобто питання, у вирішенні яких зацікавлені були й сили, що уособлювали реакцію.

Церква допускала наукові дослідження у вузьких, суворо визначених рамках; вчені не мали права надавати своїм відкриттям світоглядного значення (бо загальний погляд на світ — «одкровення» — це божя прерогатива) і претендувати на істинність своїх висновків.

На перший погляд здавалося, що трактат Коперника не виходив за межі дозволеного. Геліоцентрична система Коперника, — за визначенням радянського дослідника Б. Г. Кузнецова, — «це ще не загальна картина світу, що охоплює всю природу, узагальнює всю суму природничо-наукових знань. Умовою такої

картини було поєднання геліоцентричної астрономії з земною механікою». А як відомо, наука здійснила це вже після Коперника. Отже, трактат, здавалося б, не претендував на світоглядне значення. До того ж, автор передмови до трактату — нюрнберзький теолог і математик Оссіандер — писав, що в книзі подано математичну фікцію й лише «божевільний може думати, ніби вона доводить рух Землі»... Коли ж додати, що передмову було надруковано без підпису і тривалий час автором її вважали Коперника, то стає зрозумілим, чому католицька церква спочатку поставилася до цієї праці нейтрально.

Звичайно, так тривало недовго, Послідовники геніального поляка Бруно й Галілей розкривають революційний зміст великого відкриття.

Джордано Бруно чи не перший засумнівався в тому, що згадана передмова до трактату належить Коперникові. У діалозі «Учта на попелі», глузуючи з тих, хто додержувався цієї думки, він спростовує її, кажучи, що польський учений був не лише математиком, який припускає, що Земля рухається, а й фізиком, який це доводить.

Саме Бруно належить честь відкриття світоглядного значення Коперникового вчення. Він надає величезної ваги самому факту створення теорії, яка суперечить не тільки християнській космології, але й безпосереднім чуттєвим даним. Теорія Коперника, на думку Бруно, переконливо свідчить про невичерпні можливості людського розуму, невичерпну здатність людини до пізнання, безмежність світу.

Середньовічна картина космосу, побудована на догматизованих системах Арістотеля і Птолемея, мала чітко визначену антитезу «верху» і «низу», яким надавалося ціннісного значення. «Півмісячний» світ із Землею в центрі — це «низ», «небесна сфера» — це «верх». Відповідним чином ієрархія цінностей будується

від «найнижчих» (земних) до «найвищих» (небесних). «Низ» не випадково розташований у центрі Всесвіту: тут живе людина — об'єкт особливих турбот бога, вона спокутує гріхи своїх предків і чекає «спасіння», вготованого богом.

Новий світогляд прямо суперечив традиційній моделі світу. «Це велике досягнення Коперника,— писав А. Ейнштейн,— не лише проклало шляхи до сучасної астрономії; завдяки йому люди рішуче змінили своє ставлення до космосу. Як тільки було визнано, що Земля — не центр, а лише одна з найменших планет, втратили всякий сенс і ілюзорні уявлення про центральну роль самої людини. Отже, своїми працями й величчю своєї особи Коперник заклав людей до скромності».

Не дивно, отже, що після появи праць Джордано Бруно кардинал Белармін — один з найосвіченіших і тому найнебезпечніших керівників інквізиції оголосив, що Коперникове відкриття «підриває християнський догмат про спасіння людини». Він мав рацію. Тим часом Бруно, розвиваючи вчення Коперника, пішов далі. Висуваючи ідею безкінечності Всесвіту, він тим самим не залишає місця богам, який втрачає свій надприродний характер, розчиняючись в природі. Звідси впливає вчення Бруно про загальну одухотвореність природи, яке відіграло неабияку роль в утвердженні нового гуманістичного світогляду. Якщо раніше одухотвореність людини мала свідчити про її протилежність природі, то тепер вона сприймається як ще один вияв природності людини (це одна з центральних тез у світогляді передових мислителів того часу).

Звичайно, католицька церква не могла залишатися байдужою до цього наступу на її догмати. Вона спрямовує проти палкого коперниканця страшну зброю інквізиції. І цей двобій завершується перемогою нау-

ки. Так, саме науки — незважаючи на те, що після восьмирічного ув'язнення Джордано Бруно був 17 лютого 1600 року спалений у Римі на майдані Квітів! Саме світоглядний характер, що його набрало коперниканське вчення в інтерпретації Бруно, і зумовив логіку поведінки вченого до останнього дня його життя. В його уяві ідея нескінченності Всесвіту завжди поєднувалася з переконанням у безмежній могутності людини, що здатна піднятися навіть над власною смертю, торуючи собі й своєму вченню шлях у безсмертя.

І все ж, навіть спаливши Бруно, церква не заборонила зразу Коперникового вчення. Це сталося лише 1616 року, в період, пов'язаний з діяльністю ще одного геніального захисника коперниканських ідей — Галілео Галілея.

Навіть тоді, коли Галілей, здавалося б, полемізував з поборниками старої науки, він, власне, звертався не до них. Характерний в зв'язку з цим його центральний твір «Діалог про дві найголовніші системи світу» — дискусія між коперниканцем і консерватором-перипатетиком. Як відомо, обов'язковою умовою будь-якої полеміки є аргументація, переконливість якої визнає опонент. Але саме цього й бракує «Діалогові». У відповідь на репліки Сімплічіо (персонажа, що уособлює представників старої науки) наводяться досвідні дані, які, зрозуміло, не можуть вважатися переконливими з погляду середньовічного знання, що спиралося на авторитет. Отже, ці аргументи адресовані не ретроградам. «Догматики, — пише Галілей, — не виводять висновки з передумов, не обґрунтовують його доказом, але припасовують чи, сказати б, розпасовують або перевертають передумови й докази таким чином, щоб вони узгоджувалися з наперед встановленими... висновками. Тому не варто мірятися силами з такого роду людьми, тим паче, що їх спосіб дій

не лише неприємний, а й небезпечний».

Після Галілея «перипатетиків» уже зустрічають відвертим глузуванням. Шлях до сатири Мольєра торував Галілей.

Доводячи істинність Коперникової системи, він здійснив серію блискучих спостережень і обґрунтував певні космологічні уявлення за допомогою законів земної механіки. В основі його діяльності лежить переконання, що досвідна наука спроможна досягти об'єктивну істину. Ця ідея під час суду над Галілеєм (1633 р.) розглядалась як найодіозніша. І це зрозуміло: вона суперечила поглядів на науку як на «зібрання математичних фікцій». Боротьба навколо питання про можливість наукового пізнання істини становить чи не головний зміст конфлікту Галілея з церковними колами. Одним із його активних опонентів був уже згадуваний кардинал Белармін.

Цікаво простежити, бодай побіжно, етапи цієї боротьби.

1610 рік. Галілей повідомляє у «Зоряному віснику» про результати спостережень за Місяцем, Юпітером, Сатурном. Вчений вважає, що ці результати доводять істинність Коперникового вчення. Саме тому Белармін ставить під сумнів дані спостережень.

19 квітня 1611 року. До «Римської Колегії» — найавторитетнішої наукової установи єзуїтів — надходить запит Беларміна щодо вірогідності цих даних. Проте вони настільки переконливі, що астрономи «Римської Колегії» змушені, з незначними застереженнями, підтвердити їх.

Тоді Белармін робить наступний крок — він хоче добитись, щоб Галілей не пов'язував результату своїх спостережень із системою Коперника.

1615 рік. Галілей одержує з Рима листа від свого друга Діні. Переповідаючи свою розмову з Беларміном, Діні сповіщає: на думку карди-

нала, система Коперника суперечить святому письму і тому її можна тлумачити лише як гіпотезу й як математичну фікцію, не більше.

23 березня 1615 року. Галілей, відповідаючи Діні, твердить, що Коперник прагнув довести об'єктивний рух Землі, й наступний прогрес науки переконливо засвідчує істинність цієї ідеї. Минає ще кілька тижнів, і Галілей одержує нове попередження від Беларміна. В листі, надісланому однодумцеві Галілея Фоскаріні, кардинал наче не чує заперечень Галілея — він ще сподівається на його обачність. Він хвалить Галілея за те, що той «мудро робить, задовольняючись тим, що говорить згодом, а не абсолютно» про систему Коперника. «Якщо сказати, що припущення про рух Землі й нерухомість Сонця дозволяє уявити всі явища краще, ніж гіпотези ексцентриків та епіциклів (тобто прихильників Птолемеєвого вчення — авт.), то це буде сказано прекрасно й не накличе ніякої небезпеки. Для математика цього цілком досить». Стверджувати ж об'єктивну істинність картини світу, намальованої Коперником, «означало б завдати шкоди святій вірі, поставивши під сумнів положення святого письма».

Характерний тон листа. Один з авторів вироку Бруно розмовляє «по-дружньому» з представником нової науки і ладен піти на компроміс з ним, заплуштивши очі на те, що насправді думає вчений.

Та Галілей — непохитний. Він пише «Міркування з приводу Коперникового вчення», де знов наполягає на його об'єктивній істинності.

Грудень 1615 року. Вчений сам їде до Рима. Він сподівається переконати своїх опонентів. 25 лютого наступного року Белармін приймає Галілея, але не для наукового диспуту, а для того, щоб повідомити про заборону прилюдно захищати вчення Коперника. Минає ще кілька днів. 5 березня 1616 року оголошується декрет про засудження Копернико-

вого вчення. Праці, що захищають геліоцентричну систему, занесено до «Індексу заборонених книг». Тепер відвертий захист наукової істини стає неможливим. Про це подбає папська цензура.

Як бути далі? Галілей удає, ніби погодився з рішенням Ватикану, і водночас працює далі над поглибленням геліоцентричної концепції.

Саме такий характер мають усі публікації Галілея після 1616 року аж до 1632 року включно, коли з'явився славнозвісний «Діалог про дві найголовніші системи...», що містив найповніше обґрунтування істинності Коперникової системи. І тут Галілей намагається підсолодити пілюлю, якою частує католицьку церкву.

Вчений лицемірить — до цього його змушує мерзенна дійсність. Та хитрість чесної людини рідко досягає мети — вона надто наївна. Заповзятливі політики, що юрилися біля папського престолу, легко розкусили її. 1633 року Галілей став перед судом святої інквізиції. Знову вчений змушений був зробити вибір — благородна смерть чи життя в ім'я зміцнення науки. Вчений обирає життя. Сімдесятирічний Галілей зрікається вчення, якому присвятив усю свою наукову діяльність. Але насправді він і не думає капітулювати. Старий, уражений недугами, з 1637 року зовсім сліпий учений, який до того ж перебував під постійним наглядом агентів інквізиції, невтомно працює далі. Вже 1634 року він завершив «Бесіди і математичні докази, що стосуються двох нових галузей науки, дотичних механіці та місцевому рухові». Тут не згадувалася безпосередньо система Коперника, зате обґрунтовувалася нова теорія руху, що спростовувала антикоперниканські аргументи. 1635 року в Страсбурзі надруковано латинський переклад його «Діалогу», наступного року видається «Лист до Христіани Лотарінгської» — твір, змістовно пов'язаний з «Діалогом». Галілей до останнього подиху нев-

томно працює в ім'я наукової істини.

Вівіані, перший біограф Галілея, вигадав красиву легенду про те, що Галілей, прочитавши текст зречення, тут же, в соборі, кинув в обличчя своїм катом: «І все-таки вона крутиться!» Насправді цього не було. Та легендарна фраза — не проста вигадка. Вона яскраво виявляє сенс життя і творчості вченого.

Минали роки й століття. І незважаючи на аутодафе й прокльони, якими церква атакувала наукову істину, відкрити геніальним польським ученим, істина ця виявилася непереможною. Кінець кінцем це змушені були визнати й її гонителі.

1835 року праці Коперника та його однодумців було вилучено з «Індексу заборонених книжок», а 1968 року австрійський кардинал Франц Кеніг змушений був визнати, згадуючи Галілея: «Той факт, що його засудили, сприймається тепер особливо болісно, бо мислячі люди — як віруючі, так і невіруючі — знають, що Галілей мав рацію і саме його наукові відкриття стали основою сучасної механіки й фізики».

Віру у всемогутність науки плекало не одне покоління вчених. Століттями гасло Ф. Бекона: «Знання і могутність людини збігаються!» вони сприймали як аксіому.

Та в добу загальної кризи капіталістичної системи світоглядний оптимізм буржуазної науки поступово згасає. Криза історичного оптимізму буржуазії стає особливо відчутною після другої світової війни. У різноголосому хорі, який звертається до всемогутньої богині-науки, все голосніше звучить відчай і жах перед наслідками, що їх вона несе людству. «Чого варта сироватка проти поліомієліту, коли керовані снаряди можуть стерти з лиця землі людство?» — вигукує сучасний американський вчений А. К. Бенджамін. Інший філософ, англієць Льюїс Мемфорд, у виданій 1970 року двотомній праці «Міф про машину» заново за-

суджує Коперника й Галілея. Їхній злочин, — на думку Мемфорда, — куди тяжчий, ніж вважали церковники. Вони дали життя жакливному, пекельному божеству — науці нового часу. Саме новітня наука, мовляв, винна в тому, що мільйони людей живуть тепер під загрозою тотальної катастрофи. Повітря, яким вони дихають, вода, яку п'ють, їжа, яку споживають, отруєні внаслідок «наукової експансії». Мемфорд та його однодумці твердять, що наука — не добрий бог, а страшний молюх, провісник всесвітньої пожежі, в якій у муках загине все живе.

Треба визнати, що намальована Мемфордом апокаліптична картина не позбавлена певної об'єктивної основи. Наука й справді досягла такого розвитку, що з рушія прогресу може обернутися на знаряддя зла. Тим-то проблема «наука й суспільство», «вчений і громадянин» набуває актуального значення у світі, де точиться запекла боротьба двох соціальних систем, двох ідеологій. Як же розв'язують її буржуазні вчені? Для Мемфорда єдиний шлях до порятунку полягає в знищенні цього пекельного божества. Тим-то він так палко закликає повернутися до «золотого віку» — епохи середньовіччя, коли божество ще не народилось. А що життя науці дають її жерці — вчені, то висувається навіть заклик: «Настав час вішати вчених!» (під такою назвою було вміщено статтю відповідного змісту в одному французькому журналі 1952 року). Це — типова реакція оскаженілих від жаху міщан, які ладні звалити на науку відповідальність за всі соціальні лиха, породжені буржуазним суспільством.

Разом з тим все більше вчених замислюється над соціально-економічними чинниками, що зумовлюють кризу буржуазного суспільства.

«Ми починаємо бачити, — пише декан фізичного факультету Принстонського університету Мервін Л. Голдберг, — що багато глибоких проблем корениться в соціальних, економічних, політичних й психологічних обставинах, які штовхають наше суспільство та його структуру в безнадійне багно надвиробництва й вичерпання ресурсів».

Але від констатації факту слід перейти до пояснення — чому суспільство продовжує свій стихійний, катастрофічний розвиток тоді, коли наука створила передумови для планомірного прогресу?

Наука, яка в капіталістичному суспільстві в часткових випадках використовується як засіб раціонального регулювання людської діяльності, не бере й не може брати участі в регулюванні сукупного суспільного процесу не внаслідок «необізнаності політиків», як це часом зображають апологети капіталізму. «В цілому капіталізм, — констатує Програма КПРС, — все більше сковує розвиток сучасних продуктивних сил. Людство вступає в період науково-технічного перевороту, зв'язаного з оволодінням ядерною енергією, освоєнням космосу, з розвитком хімії, автоматизацією виробництва та іншими видатними досягненнями науки і техніки. Але виробничі відносини капіталізму надто вузькі для науково-технічної революції. Здійснити цю революцію в інтересах суспільства може тільки соціалізм».

Тому єдиний раціональний вихід із ситуації, в якій опинилась наука в сучасному капіталістичному світі, — в заміні буржуазного суспільства соціальним ладом, сама природа якого виключає можливість антигуманного використання наукових знань — ладом соціалістичним.

ПОТРІБНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Д. Затонський. Про модернізм і модерністів. Видавництво художньої літератури «Дніпро», Київ, 1972.

Жанр рецензії має свої усталені традиції. За однією з них, аналіз не слід розпочинати з розгляду формальної структури твору. Проте, зважаючи на вдалу, хоча й дещо незвичайну «архітектуру» нового дослідження Д. Затонського, ми порушимо цю традицію.

Автор книжки «Про модернізм і модерністів» відмовився від монографічного стереотипу з його незмінною, сказати б, монотонністю. Він віддає перевагу навіть не есеїстичній, а просто-таки новелістичній структурі. Справді, книжка Д. Затонського складається з кільканадцяти історико- й теоретико-літературних «новел», кожна з яких має власний сюжет, — аж до кульмінації та розв'язки. Ці «новели» об'єднані за допомогою стрункої системи ідеологічних лейтмотивів, що проходять через усю книжку. Така композиційна техніка, з одного боку, нейтралізує примхливу мозаїчність есеїстичного письма, а з іншого — вписує згадані окремі, локальні фабули в основний сюжет літературної драми ХХ століття.

За композиційною нетрадиційністю книги не відразу помічаєш її дослідницьку оригінальність. Справді, диференціюючи терміни «декаданс», «модернізм» і «авангардизм», автор робить це з енергією, яка вигідно відрізняється від непевності, характерної для попередніх спроб визначити справжній ідеологічний зміст, прихований під цими термінологічними «шапками». Результат цієї непевності відомий: «неоромантик» Стефан Георге з його патологічним антидемокра-

тизмом та берлінські дадаїсти, які билися на спартаківських барикадах, російський символіст Вячеслав Іванов, автор консервативних утопій, і німецькі ліві експресіоністи, що мріяли про світову революцію, були залічені до одного й того ж — декадентського! — відомства... Д. Затонський таке насилиство над історико-літературними фактами цілком справедливо визначає не лише як термінологічну, але й як ідеологічну плутанину. Розмежовуючи «декаданс» і «модернізм», він водночас вказує на очевидну несинонімічність останнього з так званим «авангардизмом», явищем, «яке, без сумніву, з модернізмом зв'язане, але цілковито в його русло ніяк не вкладається» (стор. 12). З такою думкою неможливо не погодитися. «Авангардизм» надто своєрідний феномен, щоб віддати його на відкуп літописцям-апологетам модернізму. «...Сплутувати це явище з модернізмом було б помилкою... Те, що ми пропонуємо називати «авангардистським» мистецтвом, було, на нашу думку, типовим продуктом початку революційної епохи, породженням її, сказати б, «дитячих хвороб» і «лівацьких ухилів» (стор. 12—13). Таке твердження видається аксіомою, яку кожний марксистський історик культури повинен взяти на озброєння. Покійний Лукач та його однодумці, справедливо вбачаючи у пізньобуржуазній добі перманентне «руйнування розуму», водночас проводили малопереконливі паралелі між запеклим безглуздом імперіалістичних авантур і... граничною формаль-

ню розкованістю французького сюрреалізму. Проте така «Евклідова геометрія» від літератури не просто профанує й вульгаризує, але й відверто фальсифікує генезис художньої активності Маяковського, Курбаса, Леже, Арагона та інших майстрів культури ХХ віку. Звідси кілька кроків до вже скомпрометованого розуміння творчості російських футуристів, як творчості «декадентів». Д. Затонський подає характеристику філософії та поетики «авангардизму» — від бойовничої антибуржуазності до дещо навмисного «катастрофізму». Він звертає увагу на більш-менш успішні спроби авангардистів укласти спілку з революційно-соціалістичними силами, на їх наївний, але досить-таки сталий оптимізм.

Спостереження над «авангардизмом» дозволяють авторові чіткіше окреслити ідеологічні та історико-літературні кордони модернізму, подати його конкретнішу типологію, аніж ми це спостерігаємо в деяких сучасних дослідженнях. Провідною типологічною ознакою модернізму Д. Затонський вважає граничний песимізм, зневіру, відчай, скепсис. Він досліджує багатий спектр модерністського нігілізму, оперуючи фактами, а не безпредметними звинуваченнями, розтинаючи саму плоть модерністського слова і думки.

І саме тут сюжетні механізми книжки спрацьовують ефективно. Не скутий «жанровими» ланцюгами традиційної літературознавчої монографії, автор зупиняється на найважливіших параграфах модерністського кодексу, використовуючи історико-літературний матеріал різних періодів новітнього мистецького процесу, висвітлюючи ці параграфи у часовій шкалі — від перших експериментів «бабусі» європейсько-американського модернізму Гертруди Стайн до французького «нового роману».

Як зазначалося, альфою і омегою соціально-художнього мислення модерністів Д. Затонський справедливо вважає песимізм. Проте сказати, що Кафка був песимістом, це — ще нічого не сказати. Автор розглядає всі кольори згаданого нігілістичного спектру та подає його чіткий соціологічний контекст. І тут виразно проступає ще один очевидний позитив книжки Д. Затонського — суспільна орієнтація того чи іншого митця в ній досліджується глибоко

й всебічно. Автор звертає увагу на страдницький життєвий шлях Джемса Джойса — некоронованого короля модерністської прози. Письменник десятиріччями скнів у злиднях, марно чекаючи на видавця своїх творів. Не більш солодким було життя інших модерністських лідерів — від молодого Паунда, який фактично емігрував із США в Європу, до Д. Г. Лоуренса, який хотів утекти із Європи в США...

Зрозуміло, що на тлі таких промовистих фактів вульгарно-соціологічна схема матеріальної залежності буржуазного художника від буржуазного суспільства, розважається. Хворого на сухоти дрібного празького чиновника Франца Кафку не назвеш інтелектуальним метрдоделем імперіалістичної буржуазії.

Д. Затонський розкриває «архетип» модерніста як власне буржуазного художника. Джойс і Кафка «буржуазні» у світоглядній площині — вони «поділяють з буржуазією її історичну долю» (стор. 25), вони тлумачать кризу пізньобуржуазного світу як кризу «людини взагалі, як щось вкрай позачасове, а не тимчасове, як черговий вияв одвічного космічного абсурду; вони ставлять «знак безкінечності» перед локальним, конкретно-історичним. Таким чином, автор пояснює драматичний «обернений зв'язок» між очевидною буржуазністю та необмеженим нігілізмом згаданих митців.

Безперечно, аналіз принципової антиісторичності модернізму — один із найважливіших моментів дослідження. Це вже не «авангардизм», який — хай агресивно та інфантильно — шукав нових, здебільшого на диво парадоксальних систем художнього мислення, намагаючись відтворити безпрецедентний перебіг революційного часу. Це — небезпечна спроба спроектувати девальвацію буржуазних цінностей на всі цінності, вироблені за багато віків людською культурою.

У книжці Д. Затонського розглядається, головним чином, саме демонстративна неісторичність модерністського світогляду, який будь-який факт людського існування виносить «за дужки» історичного процесу.

Автор зупиняється на найбільш загальних і тому особливо важливих аспектах цієї неісторичності, зокрема, на спробі модерністів протиставити історії та культурі

«доісторичне», «докультурне», — в першу чергу, рецидиви архаїчної психіки у сучасній свідомості. Він досліджує різочу несумісність між реалістичним методом, який тяжіє до типовості — власне, до напруженого осмислення соціально-історичних чинників людської життєдіяльності, і модерністською поетикою, орієнтованою на пошуки якихось «космічних універсалій», що, мовляв, однаково спрацьовують і в біблійні часи, і наприкінці «вікторіанської доби».

Особливий інтерес становить розділ під назвою «Як Стівен Спендер підправив Роже Гароді», де цю несумісність розкрито в полемічному контексті, на матеріалах антиреалістичних пасажів відомого поета-модерніста. Стівен Спендер картає реалістів на кшталт Уеллса або Голсуорсі за їх об'єктивний погляд на соціальний та природний світ, пропонуючи свою формулу останнього. Д. Затонський доводить, що «модель світу», вироблена Стівеном Спендером, це естетський експеримент, «суб'єктивна реакція на об'єктивний світ» (стор. 41).

Модерністська художня активність, твердить автор дослідження, спрямована не на методичне суспільно-філософське осмислення навколишньої дійсності, а на «перетворення реальних явищ, подій, проблем в ідіоми, символи, знаки» (стор. 41) згаданих «космічних універсалій».

У розділі «Обличчя й тіні» структура модерністського художнього мислення простежується на конкретному історико-літературному матеріалі, пов'язаному з діяльністю таких метрів, як Д. Г. Лоуренс, В. Вулф, Д. Джойс, Ф. Кафка, С. Беккет, А. Камю і А. Роб-Грійє.

Цікаво спостерігати, як аналітичний скальпель дослідника розтинає найважливіші ідеологічні комплекси модернізму в спадщині, здавалося б, абсолютно несхожих митців. Він зупиняється на своєрідному «неоруссоїзмі» Д. Г. Лоуренса, що вважав культуру лише хиткою декорацією, за якою ховається архаїчна, на думку Лоуренса, «аутентична» сутність людини, одержимої печерними пристрастями. Ще більш продуману систему екскурсів у «давноминулий час» людського існування знаходить автор в «Уллісі» Джойса. Він спостерігає трагічні

спроби Франца Кафки відшукати коефіцієнт одвічного, космічного, позачасового в будь-якому, навіть буденному явищі, намагання Альбера Камю вглядіти символіку тотального абсурду в подіях європейської історії XX століття.

Особливо цікавою видається «новела» про Аллена Роб-Грійє, який, рятуючись від безглуздості пізньобуржуазного існування, тікає в незатишний, проте «об'єктивний» речовий світ. Але й там на нього чигає метафізична «нудота» — «автономія» матеріального світу перетворилася на його містичний смисл (стор. 203), про що так яскраво свідчить моторошний, украй непевний «космос» роману «пізнього» Роб-Грійє «У лабіринті».

В останніх розділах книжки автор розглядає спільні знаменники модерністських феноменів. Тут не можна не згадати ще раз бездоганно продуману «структурність» книги — читач, ознайомившись з окремими авторами-модерністами, уже досить підготовлений, щоб торкнутися складних типологічних характеристик модернізму. Власне, дослідник уже зупинявся на цих особливостях модерністської естетики, але тепер він повертається до них на більш високому рівні. Розвиваючи свої провідні ідеї по «спіралі», він на окремих витках подає вдалі міркування про «романофобію» деяких модерністів, про анархічні спроби реставрувати міф в умовах новітньої творчості...

Таким чином, Д. Затонський, висунувши тезу про безнастанну агресію модернізму проти історичного мислення — у першу чергу проти його найвищої точки (мислення діалектико-матеріалістичного), переконливо довів її на матеріалі найхарактерніших модерністських явищ.

Звичайно, з деякими іншими тезами автора можна було б посперечатися, — в першу чергу, з його дещо суб'єктивно вибудованим колом західних літературознавців, до яких він апелює і з якими він полемізує. Так, практично поза авторською увагою залишилися багата теоретична спадщина Т. В. Адорно, естетика А. Мальро, значення яких для світоглядного становлення багатьох художників-модерністів загальновідоме.

Вадим СКУРАТОВСЬКИЙ

СЕРБСЬКА ЛУЖИЦЯ І МИ

Jurij Koch. Pucowanie k ranju. Ludowe nakladnistwo «Domowina», Budysin, 1969.

Нещодавно побачила світ антологія «Поезія лужицьких сербів», упорядкована В. Лучуком і К. Трофимовичем. Видання відкривається короткою передмовою К. Трофимовича «Слово мужності і боротьби». Переклади і переспіви П. Грабовського (видатний український поет був піонером на ниві засвоєння лужицької поезії), Л. Первомайського, Р. Братуня, М. Вінграновського, В. Лучука, Р. Лубківського та інших представляють нам кращі взірці як народної пісенної творчості, так і творчості окремих поетів від Юрія Меня і Гандрія Зейлера (XVIII—XIX ст.) до наших сучасників—Юрія Коха і Кіто Лоренца.

В свою чергу і Україна стає для лужичан землею нововідкритою. Так, у 1961 р., з нагоди столітнього ювілею з дня смерті Тараса Шевченка, Юрій Млинк, поет середнього покоління, невтомний культурний діяч, відомий бібліограф і літературознавець, опублікував переклад «Заповіту». Наш сучасник, молодий поет Юрій Кох склав «Антологію української поезії», надруковану в літературному щотижневикі «Przedzenak» («Прядильник», 5.2.1966 р.).

Кіто Лоренц відзначив ювілей Лесі Українки перекладом двох програмних віршів поетеси—«Досвітні вогні» і «Слово, чому ти не твердая криця?» («Przedzenak», 27.2.1971 р.).

А 1969 р. у видавництві «Domowina» вийшла повість М. Коцюбинського «Fata morgana» у перекладі Кати Малінкової. Крім того, час від часу на шпальтах серболужицьких газет з'являються поодинокі переклади українських народних пісень і віршів окремих поетів.

Це все, звичайно, лише перші, скромні кроки взаємозближення, і треба ще багато попрацювати для розширення культурних контактів.

Такому взаємозближенню сприяє книжка репортажів про перебування в СРСР нашого знайомого Юрія Коха. У 1965 р. він разом з співробітником газети «Nowa Doba» М. Фелькелем приїжджає до Радянського Союзу і, зокрема, на Україну. Через два роки Кох знову у нас в гостях, він розширює коло своїх друзів, відвідує Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одесу, Львів... Як наслідок цих мандрівок, у 1969 р. з'являється невеличка книжка репортажів під назвою «Pucowanie k ranju». (Подорож на схід.)

У книжечці Коха розсипано чимало «деталей», що стосуються нашого побуту. Це, так би мовити, перший пласт вражень серболужичанина. Автор зачудований польотом на сучасному комфортабельному радянському літаку, не може при звичаїтись до щедрості столу, і... зовсім не приваблює його вистава одеської оперети, бо здається старомодною і штучною. Зате, побачивши «Далекі вікна» В. Собка в постановці Російського театру ім. Л. Українки у Києві, він не знаходить слів для високої оцінки спектаклю («Боже! Оце театр, оце так гра, оце глядачі!.. Це вже й не гра, це життєвість у кожній деталі, в квітках, що падають з колін закоханої, в телефонній розмові, у всьому тому, що відбувається на сцені. Жодного ментора, ніякої дидактики. Це згущений виплеск життя, з трагізмом і радістю, з початком і кінцем, а для глядачів це пізнання».) Віншому місці репортажу Кох згадує, як, перебуваючи в Одесі, він всюди натрапляв на переобладнання і відбудову споруд на честь 50-ліття Жовтня, і така господаровитість викликає в нього захоплення розмахом праці і свята трудящих СРСР.

Та за всіма цими первинними авторськими враженнями від незнайомої ще вчора країни, проступає щось сильніше, головний

інтерес, сама суть такої поїздки, і цей аспект у репортажі Коха ми вловлюємо зразу ж. Книжка складається з трьох розділів. Перший — це перебування в Москві, інтерв'ю з Б. Полевим і маршалом Конєвим, далі поїздка до Львова, в гості до К. Трофимовича, відвідання редакції журналу «Жовтень».

Кох жваво передає саму обстановку, атмосферу, в якій відбувалися дві московські розмови, з письменником і маршалом: адже обидва — Конєв і Полевой — визволяли Лужицю в 1945 р. від фашистів.

Другий розділ репортажу — розповідь про мандрівку по Україні.

«Поезія Шевченка супроводжує Коха в його поїздки до Канева, і саме через вірші великого Кобзаря він подає своє бачення героїчного минулого України. Перекладені ним уривки з «Гайдамаків», вірш «Я не нездужаю, ніроку...», нарешті «Заповіт» (в перекладі Млинки) вводять лужицького читача у світ української поезії та історії. Кох відвідує, крім Канева, ще й Запоріжжя, знамениту Хортицю, бачить старезний дуб, під яким збирались козаки-запорожці. Молодий автор не зупиняється, однак, на минулому: він розповідає про героїзм хлопчика Володі Летяка та його товаришів у дні Вітчизняної війни, стає свід-

ком трудових буднів індустріального Дніпроропетровська, захоплюється величиною Дніпрогесу.

Для Коха вимальовується образ радянської республіки України, що стала близькою для нього, лужичанина: «Я задоволений, вельми задоволений, бо не тільки побував на Україні, але чув, як б'ються її серця, міцні, старі й молоді. Це здорове биття здійсмає груди неозорого краю, рухає життя в правнуках вусатих дідів... Всюди я бачу це життя: в поезіях, в материнській мові, на обличчі дітей, у співі турбін»...

Третій розділ книжки присвячений зустрічам поета із старими більшовиками, які бачили Леніна. Це генерал Васильєв, учасник штурму Зимового палацу, медик Городецький, Іванов, колишній моряк славетного «Гангута», що йшов на допомогу «Аврорі». Саме він просить Коха в хвилину прощання передати слова щирих побажань його народові, і лужичанин від'їжджає, знаючи, що «мусить багато чого розповісти вдома».

Ми раді, що молодий лужицький поет відкрив для себе і якоюсь мірою для свого народу Україну, що вона стала для нього джерелом творчого натхнення.

Анатолій ГОРЕЦЬКИЙ

Львів.

НЕСКОРЕНА МОЛОДЬ В'ЄТНАМУ

Françoise Corrèze. Les Pousses du Bambou. La Jeunesse du Vietnam. Editeurs Français Réunis. Paris, 1972.

Репортажі, гострі публіцистичні статті, документальні свідчення прогресивних французьких літераторів та журналістів, які побували в Демократичній Республіці В'єтнам або в загонах бійців Народного фронту визволення Південного В'єтнаму, розповідають про мужність і героїзм борців за свободу, викривають злочини американських агресорів...

Як пише літературний оглядач «Юманіте» Андре Стіль, «романісти, поети, публіцисти прагнуть віддати весь свій талант боротьбі проти колоніалізму, за мир. І любов до в'єтнамського народу є для них одним із найбагатородніших джерел натхнення в історії французького письменства».

Особливу популярність мають у Франції книжки й нариси Шарля Фурніо, Мадлен

Ріффо, Жана-Еміля Відаля, Мартіні Моно, Марселіни Лорідан, Жака Мадолі, Іва Моро. Загальний висновок їхніх творів один — визвольна боротьба у В'єтнамі набула всенародного характеру, в'єтнамський народ перемогти неможливо. Вплив цієї літератури на читацький загал досить значний, вона розкрила очі багатьом французам, сприяла активізації руху протесту у Франції проти «брудної війни» американського імперіалізму.

Однією з таких книжок стала праця професора історії, доктора етнографічних наук, письменниці Франсуази Коррез «Бамбукова парость. Молодь у В'єтнамі». Коррез — досвідчена літераторка. Її перу належить кілька книг як науково-документальних, так і художніх, а 1971 року вона видала збірку поем і віршів в'єтнамських дітей у власному перекладі.

Письменниця майже два роки жила й працювала в Демократичній Республіці В'єтнам, а тепер викладає на літературному факультеті в місті Константіна (Алжир).

Книжка «Бамбукова парость» розповідає про те, як, незважаючи на величезні труднощі воєнного часу, в'єтнамський народ у першу чергу піклується про своє майбутнє — про свою молодь, свою молоду парость. «Ідеться не про те, щоб просто вижити будь-якою ціною, — пише Коррез, — в'єтнамські діти по-справжньому живуть, зростають і розвиваються, навіть у дні найжахливіших бомбардувань».

Ф. Коррез не приховує труднощів, що постають перед народом і урядом ДРВ у зв'язку з проблемою виховання молоді. Книжка вводить нас у саму гущу життя й боротьби героїчного В'єтнаму, вона добре документована, містить надзвичайно цікавий і різноманітний фактичний матеріал.

Особливо багато конкретних даних у першому розділі — «Ханой і «со тан». «Со тан» — це планомірно здійснювана евакуація дітей з великих населених пунктів до віддалених містечок і селищ з метою врятування їх від масових нальотів американських літаків. Письменниця неодноразово бачила, як бомбардувальники скидали свій смертоносний вантаж на школи. Вона наводить страшні цифри: лише на початку 1966 року американські пірати знищили по-

над 120 шкіл, у яких загинули сотні дітей. Не можна спокійно читати розповіді школярів про загибель їхніх товаришів.

Оригінально побудований підрозділ «Роз'єднані родини». Він складається з листів дітей своїм батькам, у яких розповідається про навчання, працю, про труднощі, що їх доводиться долати дітям і дорослим. У цих листах (а їх наведено понад 70) вражає цілковита відсутність скарг на розлуку, на важке становище; зате майже в кожному відчувається глибока віра маленьких героїв у перемогу народу над ворогом.

Письменницю вражає нестримний потяг молоді до науки. «Культ знання у В'єтнамі пустив таке глибоке коріння, що тепер уже ніякі бомби нездатні знищити його», — пише Ф. Коррез. Наприклад, три тисячі викладачів і студентів Педагогічного інституту перенесли на собі все необхідне для навчання за кілька десятків кілометрів від міста і на новому місці зразу ж відновили учбовий процес.

Автор знайомить французького читача із змістом і методикою навчання в школах, докладно розповідає про роботу ханойського палацу піонерів, про видання дитячої літератури, про розваги та художню самодіяльність школярів.

Останній розділ книжки складається з 24 яскравих, жваво написаних нарисів. Їхні назви лаконічні: «Плакати», «Скульптура», «Три квітки», «Апельсин», «Пінг-понг у госпіталі», «На футбольному полі», «Двоє друзів» та ін. Головні герої — діти. Розповідаючи про дівчинку, що обережно пригортає до білої блузки три квітки для вчительки, чи про малюка, що віддає піонерський салют, Ф. Коррез вбачає в них символ Ханоя, його майбутнє.

Книжка справляє велике враження. Письменниця схилиється перед благородством, мужністю і стійкістю волелюбних в'єтнамців.

Книжка свідчить про чесність автора, її глибокі симпатії до в'єтнамського народу. Написана рукою справжнього художника-демократа, вона є цінним внеском у прогресивну літературу сучасної Франції.

Вадим ПАЩЕНКО

З МІСІЄЮ ДРУЖБИ

Минулого року Українське товариство дружби надіслало групу своїх активістів до Канади й США. За океаном численні друзі нашої країни, з якими підтримуємо тісні контакти, допомагали гостям знайомитися з американським континентом.

У Монреалі, одному з найстаріших канадських міст, група не тільки оглянула височенні споруди національного й комерційного банків та численні пам'ятники (свою розповідь про них гід обов'язково розпочинав із зазначення суми, витраченої на їх будівництво), але й відвідала Макдональдський сільськогосподарський коледж з фермою, побувала на одному з підприємств фірми «Молсон», ознайомила з типовими проектами житлового будівництва, зустрілася з активістами Товариства культурних зв'язків «Квебек — СРСР».

Президент Товариства, щирий друг Радянського Союзу доктор Аделяр Пакен, розповів, що число членів і прихильників Товариства швидко зростає. Організація тепер орендує куди більше приміщення, ніж раніше, має свою бібліотеку й фільмотеку,

при ній працюють курси російської мови. Товариство активізує свою діяльність, провадить різні заходи, присвячені життю Радянського Союзу, зокрема України. Це виставки фотоматеріалів творів народного мистецтва, графіки. Тут демонструються фільми, читаються лекції. Після вступу Товариства до Федерації культурних товариств ці заходи провадять не тільки в Монреалі, але й в інших містах Канади. Віце-президент Товариства Жан Роше Шаплево в бесіді з нами висловив думку, що через п'ять років Товариство культурних зв'язків «Квебек — СРСР» стане найбільшим і найактивнішим на американському континенті. Наші друзі підкреслювали, що інтерес до Радянського Союзу значно посилюється після візиту Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна.

Через кілька днів після нашого від'їзду з Монреалю А. Пакен виступив по телебаченню з розповіддю про діяльність Товариства, а потім під його головуванням на лайнері «Александр Пушкин» відбувся вечір, присвячений 50-річчю утворення СРСР.

Члени туристської групи Українського товариства дружи і культурного зв'язку з зарубіжними країнами біля експонатів будівельної фірми (Монреаль).

У Торонто групу супроводжували активісти Асоціації «Канада — СРСР», а також Товариства об'єднаних українських канадців. Ми були дуже вдячні товаришам з ТОУК — Василю Гарасиму, Стенлі Зенюку, Петрові Кравчуку, Марії Скрипник, Марії Кравчук, які організували наше відвідування Наукового центру «Онтаріо», Клайнберзької галереї та Українського музею Колянківських.

Науковий центр «Онтаріо» в Торонто споруджено на честь 100-річчя Канади. В цьому чудо-

вому закладі — 180 працівників — інженерів, проектувальників, дослідників, техніків, вчителів, вчених. Їхня мета — розвивати у відвідувачів (головним чином, школярів) інтерес до науки й техніки, потяг до знань. Щодня центр відвідують до 8 тисяч дітей.

В містечку Клайнберг, поблизу Торонто, експонується колекція картин канадського художника Тома Томсона та «Групи семи», які присвятили себе зображенню рідної природи.

Заслуговує на увагу й ініціатива подружжя Ольги і Миколи Колянківських, які, заснувавши Український музей і галерею в Ніагара-Фоллз, поширюють знан-

ня про українське мистецтво. Тут виставлялися роботи Миколи Глуценка, Тетяни Яблонської, Олексія Фіщенко. Ми переконалися, що твори з України викликають великий інтерес у канадців.

У США, на запрошення Ліги американських українців, група відвідала Ерроу-парк, де поклала квіти до пам'ятників Шевченку, Уїтмену, Пушкіну. Американці віддають шану геніям, які мріяли про світле майбутнє, боролися за кращу долю нащадків. Ентузіасти Ерроу-парку щиро вдячні нашій країні за подарунок — пам'ятники Шевченку й Пушкіну. Тут часто збираються члени прогресивних організацій, щоб обговорити плани спільних дій, відзначити ювілейні дати чи просто відпочити.

Ніколи не забудеться концерт

самодіяльного танцювального ансамблю «Дніпро». Керує ансамблем Роза Арронс, яка вивчала українську хореографію в Києві. Все своє вміння й здібності Р. Арронс передала аматорам, які танцюють темпераментно, запально.

...Ми залишили американський континент з теплими почуттями вдячності до наших друзів, які дали нам змогу ближче познайомитися з культурою й життям народів Канади і США. Головна мета подорожі досягнута: у кожного з нас, а отже, у нашої країни, з'явилося чимало нових друзів, які, так само, як і ми, прагнуть миру.

Раїса СОБКО

референт Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

ГОСТІ З КОЛУМБІЇ

Братні вітання від Колумбійсько-радянського інституту культурного обміну передали гості з Колумбії, що відвідали Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Колумбійці розповіли про діяльність Інституту, який активно й широко знайомить громадськість країни з життям Радянського Союзу. Щоп'ятниці в приміщенні Інституту збираються друзі СРСР послухати лекцію, подивитися радянські кінофільми, взяти участь у конференціях, диспутах. Такі ж заходи проводяться не тільки в столиці, але і в інших містах Колумбії. Організатори широко використовують, зокрема, ма-

теріали, надіслані Українським товариством дружби. Так, Інститут організував виставки й вечори, присвячені Івану Франку, Тарасу Шевченку, виставку українського народного прикладного мистецтва.

Генеральний секретар Колумбійсько-радянського інституту культурного обміну Нестор Пінеда Гутьєррес написав до Українського товариства дружби:

«Ми щиро вдячні за співробітництво, таке важливе для розвитку наших культурних зв'язків і ознайомлення з дійсністю вашої великої республіки. В цьому напрямку, а також для святкування ювілею утворення СРСР, ми запланували організацію фотовиставок, демонстрацію кінофільмів, діапозитивів, проведення конференцій»...

Такого ж характеру листи і повідомлення були одержані з Чилі, Мексики, Куби. До цих країн протягом 1971—

1972 років були надіслані комплексні матеріали, які яскраво показують розквіт Радянської України в сузір'ї братніх республік СРСР.

І. БОРОДІНА

НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ЛІК»

Болгарський тижневик «ЛІК» (№ 11, 1972 р.) надрукував новелу Євгена Гущала «Ликера» в перекладі Петка Атанасова. У передмові до цієї публікації перекладач, зокрема, пише, що «численні прихильники сучасної української новелістики мають визнати, що справді з'явився ще один самобутній талант, чудовий психолог і блискучий стиліст, який своєю глибоко гуманною творчістю продовжує традиції демократичної української літератури, таких її представників, як Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Марко Черемшина».

ПОЛЬСЬКА УКРАЇНІСТИКА

Варшавський часопис «Славія Орієнталіс» (№ 2, 1972) вмістив вісім статей з питань україністики.

Стефан Козак і Мар'ян Юрковський рецензують збірник «Україна. Сучасність і минуле», виданий 1970 року в Кракові за редакцією М. Карася та А. Подрази. Козак і Юрковський високо оцінюють цю колективну публікацію. На їх думку, «рецензована книжка відзначається... всебічним охопленням українознавчої проблематики». Особливу увагу рецензенти приділяють нарисам, присвяченим Києво-Могилянській академії, українському романтизму, українській мові.

Ромуальда Пенгерська-Пьотровська

присвячує статтю відомому в нас празькому виданню 1968 року «Сто п'ятдесят років чесько-українських літературних зв'язків 1814—1964». Рецензентка зазначає, що це «поважна праця, котра і з огляду на використаний матеріал, і з огляду на методологію заслуговує на увагу. Ця публікація цінна не лише для українців, але й загалом для славістів і повинна бути взірцем для дослідників-бібліографів».

Відомий польський україніст і пропагандист української літератури Флоріан Неуважний докладно рецензує книжку «Леся Українка. Документи і матеріали 1871—1970» (відп. ред. С. Пількевич. К., «Наукова думка», 1971), підкреслюючи її велику актуальність, важливість уперше опублікованих у ній матеріалів.

Міколай Сивіцький оглядає книжку Ф. Погребенника «Лесь Мартович. Життя і творчість» (К.—1971). Рецензент, зокрема, пише, що «автор оперує не лише матеріалом, відомим фахівцям, але й звертається до архівів і джерел, наводить висловлювання родичів письменника й уривки листів, заперечує багато хибних, хоч і поширених, поглядів».

Схвально відгукується Станіслав Едвард Бури на працю Н. Кузякіної «П'єси Миколи Куліша. Літературна і сценічна історія» (К.—1970). Рецензент відзначає, що «авторка веде читача майже через півсторіччя українського радянського театру, визначаючи його провідні мистецькі тенденції».

У присвяченому питанням античної культури польському часописі «Меандер» (№ 2, 1972 р.) з'явилася ґрунтовна стаття Станіслава Скали «Класична філологія в Радянському Союзі в 1917—1957 рр.». Велику увагу автор публікації приділяє українським радянським ученим А. Білецькому, В. Янішу, І. Кобову.

ДРУГА ЗУСТРІЧ

Д. Асенов. «Професія для ангелів». Парменова — Є. Димитрова, Росіца — М. Ангелова, Ангел — Б. Атанасов.

...Перша відбулася в травні 1970-го в столиці України, коли до нас на гастролі прибув болгарський театр із Варни. Ці гастролі були втіленням у життя угоди про культурне співробітництво між двома театрами—Київським імені Лесі Українки і Варненським імені Стояна Бичварова.

У 70-му ми побачили три вистави болгарських друзів: по-народному мудру й поетично-прозору п'єсу-притчу Рачо Стоянова «Майстри», гостро психологічну виставу «Жінки з минулим» за п'єсою Димитра Димова і сценічну композицію Василя Стефанова «Сто років смішного театру».

Восени 70-го року кияни показали болгарським глядачам «Далекі вікна» Собка і «На всякого мудреця доволі простоти» Островського. Спектаклі пройшли з великим успіхом.

А навесні 71-го Київський театр уже прийняв постановочну групу із Варни. Режисер Цветан Цветков і художник Кіна Петрова мали здійснити постановку класичної болгарської п'єси — сатиричної комедії Стефана Костова «Големанов». У російському перекладі прізвище головного героя — його ім'ям названо п'єсу — звучить «Великоманієв». В цього самого Великоманієва справді манія величності — він будь-що хоче стати міністром...

Уже понад рік іде «Великоманієв» у Києві, і глядачі завжди тепло зустрічають виставу, оцінюючи і гостроту її сатиричного струменя, і довершеність форми. П'єса має на батьківщині автора багату сценічну традицію, ставили її звичайно як побутову коме-

дію. А Цветков запропонував нове жанрове вирішення — трагіфарс. Молодий болгарський режисер цікаво працював з акторами, домагаючись злагодженого виконання цього гротескного спектаклю. Сам репетиційний період перетворився на захоплюючий процес: пошуки заохочували до імпровізацій, а гострота викривального малюнка вимагала точного добору барв. Цікаво й багато в чому по-новому виявилися в цьому спектаклі обдаровання народних артистів республіки Миколи Рушковського, Анни Ніколаєвої, Євгенії Опалової, заслужених артистів республіки Олександри Смолярової, Сергія Філімонова, Євгена Балієва, молодих — Ірини Дуки, Олександра Парри, Анатолія Худолєєва.

Наступною сторінкою зв'язків театрів-побратимів стала робота постановочної групи з Києва у Варні. Режисер Михайло Резникович та художник Михайло Улановський допомогли варненцям поставити п'єсу Аріадни та Петра Тур «Єдиний свідок».

Театр імені Лесі Українки планує здійснити постановку «Єдиного свідка» на своїй сцені: А «Големанова» Цветан Цветков уже поставив у Варні. Театри зможуть — відповідно до угоди — обмінюватися виконавцями головних ролей.

Незабаром після прем'єри у Варні «Єдиного свідка» відбулися гастролі театру імені Стояна Бичварова в столиці України. Директор і художній керівник театру Георгій Парушев назвав ці гастролі «Димитровським походом» до Києва. Відзначаючи 90-річчя з дня народження Георгія Димитрова,

варненці розпочали й завершили свої гастролі виставою, присвяченою героєві болгарського народу.

П'єсу Івана Радоева «Червоне і коричневе» ставив відомий нам Цветан Цветков. Вона розповідає про драматичні події по закінченні Лейпцігського процесу. Незважаючи на виправдувальний вирок, фашисти ще довго тримали Димитрова та його товаришів у лейпцігській, а потім берлінській в'язницях. Хворий, ізольований від світу комуніст продовжував боротися за волю, боротися проти фашизму. Глядачі весь час відчують, що двобій триває і що життю Димитрова загрожує небезпека. Історія живе і пульсує в цьому драматичному і хвилюючому спектаклі.

Виставу високо оцінено в Болгарії. Її було показано в Софії на заключному турі курсу, присвяченому 90-річчю з дня народження Димитрова.

На прес-конференції в Києві Георгій Парушев пояснив, чому театр привіз із собою також спектакль «Підступність і кохання». П'єса Фрідріха Шіллера, — сказав Парушев, — це невмируща класика, і сучасний глядач знаходить у ній щось важливе для себе.

Ставив спектакль режисер Асен Шопов у своїй, досить своєрідній сценічній редакції. Режисер продемонстрував тонке розуміння динамізму подій, шаленого й трагічного їхнього зіткнення.

Жанр вистави визначений театром недвозначно — «громадська трагедія»; на сцені — непримиренний конфлікт між насильством і гуманізмом, між можновладцями і простими людьми, між підступністю і коханням...

Третьою виставою, яку побачили кияни під час гастролей театру імені Стояна Бичварова, була комедія Драгомира Асенова «Професія для ангелів». Режисер Станчо Станчев поставив веселий, дотепний спектакль про лицарів друкованого слова.

Попри окремі недоліки п'єси, моральний урок вистави «Професія для ангелів» недвозначний. Вона вчить принциповості, любові до своєї справи.

З радістю дізналися ми, що ордена Трудового Червоного Прапора Варненський театр удостоєний нової нагороди — ордена «Народна Республіка Болгарія». Це високе визнання успіхів талановитого колективу.

Ніна НОВОСЕЛИЦЬКА

І. Радоев. «Червоне і коричневе». Димитров — Д. Мишев, Парашкева Димитрова — А. Феліксова.

ГЕЙНЕ НА УКРАЇНІ

Минуло 175 років з дня народження великого німецького поета Генріха Гейне. Своєю проникливою лірикою, своєю нещадною сатирою, своїм гнівним і палким протестом проти феодального гноблення, релігійного фанатизму, проти бридкої буржуазної буденщини Гейне назавжди залишив «нестертий слід» на скрижалях світової культури. Тому ще за життя поета з'являється чимало перекладів його творів різними європейськими мовами.

Українська гейнеана налічує понад сто років. Ранній етап знайомства України з Гейне (друга половина XIX століття) характерний вільними перекладами його творів, що друкувалися в тогочасній періодиці. Вільне ставлення перекладачів до змісту і форми оригіналів виливалося в українізацію переспівів з Гейне, в заміну Рейну Черемошем, а романтичного німецького рибалки українським бокорашем. І хоча серед перекладачів окремих ліричних поезій Гейне були такі люди, як О. Ю.

Федькович та М. Старицький, зверталися вони до німецького поета вряди-годи й здебільшого випадково. Про це свідчить хоча б те, що, наприклад, славнозвісну «Сосну» М. Старицький переклав не з оригіналу, а з лермонтовського переспіву, запозичивши з нього і ритміку, і образність. Інші вірші Гейне звучали у Старицького широко й розлого, мов українська народна пісня з характерними для неї мовними зворотами:

Лети ж, моя пісне, від мене на волю,
В просторі, де зникли надії, лунай;
Ширяй-но по світу, знайди мою долю —
Й останнє зітхання ти долі віддай!¹

Перші українські перекладачі Гейне ще не вміли заглибитись у своєрідну систему художніх образів німецького поета, оцінити новаторство його творчості, яку вони сприймали поверхово й створювали, по суті, варіації на позичені теми, використовуючи звичну

¹ М. Старицький, Поетичні твори, К., «Радянський письменник», 1958, стор. 418.

для них поетичну фразеологію, ритміку, інтонації.

Справжнє знайомство України з Гейне почалося 80 років тому, в 1892 році, коли у Львові вийшли дві перші збірки його творів. У перекладах Лесі Українки і Максима Стависького було видано «Книгу пісень» (вибрані твори), а в перекладах Івана Франка — «Вибір поезій» Г. Гейне. Цим роком ніби завершується перший період засвоєння творчості Гейне українською літературою, яка доти приділяла увагу, переважно, ліриці німецького поета, і починається новий етап, на якому здобуває собі популярність в українських перекладах і Гейнева сатира.

Молода Леся Українка зробила першу вдалу спробу втілити засобами української мови не тільки зміст, а й поетичну форму ліричних творів Гейне. Переклади 92 поезій з «Книги пісень», які належать її перу, малюють образ юного Гейне, побачений очима нашої поетеси. Леся Українка вловила не тільки романтичні настрої раннього Гейне, які привертали увагу її попередників. Вона тонко відтворює гейневський гумор, що виливається часом у примхливі образи:

Хороша в зірок мова,
Багата і ясна,
Та тільки невідома
Філологам вона!

Я ж тую мову знаю,
Мені вона своя,
Коханої обличчя —
Грамматика моя!¹

В перекладах Лесі Українки виразно відчувуються й нотки гейневської гіркоти, що прориваються крізь уявну ідилію і знищують її:

Пустуючи так, немов діточок двоє,
«Ховатись» ми здумали в лісі та в полі,—
І так заховалися мудро обое,
Що потім уже й не знайшлися ніколи².

Інтерпретація Лесі Українки істотно поглибила образ німецького поета. На зміну романтичній односторонності ранніх українських перекладів прийшла багатогранність, у якій стали відчуватися обриси справжнього Гейне. Недарма переклади Лесі Українки не раз передруковувалися й у радянський час. Це, безперечно, не означає, що вони вільні від недоліків. У перекладах юної поетеси, як і в її ранніх творах, часом помітне надмірне захоплення зменшено-пестливими формами слів (Коли настав чудовий май, **Садочкив** розвивання, **Тоді у серденьку** моім Прокинулось кохання). Щоправда, ще більшою мірою це властиво перекладам М. Стависького: «Злякалася **квітенька-лотос Проміннячка** ясного дня, Схилила **голівоньку** долі, Жде вечора й тихо куня»¹. В оригіналі тут нема жодної пестливої форми, хоч німецька мова дає можливість широко використовувати їх. Лише зрідка вдається обом перекладачам наблизитися до своєрідної ритміки німецького поета. І все ж таки українська «Книга пісень» була великим кроком на шляху до створення повноцінних перекладів з Гейне. Недарма біля колиски цієї книжки стояв І. Франко, який допомагав її видати і навіть сам правив її коректуру.

Разом з тим І. Франко усвідомлював обмеженість підходу до Гейне виключно як до лірика. «При всій свіжості, оригінальності і красоті тих срібних перлин німецької поезії не можна сказати, щоб вони ще й нині мали таку перворядну стихійність, яку мали колись, в часі боротьби з романтизмом і псевдокласичною надутістю», — писав він у передмові до збірки своїх перекладів з Гейне, підкреслюючи потребу перекладати сатиричні й політичні твори. «Оцей томик має хоч вчасно поповнити цю недостачу і вказати

¹ Леся Українка, Твори в п'яти тт., т. IV, К., Держлітвидав, 1954, стор. 80.

² Там же, стор. 84.

¹ Г. Гейне, Книга пісень, Львів, 1892, стор. 5.

нашій громаді Гейне вже не як закоханого трубадура, не як автора любовних поезій, але як борця за широку свободу людської одиниці, її громадського ділання, її думок, переконань і сумління»¹. Вперше звернувшись саме до цього аспекту поезії Гейне, І. Франко дав переклад вершин гейневської сатири — поеми «Німеччина», яскраво антирелігійного «Диспуту», гостро політичних «Ослячих виборів» і «Король Довговуха І» та інших творів.

Франко по-дослідницькому поставився до відтворення художньої форми поезій Гейне. Аналізуючи в передмові ритміку поеми «Німеччина», він писав: «Щоби хоч трохи наблизитися до сього розміру, що надає оповіданню велику свободу і натуральність, а не втомляти уха одностайним амфібрахічним розміром, як се бачимо, напр., в російським перекладі Заезжого, я зважився перемішувати стрічки амфібрахічні з ямбічними». Важко було б чекати від Франка, щоб він у ті часи дав український еквівалент ритміки Гейне. Але й те, що він зробив, дозволило йому дати читачеві уявлення про енергійну рвучкість вислову, властиву оригіналові:

У Ахені в брамі на пошті є шільд —
Там прусський орел розпростерся
І злобно так глипав на мене. От же
Кого не люблю з всього серця!

Пожди лишень, птаху поганий, колись
Тебе ще я в руки спіймаю!
То я з тебе пір'я живцем обскубу
І кігті тобі обрубую².

Франкова збірка перекладів політичної сатири Гейне поклатала початок низці публікацій творів цього жанру. Чи не найвагомішою з цих публікацій була поема Гейне «Атта Троль» у перекладі Лесі Українки. Працю над цим перекладом поетеса розпочала ще наприкінці 80-х років, але поема побачила світ лише

1900 року на сторінках «Літературно-наукового вісника», а ще через три роки була передрукована у виданій у Львові збірці «Атта Троль. Раткліф. Балади» (трагедію «Раткліф» і балади переклав Максим Славінський (М. Ставнський)).

В інтерпретації Лесі Українки поема Гейне набула властивого оригіналові способу виразу думки, заясніла відблисками гейневської іронії:

Часто в світі чесні люди
Не конечно гарно пахнуть,
Слуги ж панські уживають
Завжди амбру та лаванду.

Від людей, душею чистих,
Часто тхне зеленим милом,
На негідному ж створінні
Аж блищить олій рожевий¹.

Переклади М. Славінського, загалом гарні, часом хибують на діалектні форми («Фіялки сині, чарівні, як мої жінки очі» — «Рицар Олаф») та на прояви українізації. Наприклад, героїню «Азри» перекладач зве то «султанівна, ясна краля», то «княжна»².

І. Франко і Леся Українка, працюючи над Гейне, не обмежувалися тим, що було опубліковано в згаданих книжках та в періодиці. В архіві І. Франка зберігається чимало перекладів поезій Гейне, виконаних у 1877—78 роках. Частину з них було надруковано у збірці «Думи і пісні найзнатніших європейських поетів» (1879 рік). Деякі ж переклади Франка і Лесі Українки дійшли до читача тільки в радянську епоху.

Історія дожовтневих українських перекладів з Гейне знає багато визначних імен. Наприкінці ХІХ століття ліричні твори німецького поета перекладають П. Куліш і М. Вороний, М. Коцюбинський, П. Грабовський, К. Білиловський, на початку ХХ століття — Б. Грінченко, А. Крим-

¹ Г. Гейне, Вибір поезій, Львів, 1892, стор. 111.

² І. Франко, Твори в 20-ти тт., т. XV, К., Держлітвидав, 1955, стор. 514.

¹ Леся Українка, Твори в 5-ти тт., т. IV, К., Держлітвидав, 1954, стор. 149.

² Г. Гейне, Атта Троль. Раткліф. Балади. У Львові, 1903, стор. 122.

ський, Панас Мирний, Л. Старицька-Черняхівська...

Вже після смерті П. Куліша, у збірці «Позичена кобза», виданій у Женеві (1897 рік), було опубліковано кілька перекладів ліричних поезій Гейне. На відміну від багатьох інших перекладів Куліша, що наближалися до переспівів, твори Гейне в його інтерпретації зберігають і ідейний зміст, і прикмети стилю оригіналів:

Як увечері блукаю
По задуманім гаю,
Чую серцем коло себе
Постать ніжню твою.

Чи не твій вуаль це білий,
Чи не тихий образ твій?
Чи це тільки місяць мріє
Крізь вечірній лист німий?

Чи це власні мої сльози,
Чую, по щоках течуть?
Чи ти справді, серденько,
Коло мене плачеш тут?¹

Злива схвилюваних питань ліричного героя, в яких наростає напруга чуття, що нарешті уривається на найвищій ноті в останньому рядку, цілком відповідає настроєві першотвору. Добре переклав Куліш і інші поезії Гейне, зокрема, пролог до «Книги пісень» з його філософським виявом роздвоєності світовідчуття поета.

1895 р., перебуваючи у Відні, низку поезій Гейне перекладає Микола Вороний. Як відзначав акад. О. І. Білецький, «він перепробував протягом своєї діяльності всі метричні форми у найрізноманітніших сполученнях»². Досвід поета у цій галузі позначився й на його перекладах, бо саме Вороний чи не найближче підійшов до гейневського «дольника», який цілком опанували тільки радянські перекладачі. Цікаву спробу відтворення ритміки Гейне знаходимо в перекладі «Зустрічі»:

Повита листям альтанка. Вечір.
Ми край віконця удвох сиділи.
На небі місяць весело сходив,—
Ми ж, як два привиди, там
майоріли¹.

Вороний переклав з Гейне небагато, і не можна сказати, щоб він обирав твори, характерні для німецького поета.

Чимало ліричних поезій Гейне переклав А. Кримський. Перша частина його «Пальмового гілля» містить 30 перекладів з німецького поета, що датуються 1900—1901 роками. А. Кримський мав своєрідний підхід до завдань перекладача. «Із тисячі Гайневих пісень, — писав він у примітці, — захотілося мені зробити тільки таку вибірку, яка б зовсім підходила під спільний тон мого «Пальмового гілля». Через те я понасмикнував собі Гайневих поезій... із циклів зовсім неоднакових, зовсім різних, а понанизував їх усі на одну низку; тим-то й вийшов, може, такий розпорядок, що сам автор не знає, чи був би його похвалити»². Це відповідало загальній композиційній настанові «Пальмового гілля», в якому оригінальні твори Кримського чергуються з перекладами творів східної поезії, Анакреонта, Саффо, Гете та інших авторів. Незважаючи на таку довольність «розпорядку», кожен вірш зокрема Кримський перекладав дуже уважно, прагнучи донести до читача і зміст, і форму оригіналів. Як пише сам поет, він «ніде не робив жаднісіньких змін, а силкувався перекладати дослівно, — от хіба що інколи, проти моєї волі, в переклад могли позалітати деякі дрібні згадки з моїх власних віршуваль (ті або інші епітети, вислови, синоніми тощо)». Ось одна з ліричних мініатюр Гейне в перекладі Кримського:

Зайшов я туди, де кохана
Божилась і тискала руки.

¹ П. Куліш, Поезії, К., «Радянський письменник», 1970, стор. 315.

² М. Вороний, Вибрані поезії, К., «Радянський письменник», 1959, стор. 33.

¹ М. Вороний, Вибрані поезії, К., «Радянський письменник», 1959, стор. 290.

² А. Кримський, Поезії, К., «Радянський письменник», 1968, стор. 313.

Де капали в зрадниць слюзи,
Сичать і гніздяться гадюки¹.

Різкий контраст між світлими і темними образами, раптовий перехід від спогадів про минуле кохання до розпачу, — все це властиве перекладові не меншою мірою, ніж оригіналу.

Найбільшим перекладом Кримського з Гейне є сатирична поема «Віцлі-Пуцлі» — гострий виступ німецького поета проти капіталістичного хижацтва й релігійного фанатизму.

В історії українських перекладів з Гейне траплялися й курйози. Так, 1917 року у петроградському видавництві «Друкарь» вийшла невеличка книжечка «З Гейне. Переклав на українську мову Костянтин Лоський». Безпорадність перекладача відчувається тут мало не в кожному рядку. То він уживає невластиві українській мові граматичні форми. («Своею щокой до моєї тулись»), то не зважає на немілозвучні повтори («Діаманти ти маєш і перли», «Коли липа цвіла» тощо), то звертається до протиприродного синтаксису:

Найкращих коханої задля очей
Пишу я найкращі канцони².

Зрозуміло, що в таких перекладах годі шукати якогось кроку вперед порівняно з попередніми виданнями. Але не такі публікації визначали шляхи розвитку українського перекладу в цілому і перекладів з Гейне зокрема.

Новий етап в українському перекладанні з Гейне настав після Жовтневої революції. У 1918—1919 роках у Києві видавництво «Серп і молот» випускає у світ перше повне українське видання «Книги пісень» у перекладах Д. Загула і В. Кобилянського. Цей двотомник уперше дав українському читачеві можливість ознайомитися з лірикою і сатирою великого поета в усьому обсязі. Бага-

то перекладів з числа надрукованих у цьому виданні є віршами високої проби.

На щоглу спершись, я стояв
І кожну хвилю числив.
Прощай, коханий краю мій!
Вже нині перли присли...¹

Такою міцно збудованою строфою починається переклад поезії «Відплив».

Прокляття князям, королям і вельможам,
Що ласки від них дочекатись не можем,
Король в нас загарбав останній п'ятак,
А потім звелів пострелять, як собак —
Тчемо ми, тчемо ми!²

Гнівом і боєм звучать рядки славнозвісних «Ткачів». Щоправда, тут певні застереження викликає наш вітчизняний п'ятак, що потрапив чомусь до Німеччини, але в цьому винні, може, не так перекладачі, як загальний тогочасний стан теорії перекладу. Мабуть, саме з цієї причини ми знаходимо в перекладах і царівну, і цісаря, і кріс, і самопад, і навіть «бідного Петра», що мирно співіснує в одній строфі з Гансом і Гретхен...

Але, безперечно, є в цих томах і чимало помилок, що йдуть від самих перекладачів, які часом недосять заглиблювалися в оригінал і задовольнялися першим-ліпшим варіантом, не шукаючи іншого. Так сталося, зокрема, зі знаменитою поезією про сосну і пальму:

Дрімає сосна в самотині
На півночі голім шпилі,
Холодною вкрили габою
Сніги та морози її.

І сниться їй пальма далека
В південній країні німій,
Що спить, утомившись від спеки,
На скелі гарячій, сухій³.

В Гейне сосна справді дрімає, але вона мріє про пальму, яка сумує на своїй скелі. У наведеному перекладі спить усе і вся, тому в поезії зникло драматичне протистав-

¹ А. Кримський, Поезії, К., «Радянський письменник», 1968, стор. 132.

² З. Гейне, Петроград, «Друкарь», 1917, стор. 20.

¹ Г. Гейне, Книга пісень, т. I, кн. I, К., «Серп і молот», 1918, стор. 72.

² Г. Гейне, Книга пісень, т. II, кн. I, К., «Серп і молот», 1919, стор. 165.

³ Г. Гейне, Книга пісень, т. I, кн. I, К., «Серп і молот», 1918, стор. 128.

лення образів, а без нього вона перестала бути самою собою.

Найбільше з дотеперішніх українських видань Гейне вийшло у 1930 — 1933 роках. Це був чотиритомник «Вибраних творів» у перекладах Дмитра Загула. Він охопив більшість ліричних і сатиричних віршів Гейне, поему «Німеччина» і низку прозових творів. Переклади, які перейшли до цього видання з попереднього, зазнали істотних виправлень. Ось початок однієї з поезій циклу «Повернення на батьківщину» у виданні 1919 року:

Рибалонько вродлива,
На берег завертай,
І сядь зі мною вкупці
І білу ручку дай!¹

Переробляючи переклад, Д. Загул шукає більшої близькості до ритміки Гейне, він долає монотонність ямба, урізноманітнює середні рядки, завдяки чому текст, як і в оригіналі, набуває розмовних інтонацій:

Рибалонько вродлива,
човен на берег звертай,
сядь біля мене, поруч,
і білу ручку дай!²

У тих випадках, коли Д. Загул заступив своїми новими перекладами давніші переклади В. Кобилянського, читач, безперечно, виграв. Так, незважаючи на певні недоліки (невдала рима: «верху—снігу», нелітературний наголос «півночі»), шедевр гейневської лірики зазвучав у цьому виданні набагато драматичніше:

Самітний кедр півночі
на голім стоїть верху,
сповитий білою млою,
дрімає в льоду, в снігу.

Він снить про горду пальму
в південній стороні,
що мовчки й самотньо тужить
на кручі, пекучій стіні³.

Д. Загул не боїться вводити прозаїзми в тексти своїх перекладів,

що цілком відповідає поетиці Гейне. «Стою на високій скелі і сентиментальний став», «Енергійно б'є по струнах і фантазії виводить». В цілому переклади Загула стали новою віхою на шляху освоєння творчості Гейне українською літературою.

Особливо слід згадати заслуги Д. Загула в перекладі сатири Гейне. Ще 1923 року він виступив з окремою книжкою: «Г. Гейне, Сатира» (К.—Х., «Книгоспілка»). У цій книжці привертали увагу насамперед блискучі афоризми Гейне, які знайшли гідне втілення в українському перекладі.

В безбожності згряя голодна запекла:
Вона не боїться ні кішки, ні пекла!¹
(«Мандрівні шури»).

Зникає революція,
Кричать і пан, і дука:
На чорта конституція!
Нагайки нам та бука!²
(«Китайський імператор»).

Для видання 1930 р. Д. Загул заново переглянув і поліпшив чимало перекладів із сатиричного циклу «Сучасні поезії». Український радянський читач зміг познайомитися в нових перекладах і з поемами «Атта Троль» та «Віцлі-Пуцлі».

Після Великої Вітчизняної війни настає новий етап в історії українських перекладів Гейне. Одне за одним виходить кілька видань його творів (серед них слід назвати однотомник 1955 року і ювілейний двотомник 1956 року, що вийшов до 100-річчя з дня смерті поета). Цей етап характерний тим, що до творчості Гейне звертаються українські радянські поети — М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, М. Бажан, Л. Первомайський, А. Малишко, С. Голованівський, І. Муратов, М. Пригара та ін. Увесь могутній арсенал художніх засобів радянської поезії мобілізується з благодородною метою якнайповнішого відображення творчості великого німецького письменника. У його багатющій

¹ Г. Гейне, Книга пісень, т. I, кн. 2, К., «Серп і молот», 1919, стор. 12.

² Г. Гейне, Вибрані твори, т. I, Х.—К., 1930, стор. 46.

³ Там же, стор. 32.

¹ Г. Гейне, Сатира, К.—Х., «Книгоспілка», 1923, стор. 28.

² Там же, стор. 38.

і різноманітній спадщині кожен зміг знайти собі щось до душі. Майстер строгої класичної форми, автор багатьох українських сонетів М. Рильський обирає для перекладу сонети Гейне, прихильник карбованих ритмів М. Бажан перекладає чіткі строфи «Диспуту», витончений лірик В. Сосюра знаходить поштовх для своєї перекладацької творчості в мініатюрах «Нової весни», а обдарування Л. Первомайського однаково повно виявляється в перекладах і лірики, і сатири Гейне.

Для того, щоб по-справжньому оцінити внесок, зроблений перекладачами цього періоду в пізнання Гейне українським читачем, доцільно вдатися до деяких порівнянь. У першому розділі поеми «Німеччина» є дуже важливе місце, де автор викладає свою політичну програму, навіяну ідеями соціалізму. В перекладі Д. Загула це місце звучить так:

Я крашу пісню, я пісню нову
Складу вам, друзі, нині!
Вже тут свій рай збудуємо ми,
На цій земній долині!

Ми хочемо щастя вже на землі,
Доволі вже ми страждали!
Хай пузо гниле не гайнує все,
Що трудящі руки надбали ¹.

Зміст оригіналу передано правильно, але естетичне враження від цих строф знижується через невдалі мовні звороти («рай збудуємо... на долині», тричі майже підряд повторюється «вже», незрозумілий епітет у вислові «пузо гниле»). У новому перекладі Л. Первомайського відновлено рівновагу між змістом і формою, властиву оригіналові:

Чудову пісню — пісню нову,
О друзі, я буду співати!
Ми хочемо царство небесне тут,
На цій землі збудувати.

Ми щастя хочемо на землі,
Доволі з нас вже муки;
Хай пузо лелаче не стравить того,
Що зроблять трудящі руки ².

Завдяки ясності й прозорості художньої форми ідея, висловлена Гейне в цих рядках, глибоко вкарбовується у свідомість читача перекладу.

Наприкінці прологу до «Подорожі на Гарц» Гейне зневажливо говорить про бездушне й пихате «світське товариство». А. Кримський так інтерпретував це місце:

Ну ви, зали блискотючі
З блискотючими панями!
Прощавайте! З верхогір'я
Насміюся я над вами ¹.

Невдалий епітет, двічі повторений у перекладі, надає текстові гумористичного забарвлення, не передбаченого оригіналом. Новий переклад М. Пригари і точніший у доборі слів і, разом з тим, більш поетичний:

Прощавайте, пишні зали,
Пишні франти, пишні дами!
Хочу я податись в гори —
І сміятися над вами ².

Річ тут, зрозуміло, не в протиставленні одного перекладача другому, а в різних підходах до перекладу, в різних рівнях вимог, які ставить до художнього перекладу розвиток культури, і в зумовленому цими вимогами рівні майстерності перекладу.

Якщо традиція українського поетичного перекладу в Гейне налічує вже понад століття, то переклади гейневської прози мають значно меншу історію. Перші переклади прозових творів великого письменника, виконані до Жовтня, звучали важко й не могли претендувати на відображення блискучого стилю оригіналів. Так, «Книгу Ле-Гран» у перекладі О. Черняхівського, видану 1908 року у Києві, часом неможливо читати без... німецько-українського словника: «В цьому сурдуті є кілька гарних ідей, — сказав кравець, оглядаючи критично мій обер-

¹ Г. Гейне, Вибрані твори, т. III, X—К., 1930, стор. 152.

² Г. Гейне, Вибрані твори в 2-х тт., т. II, К., Держлітвидав, 1956, стор. 102.

¹ А. Кримський, Поезії, К., «Радянський письменник», 1968, стор. 137.

² Г. Гейне, Вибрані твори в 2-х тт., т. II, К., Держлітвидав, 1956, стор. 181.

рок, що має походження од часу мого берлінського елегантства...»¹ Цей переклад рясніє невдалими кальками з німецьких мовних зворотів, розтягнутими фразами, — і все це притуплює гостроту думки Гейне, гасить блиск його дотепу.

Істотним внеском в освоєння прози великого письменника була поява в 1933 році низки нових перекладів, які належать Д. Загулові та В. Кален. Вони були опубліковані в четвертому томі «Вибраних творів» Гейне. Це «Подорож на Гарц», «Книга Ле-Гран», «Лукські води», та «Місто Лукка». Перекладачам дуже добре вдалося відтворити полум'яну патетику гейневських ліричних відступів. Так, наприкінці «Міста Лукки» прекрасно звучить гімн «Марсельезі»:

«О, яка це пісня! Вона пронизує мене вогнем і втіхою, запалює в мені жагучі зорі натхнення й ракети глузувань. Так, цих ракет не повинно забракнути великому фейерверкові сучасності! Дзвінки, полумінні потоки пісень хай поллються з верхів'я радощів волі буйними каскадами, мов Ганг, що паде з Гімалаїв. А ти, прекрасна Сатири, дочко справедливої Теміди і Козлоногого Пана, стань на підмогу мені — ти ж по матері з роду титанів, ти так само, як і я, ненавидиш ворогів свого роду, нікчемних узурпаторів Олімпу. Позич мені меч твоєї матері, щоб карати це ненависне коділо, і дай мені сопілку твого батька, щоб засвистати це коділо до смерті...»²

У двотомнику 1956 р. було надруковано «Подорож на Гарц» і «Ідеї». Книга Ле-Гран» у нових перекладах О. Словенко. Для цих перекладів характерна добірність літературної мови і велика винахідливість у відтворенні гри словами. Гейне, гумористично змальовуючи свій стан, наводить наприкінці XV роз-

ділу «Ідей» жартівливий перелік: «...вночі починається справжній спектакль: в моїй голові відбувається цілий конгрес сучасних і древніх народів, з'являються асирійці, єгиптяни, мідяни, перси, іудеї, філістери, франкфуртці, вавілонці, карфагенці, берлінці, римляни, спартанці, турки, затуркані студенти»¹. В оригіналі після турків ідуть «Kümmeltürken», тобто «кминні турки». Так називали в Німеччині мішан. Але мішан було вже згадано раніше («філістери»), і перекладачка слушно вирішила не давати ще одного синоніма, який, до речі, довелося б пояснювати приміткою, а використати каламбур, який дає їй сам матеріал української мови: турки — затуркані. Цей епітет вдало поєднано зі словом «студенти»: справді, в тодішній Німеччині студенти були «під підозрою» за вільнотомні ідеї, що поширювалися в їх середовищі.

У видавництві «Дніпро» тепер виходить нове чотиритомне видання творів Генріха Гейне за загальною редакцією Леоніда Первомайського — одного з найактивніших українських перекладачів великого німецького поета. Крім поетичних творів усіх жанрів, нове видання з найбільшою повнотою подає художню прозу Гейне, а також — вперше українською мовою — вибрані критичні статті, публіцистику та листи.

За роки Радянської влади твори Гейне видавалися українською мовою п'ятнадцять разів. Їх загальний тираж перевищив 100 тисяч примірників»². Наведені цифри є свідченням глибокої поваги і любові українського народу до великого поета-демократа, борця проти соціального гноблення, за революційне перетворення світу. Вони є свідченням справжньої актуальності творів Гейне.

¹ Г. Гейне. Книга Ле-Гран. К., вид. П. С-ки, 1908, стор. 39.

² Г. Гейне. Вибрані твори, т. IV, X.—К., 1933, стор. 313—314.

¹ Г. Гейне. Вибрані твори в 2-х тт., т. II, К., Держлітвидав, 1956, стор. 349.

² Преса Української РСР, 1917—1966, Статистичний довідник, X., 1967, стор. 86.

СОЦІОЛОГІЯ РОБІТНИЦТВА «РЕНО»

XX століття характеризують насамперед велетенські суспільні зміни, небачені до того темпи розвитку, пов'язані з поступовим залученням до активного громадського життя широких народних мас. Досягнення науково-технічної революції, відносне підвищення життєвого рівня трудящих у деяких високорозвинених країнах капіталістичного Заходу дали можливість буржуазній пропаганді говорити про зникнення кардинальних суспільних проблем, про подолання капіталізмом своїх найбільших протиріч, про перетворення антагоністичного суспільства на таке, де стираються економічні (а відтак і всі інші) відмінності у житті його громадян.

Сьогоднішня буржуазна соціологія сповнена різноманітних теорій, що повинні, умовно кажучи, «виправдовувати» капіталізм, визначати для нього перспективи розвитку. Так виник міф про «трансформацію» класової структури, «народний капіталізм», теорія «конвергенції», за якою капіталізм і соціалізм хоч і розвиваються різними шляхами, але зрештою повинні прийти до однакового типу суспільства, і багато інших аналогічних «теорій» та безпідставних вигадок.

Обстоюючи теорію «гомогенного» [однорідного] суспільства, де, мовляв, панує класова гармонія і на рівноправних засадах співробітничать праця і капітал, буржуазна соціологія оголошує «зникнення» робітничого класу як такого, розчинення його в загальній масі населення, а відтак відсутність умов у сучасному капіталістичному суспільстві для класової боротьби.

З іншого боку псевдореволюційні ідеологи руху «нових лівих», ідейним батьком якого став Герберт Маркузе, твердять про «обуржуазнення» робітничого класу, про те, що єдиним революційним елементом у суспільстві є «аутсайтери», люди, які з тих або інших причин почуваються поза суспільством, що робітничий клас втратив свою революційну сутність і є на нинішньому етапі історії консервативним і реакційним. Звідси випливає і «перегляд марксизму» і пропаганда так званого «третього шляху» розвитку суспільства.

За доктриною «масового суспільства», що висувається реакційними соціологами Заходу, в сучасному капіталістичному суспільстві «домінують маси». Панує масове стандартизоване виробництво, провадиться «масова» політика, твориться «масова культура» як наслідок «звеличення мас», відбувається нівелювання особистості в масі, підпорядкування еліти настроям і смакам неосвіченої, «некваліфікованої» більшості. Таким чином, визначаючи пезні кризові риси капіталістичного суспільства, буржуазна соціологія намагається пояснити їх ще й оцим «пануванням» мас у нашому столітті. Причому капіталізм і соціалізм ставляться на один щабель, їх оголошують різновидами «масового» суспільства.

Книга прогресивного французького журналіста Жака Фремонтьє «Робітнича фортеця «Рено» є яскравим і надзвичайно переконливим документом про справжнє становище робітничого класу у Франції. В ній висвітлюються закулісні, непривабливі сторони сучасного капіталістичного суспільства, зокрема, в становищі трудящих.

Книга Фремонтьє спростовує тезу буржуазних ідеологів про відсутність у сучасному капіталістичному світі класових суперечностей і про «інтеграцію» робітничого класу.

120 відповідей на анкету, запропоновану журналістом, красномовно доводять цілковиту безпідставність і штучність вищезгадуваних теорій і свідчать про нездатність буржуазної соціології виправдати капіталізм, знайти об'єктивні причини моральної й духовної кризи капіталістичного суспільства, пояснити якоюсь доктриною, прикриваючою фальшивими деклараціями, глибоку правову й економічну нерівність різних верств населення в країнах капіталу.

Фремонтьє не випадково вибрав робітників різних професій, віку і політичної орієнтації, намагаючись відтворити об'єктивну картину їх життя і праці на заводі «Рено».

Буржуазна соціологія постійно твердить про свою безпристрасність і цілковиту об'єктивність в аналізі суспільних явищ. Фремонтьє до деякої міри теж пішов за принципами буржуазного об'єктивізму, користуючись тими ж засобами, що й буржуазні соціологи, тільки в іншому спрямуванні. Тому в його дослідженні робітництва заводу «Рено» відчувається певна методологічна хибність, зокрема в доборі питань анкети та в деяких інших аспектах.

Як і до кожної іншої праці, до твору Фремонтьє можна було б зрозуміти зауважень, але зрештою всі вони не знижують принципової важливості цієї книжки-документа.

Автор торкається низки важливих питань, розглядаючи робітниче життя і в плані історичному, виділяючи перемоги і поразки робітничого класу, наголошуючи на втраченій на деякий час і знову поновленій єдності й солідарності трудящих. Фремонтьє аналізує систему заробітної плати робітника на заводі «Рено», показуючи, як ті, хто стоять при владі і керують заводом, створили складну, опрацьовану в деталях систему праці. Вона передбачає насамперед обмеження прав робітника і виявляється досить гнучкою, коли треба зменшити платню, жорсткою, коли треба покарати за якусь дрібне порушення, надзвичайно

твердою, коли йдеться про підвищення платні, про перспективу просування робітника по службі.

Одним з найважливіших питань, яких автор торкається в своїй книзі, є питання особистості робітника, його індивідуальності. Людина стає особистістю, оволодівши певною сукупністю соціальних якостей і властивостей через засвоєння соціального досвіду. До цього процесу входить і суспільна діяльність, завдяки якій і набувається цей соціальний досвід. Маркс і Енгельс писали, що кожен індивід і кожне покоління застають, як реальну основу своєї життєдіяльності певну «масу продуктивних сил, капіталів і обставин, які, хоч з одного боку і видозмінюються новим поколінням, але, з другого боку, диктують йому його власні умови життя і надають йому певного розвитку, особливого характеру».

Люди капіталістичного світу, сформовані й виховані в певних умовах, мають відповідні засади світогляду й принципи світосприймання. Кожне покоління приносить щось нове. Фремонтьє розглядає поступ особистості робітника у співвідношенні з виробництвом. І на наших очах падає завіса з міфа про «робітника в білому халаті», що у вік цілковитої автоматизації чи напівавтоматизації походить білі машини, вмикаючи і вимикаючи рубильники. Абсолютного люмпену зараз немає, але немає й «білого халата» як системи. Структура виробництва в основі своїй застаріла, умови праці поліпшуються надзвичайно повільно. Фремонтьє показує, як відставання економічних структур нерозривно пов'язане з відставанням соціального розвитку. Суспільні потреби давно випередили ту систему соціальних зв'язків, що панує зараз у Франції.

Тому на передній план виступає проблема алієнації людини, проблема відчуження праці, і як невіддільна від неї проблема ідентифікації особистості, віднайдення себе, самоусвідомлення, тобто повернення людині її «родової» (за визначенням Маркса) сутності, віднайдення чогось втраченого в самій людині.

Щоправда, торкаючись категорії відчуження Фремонтьє виявляє дещо спрощене

розуміння її, зокрема, коли йдеться про алієнацію людини і її ставлення до культурних надбань капіталістичного суспільства. У розділі «Культурна алієнація і робітнича культура» сам термін культурна алієнація викликає сумнів. Швидше слід було б говорити про вияв відчуження в галузі культури. Однак загалом і це питання поставлене правильно.

Французький журналіст розглядає відчуження в сфері мистецтв, проблему робітничої культури, яка на сьогодні, особливо в зв'язку з питаннями, що виникають при вивченні явищ «масової культури», набуває особливого значення.

Величезний переворот у галузі «масових комунікацій» чи, інакше, засобів масової інформації набуває в багатьох розвинених країнах Заходу майже тотального характеру і, за твердженнями деяких пророків типу канадського професора Маршала Маклюєна, веде до зниження «стандартів культури», сприяє поширенню «культури масової».

Фремонтьє переконливо показує, в яких взаємозв'язках перебувають буржуазна культура капіталістичного суспільства і робітництво, яка кількість «благ цивілізованої культури» перепадає на трудящих і як ця культура впливає на них.

Соціологічне дослідження, проведене Фремонтьє, показує, як засоби масової «комунікації» збіднюють і зрештою нівелюють особистість, прищеплюючи їй несправжні, невластиві їй потреби і проблеми.

Телебачення замінює майже все в житті робітника розвиненої капіталістичної країни. Він рідко ходить в кіно, майже ніколи до театру, подекуди читає газети, але постійно дивиться телевізор. Для цього не потрібно особливих зусиль, «ковтається» все, що пропонують з екрана. Складна справа і з книгами. Окремі одиниці, безумовно, читають справжню літературу, слідкують за новинками, читають класичну художню літературу, наукову, політичну. Але в більшості робітники «Рено» читають мало, переважно комікси. Так само стоїть питання і з музикою.

Рівень культури робітника-виробничника специфічний і здебільшого низький. Бо, крім усього, йому фізично не вистачає часу на

самоосвіту. Головну увагу робітник приділяє підвищенню своєї кваліфікації, намагається закінчити якісь курси чи школу при заводі і дістати кращу посаду, більшу платню, словом, забезпечити себе економічно. Адже переважна більшість з опитуваних не мала змоги свого часу продовжити навчання, а кваліфікація — одна з умов просування по службовій драбині. На це робітники витрачають довгі роки свого життя. Де вже тут говорити про якісь культурні надбання.

Фремонтьє показує, що культура суспільства, в якому живуть робітники «Рено», відчужена від них. Більше того, суспільство творить особистість кожного робітника алієнованою вже з самого дитинства.

Оті пропаговані «можливості» капіталістичного світу, культ «здорової» конкуренції і облудна «свобода» для кожного «добитися успіху» насправді сприяють розщепленості робітничого колективу.

Все, про що йшлося вище, призводить до повної алієнованості робітників, до виховання в них почуття самотності і непотрібності, до ворожого сприйняття навколишнього оточення.

Єдиним можливим виходом для робітника з полону відчуження є активне включення до громадського життя. Шлях до соціального і морального визволення — це спільна боротьба трудящих за свої права, свідоме підвищення культурного рівня. Дослідник надає величезного значення робітничим пересувним бібліотекам та фонотекам. Це пропагування музики і книг серед товаришів по класу — один з дійових заходів до «розвідчуження», до створення нової робітничої культури.

Фремонтьє сам зазнав складної еволюції від типового буржуазного журналіста до працівника «Юманіте», і в книзі відчутна його переконаність в необхідності робітничої боротьби.

Останній розділ у книзі так і називається «Робітнича боротьба». Автор ставить перед опитуваними питання про робіничу боротьбу, про погляди на майбутнє. І знову ж таки ставлення до свідомої боротьби неоднакове, як і ставлення до комуністичної партії і до синдикатів та профспілкового руху.

У травні 1968 року, коли студентський

рух у Франції привів навіть до вуличних барикад, робітники «Рено» не підтримали студентів. Автор ставить питання — чому? З різних причин, але насамперед тому, що словам вже ніхто не вірить, а у виступах

молоді було чимало псевдолівої термінології та відверто маоїстських гасел. Робітники не могли підтримати гри в слова та гасла. Вони чекають свого часу і своє слово скажуть рішуче і серйозно.

ЖАК ФРЕМОНТЬЄ

РОБІТНИЧА ФОРТЕЦЯ «РЕНО»

В десяти хвилинах від площі Етуаль, як свідчить реклама, розрахована на щасливчиків із статком, починається світ непривілейованих, світ «невдах», які розмовляють іншою мовою, світ брудних рук — інший світ. Булонь-Бійянкур — єдина комуна Франції, що має подвійну назву: для багатіїв і для бідних. Перші живуть в Булоні, другі працюють в Бійянкурі. Сполучна риска виконує тут роз'єднувальну функцію.

Довкола мерії на площі радіусом у кількасот метрів зібрані всі «символи» нашого суспільства: приватні готелі з видом на ліс, де чотири особи (не рахуючи слуг) займають п'ятнадцять кімнат, і нічліжки, де п'ятнадцять африканців сплять покотом в одній кімнаті; елегантна клініка, де народжуються майбутні генеральні директори-президенти, й ковальський цех, де 1969 року дванадцять робітників померли від перетомки.

Але два світи завжди лишаються взаємонеpronикними: Булонь-Бійянкур живе за законами найсуворішого апартеїда. Жоден буржуа не наважиться з'явитися на авеню Еміля Золя чи вулиці Ів Кермен; жоден

португалець, жоден алжірець не зупиниться біля неонів ультра-модерного кафе «Аркуеста».

Бантуленд, індіанська резервація, гетто Бійянкюра — так називають «Рено»: місце найбільшої у Франції концентрації робітників (36 тисяч на 1 073 500 кв. метрів).

Мурашник оживає у певні години: до 6 години 15 хвилин метро викидає юрби похмурих людей — мешканців далеких околиць, африканських та середземноморських трущоб: ранкова зміна. За годину — дещо менш змучені, дещо краще вдягнені, дещо менш численні, інколи за кермом власного авто з'являються напівпривілейовані, ті, що працюють «нормально», яких не слід плутати з «погодинниками». Ще через три чверті години на роботу прямують службовці, інженери, техніки.

О другій годині пополудні негри змінюють негрів, кабіли — кабів, ранкова зміна йде, заступає вечірня. 17 годин 30 хвилин — «напівпривілейовані» дістаються до своїх муніципальних квартир. 18 годин — працівники, оплачувані помісячно, сідають в свої авто. На заводі, де

вже спалахнули прожектори, залишаються тільки знедолені з іншомовним акцентом. Тієї миті, коли починаються кінотеатри, нарешті порожніє Бійянкур. Полум'я в печах підтримують парії, які шкребуть і миють, — найнижче коло, каста недоторканих.

У путівнику ви прочитаєте, що у заломі Сени біля самого Парижа розташований острів площею 115 000 тисяч кв. метрів. Ви, певно, уявите зелений масив чи водний стадіон... Даремно. Кілька десятиріч тому пан Луї Рено вирішив інакше. Там, де мали б відпочивати тисячі дітей, 10 тисяч робітників працюють на конвеєрі. За часів Луї Рено це місце називали «каторгою Сеген». Тепер кажуть просто «острів».

Навпроти острова, затиснута між двома стоянками для авто службовців, — приватна дорога, що веде до директорського «палацу»: недоланої будови, витриманої в стилі родинного капіталізму початку сторіччя. Луї Рено був заарештований після визволення як колабораціоніст, а підприємство націоналізоване.

Державні заводи «Рено» — гігантське підприємство: перше у Франції за своїм торговим обігом (8,5 мільярда франків без філій; 12 мільярдів загалом), перше за обсягом експорту (530 тисяч автомобілів), перше за розмірами штатів (85 тисяч чоловік без філій, з них 39 тисяч у Бійянкурі; 111 700 загалом), тут випускають щорічно 1 009 000 автомашин на рік, це забезпечує надійне восьме місце в світі. Але для автора головним є те, що «Рено» — завжди в авангарді боротьби робітничого класу за свої права. Це, так би мовити, традиційна робітничка фортеця. «Коли «Рено» чхає, Франція застуджується».

Близько 120 робітників «Рено-Бійянкур» погодилися відповісти на запитання моєї анкети. Неможливо, та й нема потреби, уточнювати кількість колективних інтерв'ю: кілька

фраз, думка, висловлена в суперечці, можуть виявитися ціннішими й важливішими, ніж двогодинний монолог.

120 «героїв» цієї книги — 120 з 38 тисяч — обрані не випадково. Їхніми устами промовляють сотні інших. Прискіпливий відбір дав змогу відтворити майже повний портрет заводського трудівника наших днів. У книзі представлена величезна маса неорганізованих робітників, а також члени найрізноманітніших профспілок — від найвпливовішої Загальної конфедерації праці до найнечисленнішої «незалежної». Читач знайде тут усі відтінки політичної веселки — від маоїзму до голлізму, минаючи численні ліві угруповання: від могутнього загону комуністів до картатої мішанини соціалістичної партії. Представники всіх професій, зайнятих на виробництві — від чорнороба до інженера-випускника політехнічного інституту, — висловили свою думку. Північноафриканці, негри, португальці, іспанці представлені так само широко, як і французи... І є всі підстави твердити, що в Бійянкурі не знайдеться робітника, який би не пізнав у книзі свого «двійника».

Безперечно дехто здивується, не зустрівши тут образів, які останнім часом становлять предмет особливих турбот соціологів та журналістів. Робітник-технік у білому халаті, що розшифровує і знову шифрує, спостерігає і дає завдання розумним машинам, складає незначну меншість: йдеться про традиційний завод з численним персоналом, який у більшості малокваліфікований.

Однак не слід шукати тут також люмпен-пролетарів. Париж платить краще, ніж провінція, автомобіль коштує дорожче, ніж текстиль, «Рено» — завдяки націоналізації — платить більше, ніж «Сітроен». Ніхто, принаймні в цехах, не заробляє менше 1000 франків на місяць.

Протягом останніх двадцяти п'яти років буржуазія намагається пе-

ретворити Бійянкур на аванпост «нового суспільства»: вона діє, як за умов лісової пожежі, коли навмисне випалюють цілі ділянки лісу, щоб зупинити вогонь.

27 березня 1970 року профспілки підписали з дирекцією угоду — найважливішу після визволення від фашистської окупації: поступове переведення робітників з відрядної на помісячну оплату, певні гарантії її купівельної спроможності, поступове запровадження системи організованої перекваліфікації за рахунок адміністрації.

(У відповідь на цю угоду буржуазна преса знову зняла галас про докорінну перебудову відносин між працею й капіталом на підприємствах, про «нове суспільство», здатне поєднати економічну ефективність із соціальною справедливістю. Однак 1 грудня 1970 року два найкрупніші профспілкові центри країни — Загальна конфедерація праці (ЗКП) та Французька демократична конфедерація праці (ФДКП), що об'єднує головним чином робітників і службовців католиків, домовилися про співробітництво на всіх рівнях у боротьбі за спільні вимоги. Це означало початок нового туру активної боротьби трудящих за свої права.— Ред.).

КУЛЬТУРНА АЛІЕНАЦІЯ І РОБІТНИЧА КУЛЬТУРА

Якось мені довелося бачити телепередачу, де двоє братів — постійні телегерої — обидва студенти-політехніки, довго розказують нам про «рівні можливості».

Я віддаю перевагу цифрам.

Із 1 000 юнаків та дівчат, батьки яких «люди вільних професій та відповідальні працівники», 570 нав-

чаються у вузах; із 1 000 дітей робітників — тільки 34.

У 1963 році до ліцеїв потрапило 11 процентів дітей сільськогосподарських робітників, 16 процентів дітей промислових робітників, решта 73 проценти припадало на дітей високооплачуваних службовців, лікарів, адвокатів тощо.

Система освіти, яка діє у Франції, передбачає надзвичайно раннє визначення майбутнього соціального стану людини — приреченість і соціальну обумовленість життєвого шляху майбутніх робітників. В 11 років дитина закінчує п'ять класів початкової школи. Далі — навчання в ліцеї чи коледжі або на додаткових курсах при початковій школі. Перші вважаються у Франції «буржуазною», другі — «народною» освітою. За «реформою Фуше», прийнятою в період V республіки, приблизно 30 процентів випускників початкової школи мають завершувати свою освіту в учбових закладах «практичного циклу», де їх готуватимуть до «професій» чорноробів та спеціалізованих робітників нижчої кваліфікації. 40 процентів дітей потрапляють до учбових закладів «короткого циклу» і стануть спеціалізованими робітниками, а коли пощастить, закінчать технічний коледж і одержать свідоцтво про професійну підготовку кваліфікованого робітника, майстра чи службовця. І «практичний», і «короткий» цикли закривають шлях до вищої школи, куди можуть вступати тільки ті, хто одинадцятилітнім опинився в школі «повного циклу».

Однак не поспішаймо приєднуватися до думки, ніби робітничий клас сьогодні замкнений в якомусь культурному гетто. Досить, мовляв, зруйнувати стіни гетто, «дати народу освіту», щоб звільнити його від кайданів. Таке міркування намагається приховати саму глибину відчуження, замовчує суть капіталізму, який потребує робочих рук, що

приводили б у дію його машини, а не інтелекту, що заперечував би його систему.

В дійсності існує справжня робітнича культура: робітники Бійянкура не читають Софокла, не знають «Загальної теорії» Кейна, не відвідують паризьких театрів. Але вони часто-густо володіють системою історичних та філософських поглядів — краще чи гірше сформульованих, які дають їм змогу аналізувати навколишній світ, тлумачити суть повсякденних подій, протиставляти свої методи боротьби науково обгрунтованій стратегії тих, хто їх експлуатує.

Справжня робітнича культура може народитися тільки в народі, і тільки народ може бути її творцем. У буржуазному суспільстві вона ризикує з'явитися як субпродукт імперіалізму — субкультура для пізніх дітей.

Культурне відчуження може подолати тільки боротьба трудящих, які розраховують не на допомогу благодійників з буржуазного середовища, а на свої власні сили і свою власну зброю.

ФОРМУВАННЯ ВІДЧУЖЕННЯ

Відчуження знайоме їм з дитинства. Більшість робітників Державних заводів «Рено» ніколи не вчилися. Завод — їхня єдина школа. Тут вони оволоділи азами своєї професії, тут вони борються сьогодні за удосконалення своєї майстерності, підвищення культурного рівня. Тільки серед молоді зустрічаються щасливці, які відвідували загальноосвітній коледж чи технічний ліцей. Але майже всі вони зупинилися на півдорозі.

«Я дійшов до п'ятого класу. Мій батько — СР на «Рено». Коли мені минуло чотирнадцять, я був змуше-

ний піти на завод учнем» (Р., 20 років, КР, слюсар).

(Кваліфіковані робітники (КР) та робітники спеціалізовані (СР) становлять дві найбільші групи промислового пролетаріату).

«До 14 років я вчився в технічному коледжі. Потім вчився на «Рено». Відтоді я працюю на заводі» (Ролан Ж., 28 років, технічний працівник).

Багато хто усвідомлює соціальну дискримінацію, яка змушує людей залишати навчання.

«Так склалося. Треба було працювати. Ось чому я згоден із студентами, які захищають право дітей робітників на навчання... В нас був хлопчина, який студіював мистецтво й ремесла. Він змушений був покинути навчання: на стипендію не проживеш. Фортуна завжди ласкава до тих, хто не знає нужди» (Ф., 22 роки, КР, електромеханік).

Мартіна І., шістнадцятирічна друкарка-стенографістка, найкраще змальовує добре змашений механізм, який утримує дітей робітників у межах соціального класу їхніх батьків.

«У мене завжди був потяг до малювання. Я б, приміром, хотіла бути декоратором. Мій батько — слюсар на «Рено», мама — продавщиця в універмазі. Я знайшла школу, де вчать на декораторів, але вона надто дорога, я не мала змоги довго відвідувати її.

Я мала свідоцтво про закінчення першого циклу навчання і хотіла скласти екзамени на ступінь бакалавра. Але в ліцеї не було місця, тому що класи зробили меншими. Мої документи переслали до іншого ліцею, а там усе повторилося спочатку. Отож я не могла ані продовжувати занять на ступінь, ані повернутися до школи декораторів. Мій батько довідався про учбові центри «Рено» і направив мене туди».

Ось так шістнадцятирічна дівчина, яка багато читала хороших кни-

жок, яка освіченіша й культурніша від багатьох своїх одноліток, опинилася за друкарською машинкою: 500 франків на місяць.

Деякі робітники Бійянкура закінчили середню школу, проте двері університету виявилися для них зачиненими. Історія Андре Шастеля здається мені найбільш показовою:

«Я — двічі бакалавр. До армії два роки вчився на філологічному факультеті. Демобілізувавшись, змушений був ішачити. В мене не було грошей, не було одягу. Розшукав приятелів, які погодилися позичити... Поки вчився, де я тільки не працював! У батька, сільськогосподарського робітника, одинадцять дітей, отож на його допомогу розраховувати не доводилося. А взагалі трудове життя я розпочав ще шестирічним, коли пішов пасти корів. Стипендія? Так, я одержував її, але дуже недовго, поки склав екзамени на ступінь. Набридло таке життя страшенно».

Серед робітників - іммігрантів, особливо політичних, чимало людей з університетською освітою. Бакар Д. з Мавританії нещодавно підтвердив свій диплом юриста; Мануель, португалець, вчився в індустріальному інституті. Тепер вони працюють на конвейері.

Дехто, прагнучи будь-що отримати якогось атестата, працює над силу. Так налащик Луї Д. одержав своє свідоцтво в 30 років. Вільям Л. багато років мріє про атестат початкової школи, хоча не в змозі закінчити її. Однак він не відступається: «Краще здохну».

Багато іммігрантів зовсім неписьменні.

«Я ніколи не ходив до школи. Після громадянської війни мені минуло шість років, мій батько чотири роки відсидів у в'язниці. Мати влаштувала дітей при монастирі: нас одягали й годували. Замість вчити читати, черниці вчили нас молитися» (Хуан Ж., 37 років, іспанець, КР).

М. Д., сенегалець, кваліфікований робітник, гордо заявляє: «Я навчився читати й писати у Франції».

Секретар профспілки, віддрукувавши листівку на машинці, просить свого заступника, що має ступінь бакалавра: «Виправ мені помилки».

Я інколи одержую листи від інтелектуально розвинених робітників, які пишуть в газети, а інколи навіть пишуть книги: вони провалилися б на найлегшому диктанті в четвертому класі.

Це — наслідки соціальної дискримінації, на якій ґрунтується наша система освіти. Класове навчання формує класову культуру, класову мову.

Тим часом багато хто з них, пригноблених, б'ється, щоб подолати це відчуження. Всупереч графікам, темпам, умовам праці, всупереч утомі, вони опановують знання, відвойовують культуру, в якій буржуазне суспільство відмовляє їм.

Вже згадуваний Вільям Л. — один з найвідчайдушніших у цій битві: «Щовечора я студіюю математику та французьку».

Інші намагаються здобути передусім справжній фах. Долаючи всі перешкоди, що зводять на їхньому шляху суспільство, вони наполегливо продовжують своє навчання, що оплачується недосипаннями й марними надіями.

«Свідоцтво про професійну підготовку кресляра я одержав, коли працював у «Пежо». Вчився після роботи, вечорами. Незважаючи на свідоцтво, на «Рено» мене взяли простим робітником. Практично в мене не було жодного шансу на підвищення. Тоді я записався до вечірньої школи на «Рено». Я вчився математики протягом п'яти чи шести років. За гроші, звичайно. Але без цього я ніколи не одержав би місця кресляра» (Ж., 38 років, кресляр).

«Мене найняли як столяра, але я швидко зрозумів, що столяр на автомобільному заводі не має пер-

спективи і почав вчитися вечорами. Тільки через десять років мені вдалося одержати свідоцтво про професійну підготовку кресляра. Всі ці роки я ледве зводив кінці з кінцями. Страшенно важко цілий день працювати та ще вчитися... Траплялося, не лягаючи спати, просто з-за столу, від підручників, ішов на завод» (Сені С., 48 років, француз гвінейського походження, кресляр).

Дехто капітулює, зберігаючи, однак, надію на реванш.

«З мого навчання нічого не вийшло. Я працював у бригаді і не міг вільно розпоряджатися своїм часом. Тепер умови праці змінилися. Хотіли би поновити заняття. Наступного року запишуся до школи, щоб вивчати технічне креслення» (Мохамед Т., тунісець, СР, токарь).

Курси заочного навчання заманюють в сильце ще більше людей. Приваблені рекламою, яка обіцяє їм добру професію, чи просто швидке службове просування, робітники записуються, платять і марно чекають, коли ж здійсняться обіцянки.

«Я вчуся заочно на курсах механіків... Після закінчення, як мені сказали, можу стати майстром чи технічним агентом. Але на цьому не дуже розживешся. Навчання коштує мені 120 франків на місяць» (Ален Х., 19 років, СР).

Практично перепідготовки, професійного вдосконалення не існує на «Рено». Тільки робітники цехів, що закриваються чи стають на реконструкцію, можуть розраховувати підвищити кваліфікацію за рахунок заводу.

Але найсвідоміші робітники вимагають справжньої перепідготовки, яка дозволила б їм бути в курсі технічних новинок:

«Наше підприємство — націоналізоване, і дирекція має забезпечити професійне навчання з нової техніки» (Р. Ш., 43 роки, КР, слюсар-наладчик).

Дехто намагається власними силами здобути вершини знань, в яких

їм відмовляє суспільство. Проте цілком очевидно: щоб насправді перемогти культурне відчуження робітничого класу, потрібне гігантське зусилля всього суспільства, потрібно, щоб вузи позбулися свого класового характеру, щоб буржуазія відмовилася від привілеїв, потрібно, щоб державна влада взагалі перейшла в інші руки.

ІНФОРМАЦІЯ, ЩО ВІДЧУЖУЄ, ІНФОРМАЦІЯ, ЩО ВИЗВОЛЯЄ

Але хіба сьогодні культура зосереджується в школі? В одній з телевізійних передач американські психологи заявили, що 80 процентів знань дитина віднини отримує в «паралельній школі»: на вулиці, з газет, радіо, телепередач. Залишається з'ясувати, чи ця «наука» може допомогти робітникам Бійянкура подолати культурне відчуження чи навпаки тільки посилить його.

Цифри розповсюдження преси не вселяють анінайменшого оптимізму. «Парізьєн лібере» й «Парі-жур» складають 78 процентів щоранкового продажу. Я маю великі сумніви відносно поживності для робітників Бійянкура такого інтелектуального харчу.

Найбільш відчужені, зрозуміло, читають пресу, яка найбільш сприяє відчуженню.

«Я читаю «Парізьєн лібере», газету консьєржів. Інколи ще «Франсуар» (Різотто, 42 роки, СР).

«Я читаю газети, але не дуже уважно. Крім газет для автоаматорів, я читаю «Парізьєн лібере», особливо спортивні сторінки. Я беру її додому» (Даніель О., 19 років, СР).

«Парізьєн лібере» знаходить свого читача серед найбільш літніх і

найменш політично грамотних робітників.

«Я читаю «Парізьєн», тому що там «Мікі» та ще всяка-всячина» (Х., 62 роки, сторож).

На ту саму «кліентуру» розрахована «Парі-жур». Дуже часто читачеві байдуже, яку саме з цих двох газет придбати.

«Вранці я читаю «Парі-жур» — щоб згаяти час... Я читаю також «Парізьєн» (Жан Д., 46 років, бригадир).

Найаполітичніші читають «Екіп». Багато хто купує одночасно розважальну газету і політичну, ніби намагаючись зрівноважити перше другим.

Жан Р., слюсар, читає «Парізьєн», «Парі-жур», «Монд» і «Юманіте».

Значна частина не приховує своєї глибокої байдужості до преси. Ця категорія робітників читає все, що трапиться.

«Я читаю майже всі журнали. Купую «Орор» чи «Юманіте». Читаю «Фігаро», «Франс-суар», «Монд». Газети купую, коли відбувається якась важлива подія, — щоб бути в курсі. В мене немає жодного бажання передплачувати якесь одне видання» (Роже В., 41 рік, кресляр).

Радіо й телебачення почали успішно конкурувати з пресою.

«Я не читаю газет. Я одержую всю необхідну інформацію по радіо й телебаченню» (Сені С., 48 років, кресляр).

Але преса відчуження зустрічає сьогодні все запекліший опір з боку найсвідоміших робітників.

«Я сперечався з одним читачем «Парі-жур». Я сказав йому: «Ти ллєш воду на млин наших ворогів». Він відповів, що цікавиться скачками й коміксами. «А що вони дають для твого виховання?» — спитав я його.

Я знаю навіть одного хлопця з компартії, який читає «Парі-жур» (Берто, СР).

«В цих газетах не знайдеш жод-

ного рядка, який би кликав на боротьбу» (Жюль М., 56 років, КР).

«Франс-суар» інколи виносить на першу сторінку заголовки, які нас цікавлять, а потім виявляється, що всередині немає нічого цінного» (Рашід Б., 19 років, алжірець, СР).

Слід відзначити, що тільки Загальна конфедерація праці та Французька демократична конфедерація праці виховують своїх активістів у дусі опору буржуазній пресі: робота складна, копітка, але без неї годі й говорити про зміцнення класової свідомості.

Особливе місце посідає в Бійянкурі «Монд», яка відіграє тут подвійну роль. Для одних це символ соціального прогресу, суспільного просування, навіть профспілкової активності.

«Час від часу я читаю «Монд». Це дуже цікаво, на читання я витрачаю не менше двох годин. Надто багато! Хочеться дізнатися про все, що відбувається в світі, про події в Латинській Америці, про все. Я цікавлюсь також новинами мистецтва, читаю театральну критику» (Ж., кресляр, член ФДКП).

Але для багатьох активістів «Монд» становить лише привід для постійних докорів сумління:

«Монд» — буржуазна газета, але там є багато цікавого про міжнародні події. Я завжди читаю про те, що відбувається в Португалії» (Антоніо, 31 рік, португалець, СР., член ЗКП).

Приблизно кожен четвертий активіст викладає щоранку 60 сантимів, щоб придбати орган своєї партії «Юманіте». До кіоску на Національній площі газету Французької комуністичної партії надходить серед своїх ранкових співбратів передостаннім. Однак завдяки продажу на громадських засадах, що — залежно від подій — коливається від 100 до 400 екземплярів, «Юма» наступає на п'яти «Парізьєн лібере» і навіть нерідко обганяє її.

Проте сотні, коли не тисячі робітників Бійянкура заявляють про свою вірність єдиній щоденній робітничій газеті Франції.

Рідко від кого почуєш: «...Я ніколи не читав «Юма».

Читання «Юманіте», як і «Монд», набуває значення символу: відповісти буржуазному журналісту, що ти читаєш «Юма», це означає заявити про свою класову свідомість, заперечити отруйний вплив преси панівних верств.

Найстарші належать до найпристрасніших пропагандистів:

Жюль М.: «Юманіте» я почав читати у 46—47-му, коли включився в боротьбу».

Ожі: «А я вже у 36-му читав «Юманіте».

Берто: «Я почав відразу після з'їзду в Турі. «Юманіте» читав ще мій батько».

Найбільш переконані переглядають усю партійну пресу:

«Я читаю «Юманіте», газету мого класу. Купую «Ві уврієр». Моя дружина читає «Антуанет». Товариші дають мені «Нувель критік», «Франс нувель», «Економі е політік», але цих видань я ніколи не купую. Регулярно купую «Юманіте-діманш» (Бернар К., 36 років, слюсар).

Преса відчуження? Визвольна преса?

Може статися так, що це питання зникне саме по собі. Телебачення поволі робиться єдиним засобом інформації, а завтра, можливо, стане єдиним інструментом культури.

Найчисленніший загін телеглядачів, безперечно, — глядачі пасивні, які байдуже ковтають все, що їм підсовують.

«Я дивлюся по телевізору все, що показують. Програма йде, а я сиджу перед екраном. Слухаю все, що їм заманеться сказати...» (Х., 62 роки, сторож, не член профспілки).

Ніхто ніколи не визначав позицію французького телеглядача точніше від цього старого сторожа...

Але що найбільше подобається в цьому вариві з картинок і звуків?

«Я дивлюся спортивні передачі. Коли їх нема, віддаю перевагу ліжку» (Мішель, К., 38 років, КР, наладчик, не член профспілки).

«Мене цікавить спорт, зокрема футбол, на фільмах засинаю» (П'єр М., 44 роки, коваль, член ЗКП).

«Дивлюся всі фільми по теле. І майже нічого іншого. Подобаються передачі з серії «Досьє екрана». Коли дружина хоче дивитися розважальну програму, приєднуюся до неї» (Ж., 26 років, технічний працівник, член ФДКП).

«Дивлюся вестерни. До політичних передач я втратив інтерес. Надто добре знаю зворотний бік цих декорацій» (Моріс В., 48 років, технічний працівник).

Щовечора, щонеділі «перетравлюване» в такий спосіб телебачення стає новим інструментом відчуження, безвідмовною машиною для збуту більш чи менш зіпсованих побічних продуктів буржуазної культури. Скільки часу потрібно, щоб надолужити прогаяне?

Ось чому сьогодні довкола телебачення — гарячі суперечки. Одні намагаються зовсім переписати його. Дехто, на зразок інтелектуалів 50-х років, обрали своєю зброєю презирство до «проклятого екрана»!

«Т. Б. мене не цікавить. Це спосіб роз'єднання людей, інструмент відчуження. Це просто жахливо! На заводі вони говорять тільки про телепрограми. Що бачили напередодні, що побачить ввечера. Я завжди намагаюся перевести розмову в інше русло... Телебачення веде до перетворення трудящих на робітнів... Це вже не люди. Вони живляться фальшивою культурою, п'ють із штучного джерела...» (Ж., 28 років, кресляр, член ФДКТ).

«Телебачення — то грандіозна

містифікація, шахрайство, різновид гран-гіньяоля, де показують все, що заманеться...» (Ф., 22 роки. КР, член ЗКП).

Ця зневага прирікає на невдачу зусилля всіх тих, хто прагне перетворити телебачення на інструмент справжньої культури.

Прихильників іншого, більш позитивного напрямку слід шукати серед активістів ЗКП: вони обрали «критичний погляд».

«Ввечері я дивлюся телевизор. Мене цікавлять політичні дебати. На жаль, таких передач тепер майже немає. Я дивлюся все, що стосується наукових досліджень, а також програму «У вашій душі й сумлінні». Передача «Камера зондує час» давала повніше уявлення про деякі історичні події. Для таких людей, як ми, котрі мало вчилися, це було корисно. Тепер цієї програми нема. Я хотів би побачити також деякі фільми, що стали об'єктом втручання цензури. Взагалі показують дуже багато американських фільмів і дуже мало картин з соціалістичних країн, зокрема таких, що нагадували б про війну» (Бернар С., 36 років, висококваліфікований слюсар, член ЗКП).

«Необхідна представницька комісія, яка б визначала й вибирала телепрограми» (Роже Б., 41 рік, кресляр, не член профспілки).

Ні, телеглядачі не заслуговують на зневагу, яку виявляють до них деякі редактори програм. Я зустрічав чимало робітників «Рено», що пристрасно обстоюють «справжнє телебачення» — високоякісні передачі, пройняті духом свободи.

Інформація, яку сьогодні одержують на Бійянкурі, дволика: вона відчужує найбільш відчужених і звільняє найбільш свідомих.

Преса і телебачення відчуження посідають в робітничій фортеці панівне місце. Дивуватися не доводиться: і перша і друге належать панівному класу. Завдання профспі-

кових і партійних активістів — день у день боротися проти їхнього впливу, викриваючи лицемірство і брехню, розвінчувати ворожу трудящим пропаганду.

КУЛЬТУРА ВІДЧУЖЕННЯ, ВИЗВОЛЬНА КУЛЬТУРА

Увійти до театрального чи кінозалу, відкрити книгу, поставити пластинку — такі звичайні дії, знайомі мільйонам людей в усьому світі. І неприступні для тисяч французів: тих, які прокидаються вдосвіта, знеможені втомою, живуть в злиднях, не дістали найелементарніших навичок культури... Кіномережа, розваги, заводи пластинок, будинки культури — все це належить торговцям, тим, хто купує і продає. Один з робітників «Рено» зауважив: питання не тільки в тому, як досягти до культури, але й — про яку культуру ідеться?

Пустішають театральні зали; тільки найсміховинніша і низькопробна «бульварщина» ще робить збір. Від 1952 до 1969 року французький кінематограф втратив понад 150 мільйонів глядачів (майже половину).

Більшість робітників не ходила, не ходить і не збирається навіть у віддаленому майбутньому піти до театру.

Для них театр — один з ритуалів іншого, чужого світу. «Це надто дороге. І нема часу» (Анрі С. 39 років, КР).

А тим часом асоціація відпочинку й культури, яка діє під егідою комітету підприємства (комітети підприємств були створені внаслідок демократичних реформ 1944—

1947 років, коли комуністи брали участь в уряді та зберігалися певні форми співробітництва робітничих партій.—Ред.) докладає чимало зусиль, щоб зацікавити трудящих театром. Але репертуар театрів залишає робітників байдужими.

Кіно, як і театр, значною мірою залишається для трудящих непізнаним мистецтвом.

«Я не був у кіно років з п'ятнадцять»,— твердять на один голос кваліфіковані робітники Ролан К., 45 років та мадам Д. К., 44 роки).

«Ніколи туди не ходжу» (Луї Д., 37 років, наладчик).

Звідки ця байдужість? Насамперед через те, що квитки надто дорогі: «На чотирьох — це мій денний заробіток» (Бернар К., 36 років, висококваліфікований слюсар).

Інша причина — сімейне рабство: «Я ніколи не буваю в кіно. В мене троє малих — п'ять, чотири, три роки. Ввечері піти з дому практично неможливо...» (Г., 26 років, технічний працівник).

Є ще й телевізійне рабство: «Навіщо йти в кіно, коли є телевізор?» (Андре Ф., 40 років, КР).

Типова позиція відчуження: кіно-театр висуває вимогу вибору. А телебачення нічого подібного не вимагає. Дивись на екран, ніби за течією плывеш, поринувши у напівзабуття...

Але й кіно поступово перетворюється на невід'ємну складову програму суботнього вечора. Ледь живі від втоми після виснажливого робочого тижня вони йдуть байдуже куди: щотижневий родинний церемоніал! Аби розважитися, забути. «Я люблю веселі фільми. Звичайно, не надто дурні. Фернандель, Бурвіль...» (Мішель Х., 38 років, КР).

«Практично я не буваю в кіно. Останній фільм, який я бачив, — «Свинарня» Пазоліні. Жахлива дурниця. Певно, ви матимете мене за

ідіота, коли я скажу, що не зрозумів нічого. Очевидно, слід було спершу почитати критику на цей фільм. Я прочитав її після перегляду картини і був вражений, що практично нічого не зрозумів» (Ролан Г., 28 років, технічний працівник).

А втім, помалу в Бійянкурі формується свідоме ставлення до кінематографа: фільми перестають «ковтати», ніби солодку мікстуру, починають вибирати. Найактивніші з глядачів двічі на місяць відвідують робітничий кіноклуб.

«Останній фільм, який я бачив, «Мавр». Дуже люблю стрічку «Голий острів». Деякі хлопці, виходячи з залу, сердилися: «Вони не надто балакучі там, у фільмі...» Але ж які засоби кінооповіді! (М., 36 років, технічний працівник).

«Показали «317-у дільницю», фільм про війну у В'єтнамі, — розповідає генеральний секретар асоціації відпочинку й культури Гупіль. — Після закінчення виникла дискусія. Зрештою дійшли висновку, що це був мілітаристський фільм. Не можна ігнорувати глядача. Фільми Годара, наприклад, викликають найжвавішу реакцію нашої аудиторії».

Кіно, як і телебачення, значно більше ніж театр, може лягти в основу формування робітничої культури. Але чи варто розраховувати на те, що власники кінофірми зроблять багато фільмів, які підвищуватимуть рівень класової свідомості робітників? За справжній бойовий кінематограф ще воювати й воювати...

Чи читають робітники Бійянкура? У Франції віддавна існує традиція народної книги. Проте останнім часом книжковий ринок заповнили переважно бестселери.

У Бійянкурі я відкрив похмурий світ тих, хто ніколи не читав. Змучені втомою, вони щовечора заглиблюються в свою газету чи вклякають перед телевізором. Відчуження прирікає їх на страшне не-

відання. Вони навіть не знають, що книга могла б дати їм зброю проти хазяїв.

«Я віддаю перевагу пінг-понгу. В мене немає смаку до читання, книга ніколи не приваблювала мене» (Р., 20 років, КР).

«Коли працюєш у бригаді і так втомлюєшся, хочеться якогось іншого відпочинку» (Ф., 22 роки, електромеханік).

Дехто, однак, відчуває докори сумління, згадуючи про золотий вік, коли ще можна було час від часу відкрити книгу.

«Раніше я дуже любив читати. Тепер моє читання звелось до гортання брошурок профспілкових видань. Хочеться відпочити, очуняти від втоми» (Г., 26 років, технічний працівник).

Інші читають мало і погані книжки, але вони принаймі знають, що втрачають.

Різотто, секретар незалежної профспілки ФКТ, не знає, як саме відповісти на питання:

— Ви читаєте?

— Так, в основному книги про ковбоїв. Заморочений профспілковими справами. Читання для мене — розрядка. Читаю комікси, романи «Чорної серії».

«Книжки? Морока з ними та й годі! Почнеш і ніколи не закінчиш... Хіба що якусь легеньку...» (Ролан К., 45 років, КР).

«Мені ліньки читати. Читаю мало і не те, що слід: поліцейські романи...» (Франсіс Б., 50 років, технічний працівник).

Дехто надто заклопотаний громадськими справами.

«Читаю те, що можна прочитати швидко. Найчастіше журнали. Книгу почнеш, а закінчити ніколи... Я читаю всі журнали, які мають відношення до політекономії, навіть ті, які обстоюють ворожу нам позицію: щоб досягнути, до якої міри пропаганда може бути шкідливою,

і знайти переконливі контраргументи» (Бернар С., 36 років, КР.).

Інших спокушує реклама:

«Я читаю зовсім мало, найчастіше романи. Прочитав «Чи горить Париж?» (Едуар Х., 58 років, майстер).

«Відверто кажучи, в мене немає часу для читання. Купую книжки дуже рідко. Придбав «Американський виклик», навколо якого було багато галасу, почав, але так і не закінчив» (Ж., 28 років, кресляр.).

Найзворушливіші ті, хто всупереч втомі й телевізору, час від часу все ж відкривають книгу.

«Я дуже люблю читати. Хоч вдається це мені рідко. Інколи ввечері, на сон...» (Мадам Д. С., 44 роки, КР.).

«Час від часу мені трапляється прочитати книгу. Я записаний до бібліотеки. Але бригадна робота «з'їдає» цілий день». (Анрі С., 36 років, СР).

Зустрів я в Бійянкурі і справжніх читачів, які «отруєні» читанням хороших книг.

«Читання — то моя пристрасть. Маю бібліотечку вдома, беру книжки на заводі» (Вільям Л., СР.).

В убогій кімнаті Рашіда Б., алжирця, СР, 19 років, стоїть повна шафа книг: «Мемуари» Жака Дюкло поряд з «Поезією варварів».

Дехто з робітників має такі глибокі знання, що їм могли б позаздрити й найосвіченіші буржуа.

«Я багато читаю. Беру книжки в різних бібліотеках. На заводі в нас хороша бібліотека, багато книжок, зокрема, марксистської літератури. Прочитав «Капітал». Відверто кажучи, це було важкувато. Хочу назвати ще одну книгу, корисну для тих, хто не розуміє, не знає робітничого життя: «Залізна п'ята» Джека Лондона. Він розповідає про капіталізм у дещо «романтичній манері», але дуже точно. Читав книги, присвячені Комуні. Комуні, про яку колись в школі нам говорили як про страшне лихо. Насправді це бв-

ла велетенська демонстрація можливостей робітничої влади. Це було повстання парижан проти капіталу і пруссаків» (Рожке Б., 41 рік, кресляр).

«Романів я не читаю, але філософські та політичні праці — із задоволенням. Тепер саме перечитую «Федералістський принцип» Прудона» (Б., 46 років, СР).

Шістнадцятирічна друкарка-стенографістка Мартіна І., яка так мріяла стати декоратором, але не змогла піти далі свідoctва про закінчення першого циклу навчання, розповідає:

«Я прочитала купу книжок. Серед них такі, як «Основи філософії» Поліцера, «Вибрані праці» Маркса. Я читала «Комуністи» Арагона та його поеми. І ще багато іншого. Прагнення до діяльності привело мене до читання, а читання — знову ж таки до діяльності!»

Комітет підприємства докладає чималих зусиль, щоб піднести культурний рівень трудящих. Бібліотека на вулиці Пуен дю Жур має в своєму розпорядженні 60 000 томів. Вона купує щороку приблизно 4000 нових видань. Читачів обслуговують 11 бібліотекарів.

Дві пересувні бібліотеки, які охрестили «бібліобусами» (хоч «бусів» і немає) розповсюджують щодня книги на робочих місцях. Я провів півдня в такому «бібліобусі» на авеню Еміля Золя. Похмура кімната, відкрита всім заводським шумам і протягам, оживає під час обідньої перерви: сотні робітників і службовців вибирають тут книги, які вони візьмуть додому. Дві біляві дівчини дають поради, заповнюють картки, ведуть підрахунки.

Серед читачів найбільше спеціалізованих робітників, незважаючи на те, що умови праці в них найважчі. Іноземцям бібліотека пропонує підручники з граматики, арифметики на рідній мові. Вони приходять сюди вчитися. Новина: батьки беруть книжки для дітей.

Історичні книги мають найбільший попит, особливо ті, що присвячені подіям першої й другої світових воєн, передусім рухові Опору. Бібліотека видає від 450 до 600 книг щодня. Романи складають 35 — 40 процентів загальної кількості.

Я знаю небагато таких радісних і підбадьорливих видовищ, як «бібліобус» у годину найбільшого напливу народу. Люди приходять, щоб навчитися культури, щоб хоч до деякої міри компенсувати неосвіченість, темноту, на які прирікає їх суспільство. Тут немає дрібнобуржуазного патерналізму: робітники-активісти самі займаються вихованням своїх товаришів. Ось вона, робітничка культура. Не та, яку так звані інтелектуали намагаються поширювати «серед народу» у вигляді солоденьких пілюль: відродження під егідою Армії спасіння, пресловутий суп для бідних... Ні, культура, яка народжується у народі й твориться народом, без посередників, без вищого судді, культура завойована, а не подарована, без благодійності, без поблажливості. Свобода, яка відкидає всіх Мальро на землі.

Чи існує різновид мистецтва більш «привілейований», більш відданий на відкуп буржуа, ніж музика? З книгою знайомляться в початковій школі. Але навіть в ліцеї не викладають основ музичної культури. Той, хто хоче зрозуміти Бетховена чи Моцарта, хто хоче навчитися гри на піаніно чи гітарі має платити зі своєї кишені.

Основи малювання чи крою розповсюджують ширше, ніж сольфеджіо. В цій справі держава повністю покладається на отців-меломанів. Ось чому тільки молоді дівчата «з хороших сімей» знайомі з нотною грамотою і бренчать на фортепіано під неухильним наглядом древніх мадемуазель...

Мало хто з робітників Біянкура «піддався» на розмову про музику.

Електропрогравачі, пластинки коштують надто дорого. Не говорячи вже про паризькі концерти...

Згадаймо наладчика Луї Д.

«О! Коли б я мав час! Це була б велика музика. Я її не знаю, але люблю... А тим часом мені нема за що полагодити програвача».

Тільки двоє високооплачуваних працівників засвідчили:

«Минулого року я дивився кілька балетів на конкретну музику...» (М., 37 років, технічний працівник.).

«Я граю на піаніно і навчаю цього своїх дітей» (Сені С., кресляр).

Тут ще варто відзначити зусилля комітету підприємства, спрямовані на те, щоб залучити робітників заводу до музичної освіти.

Я познайомився з Анною-Марією Дюма, відповідальною за «клуб пластинок», зокрема за одну з його пересувних філій.

«Наш «дискобус», — розповідає Анна-Марія, — працює два дні на тиждень. Він розташований за межами заводу, отож жінки, діти, пенсіонери можуть вільно заходити сюди. Клуб має три різні філії, розраховані на різні аудиторії. Наша — головним чином для робітників. Найчастіше вони приходять, повертаючись після обідньої перерви, приходять дуже ненадовго, тому що в їдальні їм доводиться щоразу витримувати справжню війну за місце».

У нас точиться постійна суперечка, — веде далі мадам Дюма. — Мені кажуть: «Треба йти назустріч запитам трудящих». Я відповідаю: «Треба підвищувати рівень цих запитів». Мені намагалися нав'язати пластинки П'єра Перре. Я сказала: «Доки я жива, тут не буде П'єра Перре, Шейли, Вартан та іншого мотлоху...» Любителі танців теж ідуть дещо розчарованими. Цей «асортимент» у нас обмежений. Видаємо не більше двох пластинок на одного «любителя». Хіба що на весілля...

Що ж до класики, то тут наші фонди значно більші, про обме-

ження не може бути й мови...»

Смаки робітників Бійянкура, судячи з абонементних карток, досить витончені. На першому місці, звичайно, Бетховен, далі Моцарт, Бах, Брамс, Чайковський... Мийник посуду з їдальні взяв пластинки з творами Брамса, Рахманінова, Альбіоні; спеціалізований робітник — знамениті оперні хори, слюсар — Вівальді, Альбіоні, Моцарта й Баха; інженер — Вагнера...

Буржуазна школа, буржуазна інформация, буржуазна культура: ось і все, що так скупко пропонує наше суспільство тим, хто створює його багатства.

Отож не слід дивуватися, що робітник Бійянкура нерідко почуввається чужим у рідній країні. Розчавлений непосильною працею, ошуканий суспільством, натрапляючи щоразу на нерозуміння чи презирство з боку «привілейованих», трудящий з «Рено» всі свої надії пов'язує з боротьбою. Боротьбою, яка єднає його з товаришами.

Він сміється чи знизує плечима, коли пророки нашого часу передрікають близький кінець робітничого класу.

Дехто докоряє мені за термінологію: «класова свідомість», «класова боротьба», «хазяйська експлуатація» — який жах, де ви це знайшли, ви що, з Місяця впали?! Я охоче відповім їм словами Роже Делія, робітничого священика, члена ЗКП: «Якщо не дати імені якомусь із явищ дійсності, то це не завадить йому існувати».

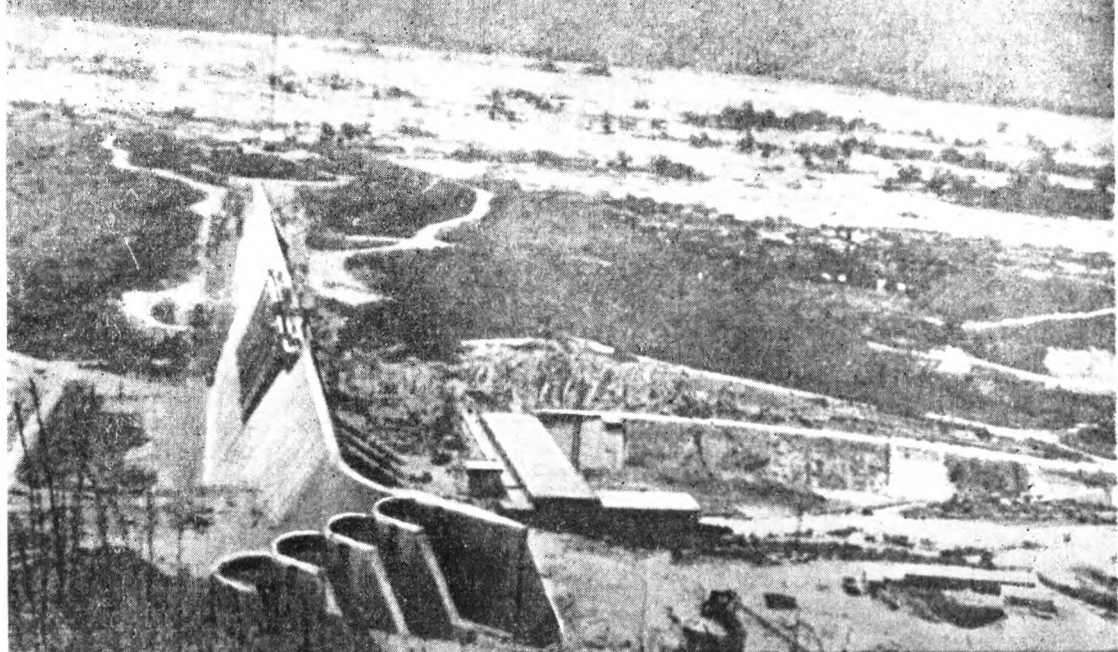
Протягом двадцяти років я відвідував інтелектуалів лівого берега. Я знав усе про робітничий клас. Усе, крім головного: я не знав, що він існує насправді. У заводському шумі, штовханині їдальні, суперечках «дискобуса» я відкрив, вперше у житті, інший світ: світ втоми й гніву, боротьби й надії...

*З французької переклала
Ярослава СОБКО.*

- ГОРИЗОНТИ ЗАЇРУ
- СІТІ ЯКУДЗА
- ПАМ'ЯТЬ 1941-го РОКУ
- АФРОДІСІАС
- КОРИДА БЕЗ РОМАНТИКИ

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

Перша черга ГЕС, що споруджується на річці Заїр.

ГОРИЗОНТИ ЗАЇРУ

Нещодавно в столиці Республіки Заїр — Кіншасі відбувся другий національний ярмарок. Як і перший (1970 р.), він став своєрідною виставкою досягнень заїрської економіки. В павільйонах, розташованих на площі 80 гектарів, було представлено всі галузі народного господарства.

Зрозуміло, що навіть найбільші експозиційні стенди можуть дати лише побіжне уявлення про економічний потенціал Республіки Заїр. За територією ця країна посідає третє в Африці місце (після Алжіру та Судану), а за масштабами свого внутрішнього ринку поступається лише Нігерії. Заїр має величезні природні багатства. Одна провінція славиться діамантами, друга — цінними породами дерев, третя

— кокосовими пальмами. На вулканічному ґрунті східної частини добре росте бананове і кофейне дерево. Південні землі багаті на мідь.

Непевність політичної ситуації в перші роки незалежності заважала швидкій реалізації економічних можливостей Заїру. Нині життя в країні стабілізується. Величезне значення для економічного прогресу мають рішучі заходи уряду.

У 1966 році прийнято відомий Бакаджікський закон, за яким власники земельних ділянок, що дістали право володіти ними ще до оголошення незалежності Заїру, позбавлялися цього права.

Замість колишніх гірничодобувних компаній, як-от «Юніон міньєр дю О'Катанга», створено змішані під-

приємства, де державі належить 50 процентів акцій. Іноземні компанії, які й далі залишалися в Заїрі, мусили перевести туди й свої контори. У 1967 році були проведені рішучі заходи для боротьби з інфляцією; була випущена в обіг нова грошова одиниця — заїр.

Шлях, обраний заїрським народом, не легкий. Труднощів виникає чимало. Іноземні бізнесмени почали переглядати свої зобов'язання. Приплив капіталів у Заїр відчутно зменшився, і це негативно позначилося на економіці. Проте вже в 1969 році в промисловості країни почалося помітне поживання, а з 1970 — справжнє піднесення.

Характерним щодо цього є становище в цементній промисловості. Зараз у Заїрі працюють п'ять заводів,

які випускають близько 500 тисяч тонн цементу на рік. Для країни, що тільки-но ступила на шлях самостійного розвитку, це солідна цифра. Але розмах будівельних робіт тут такий, що свого цементу вже не вистачає, і його доводиться імпортувати. Таке становище триватиме, проте, недовго: компанія «СІЗА» розширяє завод у місті Лукула — за 200 км від Кіншаси.

Основу економіки Заїру становить гірничорудна промисловість. Після націоналізації у 1966 році недоброзичливі пророкували занепад цієї галузі індустрії. Однак всупереч таким прогнозам видобуток кольорових металів щороку зростає. Тепер Заїр експортує близько 400 000 тонн міді на рік. Компанія «ЖЕКО-

МІН» сподівається довести в 1974 році видобуток міді до 460.000 тонн, кобальту — до 160.000 тонн, вклавши додатково у виробництво 50 мільйонів заїрів.

Розширення гірничорудних підприємств — найзначніших споживачів електроенергії ставить перед країною серйозні проблеми. Поки що темпи зростання виробництва електроенергії відстають від темпів розвитку промисловості. Уряд країни розглядає зараз кілька варіантів розв'язання проблеми енергетичного дефіциту.

Розроблено проекти будівництва потужних ГЕС у Бузанзі (в ущелині Луалаба) та в Інзі (понижся ріки Заїр). Фахівці проектують зв'язати Інгу лінією електропередачі (завдовжки в 2000 км) з Шабою. Бурхливими темпами йде будівництво греблі в Інзі. Енергетичний потенціал становитиме тут 30 мільйонів кіловат. Це вдвоє перевищить потужність всіх існуючих електростанцій.

Держава вклала в будівництво першої черги ГЕС «Інга-1» 38,5 мільйона заїрів, тобто понад половину всієї вартості робіт. Решту витрат покривають позики, надані кількома європейськими державами.

Вироблена електроенергія дасть змогу розпочати будівництво кількох промислових підприємств. Насамперед — металургійного заводу в Малуку. Розробляються проекти алюмінієвого заводу, кількох хімічних підприємств. Проте обладнання для промислових об'єктів доводиться ввози-

Інженер Мосунда — один з будівників гідроенергетичного комплексу на річці Заїр.

ти з-за кордону, а це спричиняється до великих витрат іноземної валюти. За останні роки валютні запаси країни зменшилися з 113 мільйонів заїрів до 80 мільйонів, особливо відчутним виявилось зниження на міжнародному ринку ціни на мідь.

Особливі труднощі викликає те, що 80 процентів приватного сектора перебуває в руках іноземців. У більшості випадків вони воліють вкладати кошти в тих районах, де їм забезпечений максимальний прибуток. Отож і виявилось, що третина вкладених на вигідних умовах коштів припадає на Кіншасу. Тобто столиця (коли не рахувати вкладень «ЖЕКОМІН») поглинає стільки капіталів, скільки всі інші провінції Заїру, разом узяті. У провінції Ківу споруджується лише три об'єкти, а про-

Мер промислового міста Лумумбаші Івану-Кані (ліворуч) роз'яснює перспективний план будівництва. Це перша жінка в республіці, що посіла такий високий пост.

вінція Касаї взагалі залишилася без інвестицій.

На черговому з'їзді правлячої партії Народний рух революції, який відбувся в травні 1972 року в Кіншасі, президент Мобуту звернув увагу на це становище. Не-

обхідні енергійні заходи для захисту національної економіки від іноземної конкуренції, сказав він. Тільки годі Заїр зможе здійснити плани, накреслені в державній програмі «Горизонти 80-тих років».

ІМЕНА І НАЦІОНАЛЬНА ГІДНІСТЬ

(З розмови президента Республіки Заїр Мобуту і кореспондента журналу «Десенні-2»)

— Чи не спрямовані деякі заходи заїрського уряду проти Бельгії?

— Здогадуюсь, що ви маєте на увазі. Так, місто Леопольдвіль тепер зветься Кіншаса, Стенлівіль — Кісангані, Єлізабетвіль перейменований у Лумумбаші, а Лулуабург — у Кананга. Нагадаю, що навіть після проголошення незалежності перед нашим парламентом стояла статуя бельгійського короля Леопольда II. Нині її вже нема. Всі бельгійські назви вулиць не лише в столиці, але й в інших містах країни замінено.

Мабуть, в зв'язку з цим дехто вирішив, ніби я проводжу антибельгійську політику.

Річ у тому, що політична й економічна ситуації в країні вимагають невідкладних реформ. Ми змінюємо непридатну для молодії республіки економічну систему, залишену в спадщину колонізаторами, і політичну структуру, яка для Бельгії, може, й годиться, але зовсім неприйнятна для нас. Відтоді як ми стали жити згідно з розробленою самим заїрським народом конституцією, справи в нашій країні пішли значно

краще. Повернення до джерел нашої са-
мобутньої культури є початком духовної
деколонізації народу. Отже, наша політика
спрямована не проти Бельгії. Те, що ми
робимо, стосується лише заїрців. Це наші
внутрішні справи.

— Створюється враження, що ви взагалі
відкидаєте все чуже. Ми маємо на увазі
заміну іноземних прізвищ національними.

— Хіба можна заміну прізвищ, ліквіда-
цію пам'яток колонізаторам чи перей-
менування наших вулиць, площ, озер, гір
вважати за прояв ненависті до іноземців?

Ми просто хочемо залишитися самими со-
бою. Це не значить, що ми не називатимемо
час від часу ту чи іншу вулицю іменем
якогось видатного іноземця, нашого дру-
га. Але це робитиметься за велінням на-
шого серця, а не з примусу.

Адже перед будинком парламенту в
Брюсселі нема статуї голландського короля,
правителя країни, що володіла колись Бель-
гією? І хіба бельгійські міста носять імена
голландських королів? Я живу у Брюсселі
два роки. І щось не бачив там ані вулиці
Букаву, ні вулиці Єлизабетвіль. Тільки бари
та ресторани носять задля екзотики назви
наших міст.

Так, без взаємності немає дружби. Тепер
ми рівноправні партнери. І нині є всі під-
стави для взаєморозуміння і співробітни-
цтва, але лише такого співробітництва, яке
може існувати між двома незалежними
державами.

— Перейменування Конго у Заїр теж
складова цієї політики?

— Фактично ніякого перейменування не
було. Просто ми виправили непорозуміння.
Розгорніть «Ларусс» (французький енцикло-
педичний словник.— **Ред.**) будь-якого року
і ви прочитаете, що Заїр — це давня назва
ріки Конго. А хто ж перехрестив нашу ріку?
Хто ж її зробив Конго? Бельгійський ко-
роль Леопольд II. А коли Леопольд, ставши
володарем «Вільної держави Конго» (ма-
ріонеткова держава, створена наприкінці
XIX століття з метою замаскувати колоні-
альне грабіжництво; про бельгійську коло-
нію Конго було офіційно оголошено в 1908

році.— **Ред.**), міг це зробити, то чому при-
хильники самобутності Заїру не мали права
поновити споконвічну назву річки й країни?

— Але повернімося до питання про змі-
ну прізвищ.

— Охоче. В Європі більшість людей но-
сить зрозумілі всім імена. Наприклад, мі-
ністр закордонних справ Бельгії зветься
П'єр Армелъ. Кожен бельгієць сприймає це
ім'я як звичайне. Але в нас європейські
імена звучать штучно.

Коли кажуть «міністр закордонних справ
Маріу Кардосу», ми сприймаємо це ім'я
як португальське. Міністр торгівлі теж має
португальське прізвище Альвес. Ці імена
заїрці дістали від батьків-іноземців, які
не вважали за потрібне одружуватися з
чорними жінками. Тож навіщо ми маємо
зберігати ці імена? Заїрці повинні носити
прізвища матерів, які їх виростили. Так са-
мо і наші міста повинні мати національні
назви.

— Недавно ви заявили, що в Бельгії є
«триста панів, які вважають Заїр дійною ко-
ровою». Чи це не перебільшення? Хіба
більшість бельгійських бізнесменів не схиль-
ні чесно співробітничати з Заїром?

— Так, я говорив про трьохсот панів на
одному з мітингів. Річ у тім, що серед бель-
гійських бізнесменів є чимало людей, які
гадають, ніби і після проголошення неза-
лежності все має бути по-старому — так,
як воно було до шістдесятого року. Але хі-
ба можна на дванадцятому році незалеж-
ного існування Заїру запевняти нас у тому,
що ми маємо лише залізну руду, залізницю
Матаді-Кіншаса, а вся земля між заїрськими
містами належить бельгійській компанії
«Креді фонсьє Афрікен»? Вони намагають-
ся також переконати нас у тому, що все ат-
лантичне узбережжя нашої країни і тери-
торія між містами Бомба і Матаді належать
тій самій компанії.

Чи можуть, приміром, землі, що простяг-
лися півобидва боки залізниці Брюссель —
Антверпен, належати нині голландській ко-
мпанії, заснованій в часи панування Голландії
над Бельгією? А хіба сімдесятикілометро-
ве узбережжя не належить Бельгії?

Болгарський кришталю ще зовсім юний, йому нема й десяти років. Сливенський завод «Васил Коларов» виготовляє кольоровий і прозорий кришталю на базі відкритого поблизу села Еленово родовища кварцу з 24-процентною домішкою окису олова. Завод спробував також — і успішно — використовувати кварц з 36-процентним вмістом окису олова.

Слава болгарського кришталю зростає з року в рік. Крім спеціалізованого магазину в Софії, завод відкриває й інші, в окружних центрах. Великий готель «Софія», що міг би дозволити собі розкіш замовити кришталевий сервіз за кордоном, віддав перевагу сливенському.

— Мені особливо подобаються наші вази «Сільвія»

та «Варшава», — каже молода граверка Іванка Молдаванова. Вони схвалені Центром нових товарів і моди. Дуже гарні наші вироби з кольорового кришталю.

З-під різця Іванки Молдаванової вийшов унікальний зразок прикладного мистецтва, ваза «Конгресна». Майстриня працювала над цим твором цілий місяць, втілюючи задум художника Чавдара Манолова. Чудова ваза була дарунком Х з'їздові КПБ від колективу заводу.

Кришталеві вироби заводу «Васил Коларов» демонструються на щорічних ярмарках у Пловдиві, де привертають увагу як вітчизняних, так і зарубіжних покупців. Успішно пройшли виставки в Осло та Бенгазі. Попереду нові експозиції в Багдаді, Алжирі й Відні.

БОЛГАРСЬКИЙ
КРИШТАЛЬ

**АРКАДІЙ
БУТЛИЦЬКИЙ**

Ось вони, виученики Есіо Кодама, зловісна покруч якудза й ультра. В центрі сам патріарх японського неофашизму Есіо Кодама навчає підручних бандитських прийомів.

СІМІ ЯКУДЗА

Однієї осінньої ночі минулого року тишу містечка Токорадзава неподалік від Токіо порушили звуки пострілів. Стрілянина тривала і вранці, майже цілком паралізувавши міське життя. Місцеві охоронці порядку швидко з'ясували, що відбувається сутичка між двома ворогуючими бандами гангстерів, і розважливо поховалися за товсті стіни поліцейського приміщення.

Через кілька годин з Токіо прибуло підкріплення. Але на цей час сторони встигли з'ясувати взаємини. «Порушники конвенції» в особі банди «ямагуті-гумі» відступили, залишивши поле битви за господарями — зграєю «сумієсі».

«Ямагуті-гумі» справді порушила «кон-

венцію». Кілька років тому в готелі «Міюко» в Кіото зібралися боси найбільших гангстерських організацій Японії. Газета «Майніті» писала згодом, що витрати на цей з'їзд становили 5 мільйонів ієн. Але бандити не шкодували грошей: вони вирішували важливу проблему — домовлялися про поділ країни на «сфери впливу». Зокрема, центральний район Канто став заповідним володінням банди «кінсейкай», поряд розташувалася вотчина гангстерів із «сумієсі». Не скривдили й «ямагуті-гумі», чий контроль поширювався на райони Кансай, Тюгоку і Сікоку. Та час від часу з'являються порушники «конвенції». І тоді починаються збройні дії, жертвами яких по-

ряд з бандитами, стають випадкові перехожі.

Міжусобні сутички банд-суперниць, пограбування, рекет, кіднепінг — все це давно стало «нормою», невід'ємною рисою «японського способу життя». Ось лише кілька цифр, взятих з офіційної поліцейської статистики. 5 тисяч бандитських зграй нараховують 180 тисяч «якудза» (гангстерів). У їхньому розпорядженні кілька сот тисяч автоматичних гвинтівок і пістолетів, легкі кулемети, гранатомети. Великі банди мають радіофіковані автомобілі, які безперервно підтримують зв'язок з «центром». Вся ця «армія» залишає слід у поліцейських grosбухах у вигляді 500—600 тисяч зареєстрованих правопорушень на рік.

Токійські газети з прикрістю визнають, що за розгулом організованої злочинності Японія сміливо може кинути виклик Сполученим Штатам. Вечірній Токіо нині не менш небезпечний для його жителів, ніж Нью-Йорк для американців. Ніхто не гарантований від зустрічі з якудза. Навіть члени імператорської родини. Свого часу великого розголосу набула спроба гангстерів викрасти молодшу дочку імператора, принцесу Суга.

Верховоді якудза не можуть поскаржитися на суворе ставлення до них з боку японської Феміди. За грати, як правило, потрапляють бандити нижчого і середнього рангу. Зате перед босами, коли вони вряди-годи потрапляють в ув'язнення, двері тюремних камер розчиняються ніби за порухом чарівного жезла. Так було з ватажком банди «сюмієсі» Хірото Мурата. Суд встановив, що слідство не має «переконливих доказів» його вини. З цієї нагоди в ресторані фешенебельного столичного готелю «Таканава» було влаштовано гучний бенкет. На нього з'їхалися якудза з багатьох районів країни.

А що робила поліція? Вона вжила заходів: гангстерам рекомендували не надівати традиційних пов'язок з назвою банди, а також попросили не заважати іншим гостям готелю.

Цікава деталь. На всіх великих урочистостях, що влаштовуються японською мафією, незмінно присутні люди, імена яких не фігурують в картотеках кримінальної поліції. Та вони добре відомі прогресивній

громадськості як запеклі реакціонери й мракобіси, ватажки японських ультра. Що ж єднає «зірок» злочинного світу і тих, чиї імена постійно зустрічаються в крайньо правій частині політичного небосхилу? Відповідь можна дістати, зазірнувши в статут «кінсейкай», «сюмієсі» або якоїсь іншої великої гангстерської організації. Крім загальних слів про необхідність найсуворішої дисципліни і покори проводирям, вони містять пункти й параграфи, цілком запозичені з уставів численних неофашистських організацій Японії.

З іншого боку, попорпавшись у генеалогії того чи іншого угруповання ультра, виявляєш, що воно починало свій шлях як звичайна банда грабіжників і вбивць. Саме цим займалася на світанку своєї діяльності організація під невинною назвою «Мацубакай» — «Товариство соснових голок».

Якось бандитів ангажували для розгону антивоєнного мітингу — впоралися. Їм непогано заплатили. Іншого разу до їх послуг вдався власник фірми, якого не залишали в спокої профспілкові активісти — розправилися й з активістами. Знову отримали чималий шмат. Так виявилось, що, крім відмичок, існують й інші способи зазірнути до сейфів великих монополістів. А потім діяльністю «Мацубакай» зацікавилися деякі діячі правлячої ліберально-демократичної партії. Головорізи з «Товариства соснових голок» показали себе незамінними «агітаторами» під час виборчих кампаній. Вони тероризували лівих кандидатів, залякували виборців, закликаючи їх голосувати за ставлеників монополій, представників крайньої реакції. Так якудза поступово залучалися до «політики», поповнюючи лави ультра.

Босу «Мацубакай» Утіро Фудзіто одного разу не сподобалася стаття в газеті «Майніті», що викривала зв'язки правлячої партії з ультраправими угрупованнями. Через кілька днів перед будинком редакції зупинилася шеренга автомашин. Бандити відштовхнули переляканого чергового біля входу і кинулися до друкарні. Ротаційні машини, засипані піском, швидко вийшли з ладу. Вдершись до експедиції, фашистські молодчики зіпсували стоси готуваних до відправки газет і вчинили справжній погром.

...Шляхи рицарів ножа і відмички та гангстерів від політики явно перехрещувалися. Справа стояла за організаційним оформленням союзу. І воно не забарилося: скликали навіть спеціальний з'їзд на курорті Атамі. З боку гангстерів в амплу засновника альянсу виступив ватажок банди «кінсейкай» Хіроесі Інакава, табір ультра представляв патріарх японського фашизму Есіо Кодاما, за яким стояла зловісна тінь «Чорного дракона».

Все найреакційніше і найагресивніше в історії Японії від початку нинішнього століття пов'язане з «Товариством чорного дракона». Перебувати в ньому вважали за честь лідери воячини, магнати фінансового капіталу — всі ті, хто визначав політичний курс держави. Пазурі дракона простяглися до Китаю, Кореї, Філіппін, Індії. Скрізь були створені його таємні філії, що займалися шпигунством і диверсіями.

Всередині країни під патронатом «Чорного дракона» виникали фашистські організації й групи. Якщо хтось із політичних діячів намагався хоча б в найнесміливішій формі висловитися за обережність у проведеної експансіоністської політики, з ним нещадно розправлялися. За наказом «Чорного дракона» фашистські головорізи вбили в тридцяті роки прем'єр-міністра Інукаї, вчинили замах на прем'єр-міністра Хамагуті, готували фашистський путч.

Після капітуляції Японії «Товариство чорного дракона» разом з іншими фашистськими організаціями розпустили. Але «Дракон» причаївся, чекаючи кращих часів. Незабаром вони настали. Фашистам потрібна була лише незначна мімікрія: вони почали афішувати свої проамериканські почуття. Дехто з них перетворився на «радників» розвідувального відділу штабу генерала Макартура. Відділ очолював генерал-чорносотенець Уїлоубі — нині один з ватажків американського фашистського «Товариства Джона Берча».

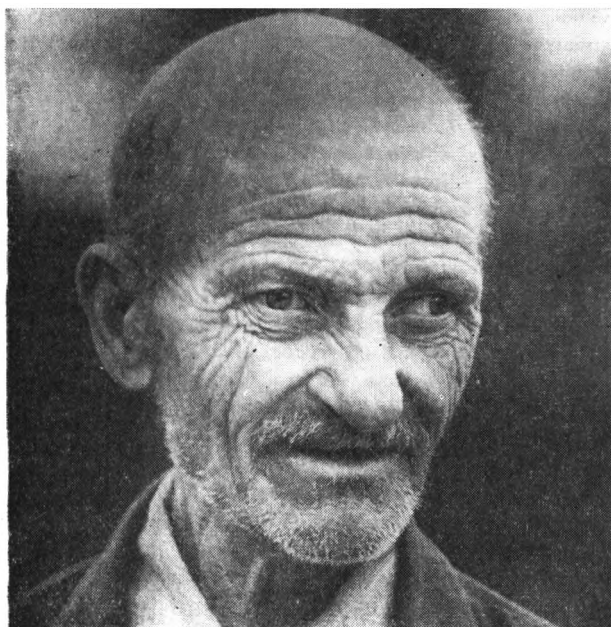
На початку шістдесятих років недобиті японські фашисти вирішили, що для них настав час офіційно відновити свої організації. Відродився і «Чорний дракон». Тільки він став називатися «Кокурю курабу» — «Клуб чорного дракона». Що й казати, дуже істотна зміна...

Саме відновлений «Чорний дракон» сприяв відродженню численних мілітаристських, реваншистських, неофашистських організацій. Його верховодам спала на думку плідна ідея поставити на службу правим силам злочинний світ Японії.

Коли в країні прокотилася масова хвиля протестів проти ратифікації японо-південнокорейського договору про «нормалізацію» відносин, правляча партія прямо звернулася до гангстерів і ультра по допомогу. Для розроблення плану спільних дій в токійському готелі «Суйкоен» зібралася спеціальна нарада. Від ультра були присутні 60 представників профашистських організацій: «Клубу чорного дракона», «Гококудан» («Корпус захисту вітчизни»), «Всеяпонської ради патріотичних груп» та багатьох інших. Ліберально-демократичну партію представляв голова комітету з питань суспільних відносин, злочинний світ — ватажок банди «Такей ікка» Кейдзо Такеда, а також якудза вищого рангу з банд «кінсейкай», «сюмієсі», «гідзінто», «хокусейкай». Незабаром поліція дістала істотне підкріплення: разом з нею на учасників демонстрацій напали молодчики з ультра-правих організацій і гангстери.

Останнім часом, діючи за прикладом американської і сіцилійської мафії, якудза настійно «інфільтрують» в легальний бізнес. На зміну револьверу і кастету приходять крохмальні манішки, смокінги, краватки-метелики. Банда «ямагуті-гумі», наліт якої на Токорадзава так налякав обивателів, крім пограбувань, вбивств і зведення рахунків із суперниками, займається й набагато респектабельнішими справами. Зокрема вона повністю прибрала до рук вантажно-розвантажувальні роботи в портах мало не всієї Японії. Заступник шефа банди Кадзуо Таока є віце-президентом Всеяпонської асоціації вантажно-розвантажувальних робіт, він був другом одного з лідерів правлячої ліберально-демократичної партії, нині покійного Ітіро Коно.

Проникнення гангстерів в легальний бізнес і процес «політизації» злочинного світу доповнюють один одного. Вже сьогодні важко відокремити японську мафію від «великої політики» та «великого бізнесу» — і в цьому полягає одна з таємниць її живучості.

Роман Оланович Сухина.

ПАМ'ЯТЬ 1941-ГО РОКУ

В першому номері журналу «Всесвіт» за 1972 рік був надрукований роман Курціо Малапарте «Капут». У післямові автор розповідає про історію роману і, між іншим, дякує українському селянину Романові Сушені та його родині з села Піщанки за збереження рукопису цього твору.

Одеський журналіст Григорій Ярмольський знайшов і відвідав село, де під час війни на Україні був Курціо Малапарте, і написав про долю родини, в хаті якої письменник жив улітку 1941 року.

Літо 1972 року. Серпень. Благодатна пора на Балтщині. Район жниве. Пливуть за обрїй комбайни. За ними, дивлячись у стерню великими очима фар, поспішають трактори. Орють.

Все мріє в непорушному п'янку тепло.

А що ж було тоді, влітку 41-го?

Сонце ховалося в диму спалених пшениць і смороді обгорілого заліза. І соняшники не знали, куди дивитись. Мов живі, відчуваючи небезпеку й тривогу, вони бентежливо озиралися на всі боки...

Такою побачив цю землю в 41-му письменник і журналіст Курціо Малапарте, який був у складі італійських військ, що воювали на боці фашистської Німеччини.

В 1944-му з-під пера Малапарте вийшов роман «Капут». Письменник зумів чесно написати про вандалізм, тупість і жорстокість гітлерівців, розвінчати фашистських верховодів. І засвідчити мужність, незламність духу, моральну чистоту радянських людей в їх боротьбі з загарбниками.

Цікава історія врятування рукопису. Ось що пише Малапарте в післямові до роману: «Я почав писати цю книжку влітку 1941 року в селі Піщанці, на Україні, в хаті селянина Романа Сушені».

Далі письменник зазначає, що, вирушаючи на фронт, довірив рукопис своєму приятелю Роману Сушені. Той заховав його в стіні сажа. Після скандалу, викликаного

репортажами Малапарте в «Корр'єре делла сера», гестапо вислало його зі Східного фронту. Повертаючись, він заїхав до Сушені. Невістка селянина зашила рукопис у підкладку мундира. «Я буду завжди вдячний Роману Сушені та його молодій невістці, — пише в післямові до роману письменник, — за те, що вони допомогли мені врятувати рукопис від гестапо».

Пошуки сім'ї Сушені почалися ще до виходу у «Всесвіті» роману «Капут». Шукала редакція журналу, Спілка письменників України. Однак, як зазначив у передмові до роману Олесь Гончар, Піщанок на Україні — багато. Важко сказати, про котру йдеться.

Шукали і ми. Листи у численні Піщанки, Піщані, Піскові — Одеської, Миколаївської, Кіровоградської областей. Але відповіді надходили невтішні: «Сушені в нашому селі не жили й не живуть». «Така сім'я поблизу сільради не мешкала».

І ось, нарешті, — лист з Піщанки Вінницької області, що лежить за 100 кілометрів на захід від Балти. «В нашому селі проживає Роман Опанасович, але не Сушена, а Сухина. Всі інші відомості, вказані Малапарте, сходяться. Хата біля сільради. Є син, який в час війни пішов в армію на тракторі».

А ще через кілька днів надійшов лист від самого Романа Опанасовича. Цікавився, хто його розшукує і для чого. Пригадав зустрічі з дивним італійським офіцером.

І ось ми їдемо маршрутом Курціо Малапарте.

...Дорога на Балту. Саме звідси починається в романі розповідь Малапарте про перші місяці війни.

...Малапарте двічі зупинявся в Олександрівці. Однак такого села на Балтщині немає. Допомогли в пошуку працівники райвиконкому.

До війни Гольма-2 називалась Олександрівкою. Сьогодні це невеличке чепурне село, з якого розбігаються кілька доріг.

...Піщанка з'являється раптово. Немовби їй надокучило ховатись від подорожнього і вона встала навшипиньки, щоб привітати його.

Вулиця Горького. Будинок 44. Тут мешкає сім'я, яка в 41-му врятувала рукопис К. Малапарте.

Замість однієї хатини — дві. Другу звів Роман Опанасович уже після війни.

Доцата огорожа навколо обійстя. На городі — квіти, кілька яблунь. Росисті після дощу, вони аж до землі пригнули віти. Через дорогу — двоповерховий будинок під бляхою. Тут під час окупації і розміщувалась есесівська команда. Тут були ті, кому Гімлер доручив слідкувати за «непевним» італійцем.

Роман Опанасович — невисокий. Сухенький. З добрими вицвілими очима. У вигорілому на сонці картузі військового крою. Говорить неквапливо. Коли починає мову — всі змовкають. Всі — це дружина, невістка, онучки. Останні вміть примостились біля дідових колін. А він перебирає їх косички сухими натрудженими руками. Сина немає. Механізатор. Після дощу гайнув на

гарман. Треба сушити зерно. Дарма, що цілу ніч без сну провів на полі...

— Кажете, письменником був італійський офіцер? Не знав тоді. Відчував лише, що дивний окупант.

Роман Опанасович згадує:

— Він прийшов до нас на постій з ад'ютантом. Молоденьким ще хлопчиною. Звали того Вітторіо. А втім, Вітторіо був скоріше не ад'ютантом, бо офіцер все робив сам, а перекладачем.

Малапарте по-первах знав російською мовою лише два слова: «вода» і «спасибі». Вода в те перегоріле вогнем і кров'ю літо була дорожча за хліб. «Спасибі» італієць говорив щохвилини. Дякував, немов, вибачався.

А втім він весь час вивчав нашу мову.

Роман Опанасович із своїм братом — учасники громадянської. Розкуркулювали глитаїв. Потім Роман Опанасович був загоспом у рідному колгоспі. Прийшли в село спеціалісти — став пасічником. Син — комуніст. Коли Радянська Армія відступала, подався на схід на своєму тракторі.

Італійцеві про все це він розповів не відразу. Після того, коли зрозумів, що есеїсти не довіряють його квартиранту, шпигують за ним.

Роман Опанасович веде у свій садочок. Показує на невеличкий столик під яблуною.

— Це вже не той, звісно, столик, за яким писав італієць. Новий поставив. Але на тому самому місці. А знаєте, цей італієць і хотів, і боявся мені довіритись. Перевіряв

і я його. Пам'ятаю, запитав, чи скоро війна закінчиться. Малапарте подумав і каже: «Тоді, коли ваш син додому повернеться». «Але ж він — комуніст, в Радянській Армії», — вихопилось у мене. Італієць дружно посміхнувся.

Ось так ми і порозумілися. Коли дав мені свої папери, щоб сховав, я не роздумував. Замурував у стіні свинарника.

— Коли повернувся італієць — дуже поспішав, — продовжує розповідь невістка Сухини Параска Сільвестрівна, — все у вікну виглядав. А в руках — листки, які батько вийняв із стіни. Не знає, бачу, куди сховати. Я й запропонувала — зашию, мовляв, у підкладку мундира. Зразу ж погодився. Звичайно, я не знала, що в тих листках. Розуміла — щось проти фашистів, коли ховати треба. Як же не допомогти...

В хаті Романа Опанасовича тихо і затишно. Бібліотечка художньої літератури. Але вже не ті книжки, що їх бачив Малапарте, а повоєнні видання. Роман Опанасович цікавиться подіями в світі. Коли почув назву газети, в якій співробітничав Малапарте, спитав, чи бува це не та «Корр'єре делла сера», яка недавно повідомила про корупцію в муніципалітеті Мілана. «За рубежом» про це писала.

Говорить Роман Опанасович про свою радість, що не помилився в італійцеві. Сподівається, що італійці вже ніколи більше не допустять фашизму, гуртуватимуться в боротьбі за мир.

Григорій ЯРМУЛЬСЬКИЙ

Одеса.

АФРОДИСІАС

ПРОБУДЖЕНЕ МІСТО СТАРОДАВНЬОГО МИСТЕЦТВА

За десять років, протягом яких ми щоліта вели розкопи в Афродісіасі, зруйнованому місті греко-римської доби в горах турецької Анатолії, — я не раз пересвідчувався, що минуле й сучасне часто зустрічаються. Так, розкопуючи базарну площу — агору, ми знайшли 300 уламків кам'яних щитків з написами. Зібравши уламки до купи, зрозуміли, що то був преїскрант твердих цін, подібний до того, який висить в сусідньому магазині.

301 року н. е. економіці Римської імперії загрожувала інфляція. Щоб запобігти кризі, імператор Діоклетіан заморозив ціни. Його едикт про нові ціни ми й викопали на майдані в Афродісіасі. Перелік назв включав усе, починаючи від динь і мармуру й закінчуючи хустками і худобою. За порушення едикту суворо карали і навіть страчували.

Отож спосіб Діоклетіана врятувати становище схожий на сучасні: він девальгував динарій. Його прокламація, уламки якої ми також знайшли на агорі, засуджувала шахраїв і спекулянтів: «Розперезавшись, пожадливість не знає меж і, топчучи людей, женеться за виторгами й прибутками не тільки щороку, місяця й дня, але достоту щогодини й щохвилини... Єдине бажання ненаситних жадюг — виявити свою абсолютну зневагу до загального добра».

Ми знайшли цей напис 1970 року, — саме тоді Туреччина девальгувала ліру. Оголосивши девальвацію, прем'єр-міністр Сулейман Демірель одночасно затаврував спекулянтів.

В Афродісіасі ми викопали стародавній скарб із 15 000 монет і силу-силенну че-

репків. Близько 200 статуй надзвичайної краси доводять, що скульптори римської доби були далекі від простого копіювання грецьких оригіналів, як вважалося довгий час, — вони були блискучими й самобутніми творцями.

Кам'яний бюст одного з верховних жерців храму Афродіти. Головна пов'язка дозволяє датувати скульптуру IV ст. н. е.

Сотні написів дозволяють по-новому осмислити історію Анатолії за римських часів. Знайдений лист імператора Августа підкреслює велику вагу Афродісіаса. «Я, — сказав Август, — з-поміж усіх азіатських міст обрав для себе саме це». Золота доба Афродісіаса, який припав до душі імператорам і який охороняли римські легіони, почалася в ранній період християнської ери. Присвячене Афродіті — богині життя, родючості та кохання — місто швидко прославилося заможністю, мистецтвом і красою.

Так члени експедиції, перевозили каміння з розкопок театру на поле, де збирали уламки до купи.

Вперше я приїхав сюди 1959 року, щоб підшукати відповідне місце для розкопок. Адже Афродісіас — школа скульпторів, чий роботи високо цінувалися в усій Римській імперії — переслідував мою уяву ще з студентських років. 1904 й 1905 року тут дещо знайшла експедиція французького Поля Годена. В 1937 році тут працював кілька тижнів

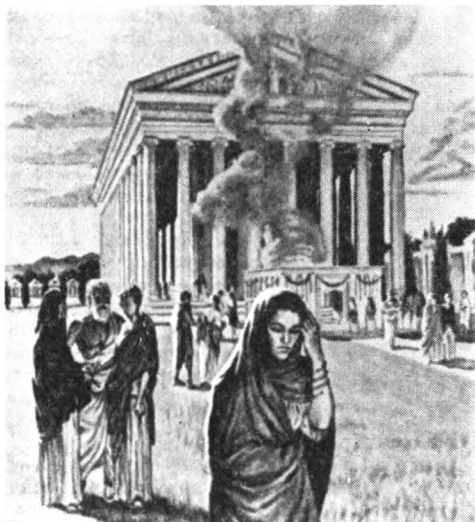

Ці зображення свідчать про високий рівень розвитку мистецтва в стародавньому Афродісіасі. Ліворуч — очевидно Аполлон, праворуч — образ атлета (на очах і волоссі залишилися сліди фарби).

італієць Джуліо Якопі. Але поверхня міста лишалася відносно нерозкритою.

Афродісіас лежить в малодослідженій частині Анатолії — 135 миль курними шляхами на південний схід від найбільшого турецького порту на Егейському морі Ідміра. За стародавніх часів цей район був відомий під назвою Карія. В IV ст. до н. е. тут проходив Александр Македонський. На

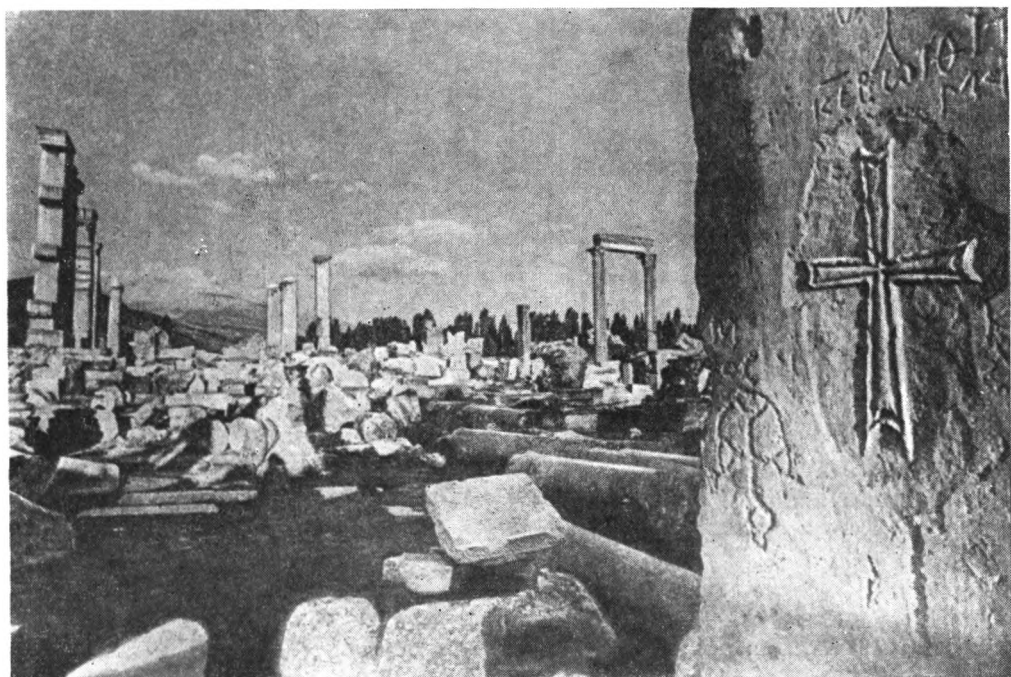

цілі сторіччя лишили по собі згадку грецькі поселенці. Довго ще після того, як місто у I ст. до н. е. перейшло до римлян, мешканці Афродісіаса розмовляли по-грецькому і більшість знайдених нами написів зроблено цією мовою.

Ніколи не забуду першого враження від зруйнованого міста. Липневого ранку в Каракаші — містечку за сім миль від Афродісіаса — я найняв джип, бо звичайна машина тим шляхом не пройшла б. Коли автомобіль виїхав на високу, родючу полонину, відкрилася панорама оброблених ланів, коричневих пагорбів, серед яких підносилися Баба-Даг (Батько-гора). Раптом, блукаючи очима по рівнині, я побачив колони храму Афродіти, збудованого 2000 років тому. Вони здавалися невимовно гарними і невимовно самотніми.

Колись у XVII сторіччі на руїнах стародавнього міста виникло село Гаїрех (мабуть, від Карія). Під час свого першого візиту, блукаючи сільськими завулками, я помітив

За вівтарем, на якому палає офірний вогонь, видніє храм Афродіти. Жінки йдуть до жертовника, щоб принести в жертву своє волосся на відзнаку щорічної жалоби за померлим коханцем Афродіти — Адонісом. Художник відтворив цей ритуал на підставі документальних відомостей, що збереглися до нашого часу. Згодом афродісійці перетворили храм на християнську базиліку. Хрест (внизу) і досі прикрашає один з порталів.

Рідкісне зображення Афродіти; скульптура майже не пошкоджена, хоча пережила землетруси й християн-ідолоборців. Погруддя стоїть на підмурку іншої статуї, біля основи погруддя видно напис: «Це помертвівав Теодор».

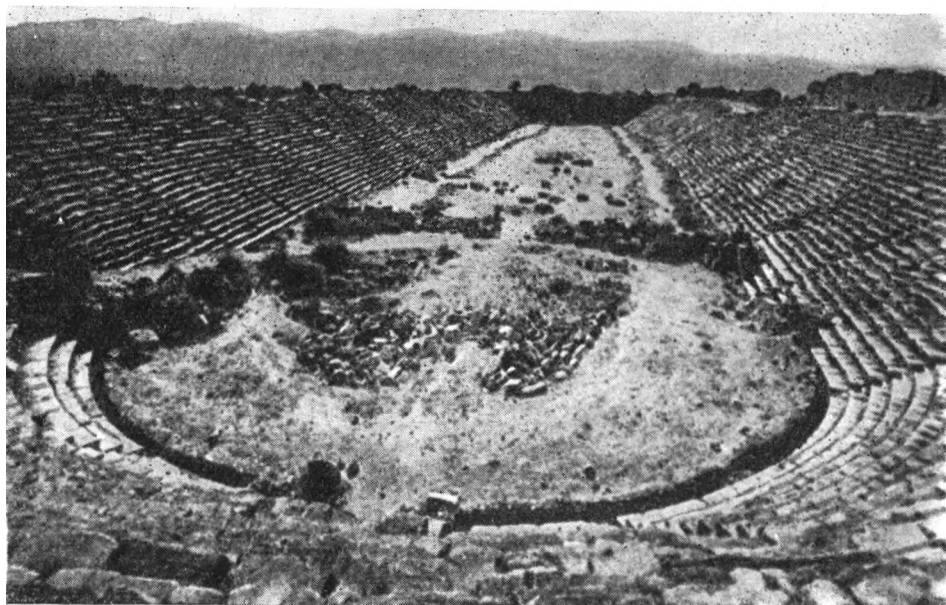
мрамурові брили з грецькими та латинськими написами, вмуровані в стіни будівель. Стародавні саркофаги були пристосовані під жолоби для худоби та бочки для вина. Майстерно оброблені колони служили прив'язними стовпами, а з храмових сходів селяни зробили приступці для ганку. Я відразу став позначати місця майбутніх розкопок. Через два роки, заходами нью-йоркського університету я повернувся до Афродісіаса, щоб розпочати перші роботи.

Починалося не з медом. У самому Гаїре-сі влаштуватися не вдалося, отож намет напнули між оливковим і фіговим деревами за межами міського муру.

Треба зазначити, що Гаїрех вже тоді був приречений на вимирання. Беручи до уваги коштовність й історичне значення античних решток під хутором і шкоду, заподіяну землетрусом 1957 року, турецький уряд побудував за півтори милі село Йєні (Новий) Гаїрех. Мешканцям наказали залишити старе поселення, проте люди робили це вкрай неохоче. Ще й досі дехто лишився в домівках своїх батьків.

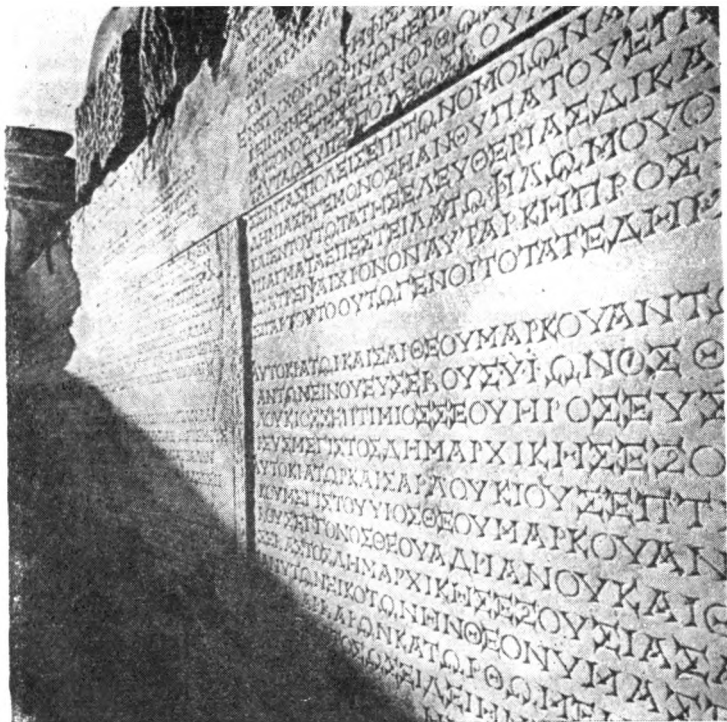
Того року люті штормові вітри шарпали по ночах наш намет, вдень палюче сонце псувало наш харч. Перші два тижні на розкопках Афродісіаса схожі були на нічний кошмар.

Згодом прийшла допомога від гаїреських селян. Тих селян, які обробляли цю зем-

Стадіон, що добре зберігся, належить до найбільших з досі відомих в античному світі.

Імператорські едикти добре збереглися на стінах театру. Під урочистим привітанням у центрі міститься лист імператора Траяна. В другому едикті (Гадріана) йдеться про звільнення міста від податку на цвяхи. Директива Августа-Октавіана наказує сусідньому Ефесові повернути загарбану золоту статую.

лю ще з незапам'ятних часів і які могли б бути нащадками міщан стародавнього Афродісіаса. Один із сільських старійшин, мусульманський наставник, запропонував нам свою домівку.

— Кенан-бей, — звернувся він до мене, — наступні тижні я проведу на винарні та в полі. Мій дім стоятиме порожній. Хоч і вбогий — він до ваших послуг.

Що можна сказати про наші перші знахідки? Прекрасна голова Тихі, богині, яка символізувала долю міста, — її ми знайшли у зрошувальному каналі. Монументальна скульптура Афродіти лежала під руїнами стародавнього муру. Випадково плуг наштовхнувся на чудові різьблені саркофаги. Селянин, перекопуючи город, натрапив на скарб срібних монет.

Відтоді щороку на початку червня наша експедиція вирушала до Афродісіаса. До її складу вже входило 12—15 випускників і викладачів американських, європейських та турецьких університетів. Це були ентузіасти, які працювали розвідниками, експертами з епіграфіки та нумізматики. Щороку в експедиції з'являлися нові учасники, але були й постійні члени, особливо наші турецькі помічники: водій Аділ; колишній гаїреський мер, а тепер наш завгосп Лагіф; сивоголовий Пера-бей Арікан із Стамбульського археологічного музею. Пера-бей практично живе як номад (кочівник), бо

уряд з року в рік перекидає його з експедиції до експедиції з метою перепису й охорони викопаних реліквій.

В Афродісіасі я завжди із захопленням спостерігав, як він за будовою каменя або за ледь помітними слідами різця збирав до купи, здавалося, безнадійні уламки мармуру і отримував фрагмент стародавньої скульптури. Пера-бей небагатослівний — тільки й можна вряди-годи почути: «надзвичайно» або «дуже гарно».

До нашої появи мешканці Гаїреха ледве животіли, насилу добуваючи свій злиднений харч. Ми дали роботу десяткам чоловіків. У селян же купуємо продукти — яйця, молоко, овочі. Це для них неабияка підтримка. Між учасниками експедиції та місцевим населенням встановилися дружні стосунки. Мене турки називають «Гокам» (Мій учитель).

Ритм наших буднів теж підпорядкований розпорядку життя в Гаїресі, де ніхто не пильнує часу. В селі ніколи не було мінарету, й муедзин просто видряпується на ступінчасті стіни неподалік від нашого табору. Його перший клич на світанку будить нас і селян. Ми прокидаємося під цей гучний, мелодійний заклик, що народився в арабській пустелі: «Ля іляга ілля ляг!» (Немає бога, окрім бога!) Затим лунає заохочення творити молитву: «Ассалату кхаї-рун міна навн» (Молитва краща за сон).

О 6.00 члени експедиції з'являються на вуличках і прямують повз муровані будиночки до розкопок. Там вони зустрічаються з місцевими робітниками і вітаються по-турецькому: «мергаба!» (здоровенькі були!) або «гін айдин!» (доброго ранку!). О 6.30 лунає свисток розпорядника і починають дзенькати лопати, заступи й грабарки.

Коли сонце підбивається вище, день стає нестерпно спекотним. Заступи знімають шапелу куряву, крізь яку проникає ніжний запах фігових дерев, п'яний аромат чебрецю, гранатових дерев.

Опівдні робимо перепочинок. О 15.30 знову до лопат і копаємо до шостої. Навіть сутінки не приносять полегшення. До ночі працюємо над уламками та скарбами, знайденими вдень, — вивчаємо, класифікуємо, складаємо каталог.

Але коли викопуємо щось надзвичайне, усталений порядок ламається. Розкопки в Гаїресі пробудили і в місцевого населення жвавий інтерес до археології. Почалося своєрідне змагання — хто знайде більше. Селянин, виорюючи своє поле, пильнує, може, щось побачить в землі; діти нишпорять скрізь в пошуках монет і уламків статуй.

Щороку, коли ми приїздимо, вони приносять до нас свої зимові знахідки.

Особливо вражають знахідки дітей. Якось в червні минулого року до нас прибіг робітник.

— Гокам, — кричав він, — син Селіма знайшов голову бороданя.

То була голова від скульптури філософа Епікура. Вона виявилася надто важкою для маленького відкривача, і він не зміг принести її сам.

За кілька тижнів ще один юнак приніс незвичайний уламок мармуру.

— Я знайшов це біля ганусових насаджень Алі, — пояснив він.

Він повів нас до того місця, й ми викопали два майстерно оздоблені саркофаги римської доби.

Наші дослідження давали досить чітку картину розквіту та занепаду Афродісіаса.

1300 років цей мармуровий театр перебував під землею і добре зберігся. Амфітеатр вміщував 7 тисяч глядачів.

З самого початку ми скерували свої зусилля на єдиний конічний пагорб на рівнині, що мав близько 80 футів заввишки. Француз Годен у 1904 році назвав цей пагорб «акрополем». Хоч це підвищення було мало схоже на величну цитадель Афін, ми зберегли ту назву.

На афродісійській рівнині пагорб виглядав досить-таки штучним. І ми не помилилися в своїх припущеннях. Спочатку йшли нашарування спадкових цивілізацій. Структура шарів дещо порушувалась ерозією та забудовами XII—XIII ст. н. е., коли «акрополь» служив, очевидно, редутом під час воєн з сельджуками. В більш пізніх шарах ми виявили залишки великого театру.

На західному схилі натрапили на ще давніші рештки. Знахідки свідчили, що в III тисячолітті до н. е. тут було поселення. В деяких великих глеках для зберігання збіжжя середнього періоду бронзової доби (1900—1600 рр. до н. е.) лишилося зерно. Отже, тубільці займалися рільництвом ще в ті далекі часи.

Близько 700 року до н. е. анатолійці взяли будувати цілу низку святилищ. Ми знайшли рештки на місці пізнішого храму

Афродіти. Ці святилища присвячувались, мабуть, первісному божеству в жіночій подобі. Богиня нагадувала богиню родючості Іштар, або Астарту, культ якої процвітав у Месопотамії.

Під час наїздів Александра Македонського, що в IV ст. до н. е. проклав культурний міст між Грецією та Азією, ця богиня, яку в Анатолії ще називають Кібелою, потрапила до грецького пантеону в двох іпостасях: як Артеміда з жертовником біля Ефеса та Афродіта з храмом в Афродісії.

Від I ст. до н. е., коли його спорудили поганці-афродісійці, до VI ст. н. е., коли християни-афродісійці перетворили його на базиліку, великий мармуровий храм Афродіти був найважливішою спорудою в місті. Бо афродісійці завдячували своїм багатством, а, можливо, й своїм існуванням — культові цієї богині.

Один дослідник згадував у своїй праці про наявність в храмі студениці з солоною водою; і справді, в стародавній підлозі ми знайшли глибоку криницю. Ми знаємо, що голуби, присвячені Афродіті, жили в садках і гаях неподалік храму; і досі в Гаїресі ба-

гато голубів. Богині присвячувались також леви й бики; на території храму ми знайшли подобу лева, а написи розповідають про ритуальні ігри биків, які, напевне, відбувалися на стадіоні.

Про популярність богині може свідчити також той факт, що Афродісіас був останньою фортецею поганства в Римській імперії. І справді, один напис з доби правління Юстиніана I в VI ст. н. е. стверджує, що поганство існувало в Афродісіасі ще 200 років по тому, як християнство стало державною релігією в Римі.

Розкопи театру виявилися для нас надзвичайно плідними. Шари землі, які утворювали «акрополь», надійно вкривали галереї місць, зроблених з мармуру. Завдяки великому нашаруванню, споруда лишилась майже непошкодженою. Стінописи зберегли багато привабливості, інскрипції ясні й чіткі.

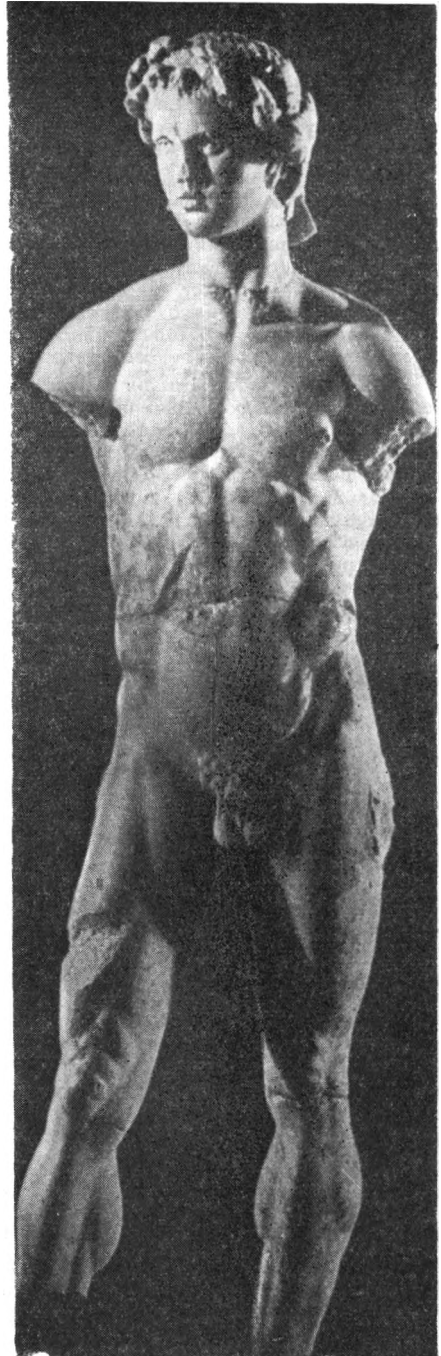
З цього величезного напівкруглого заглиблення, яке вміщало колись 7 000 глядачів, ми викопали скульптуру, зроблену з небаченою майстерністю. Однак тяжкі сліди руйнувань — перекинуті колони, обезголовлені статуї, розбиті сидіння — змушують припустити, що причиною катастрофи був сильний землетрус VII ст. н. е. Відтоді мешканці споруджували будинки на руїнах, часто використовуючи уламки мармуру із звалищ.

Цілком зрозуміло, що театр був як політичним, так і культурним центром життя Афродісіаса. На одному внутрішньому мурі ми виявили листи не менш як восьми імператорів — Августа, Траяна, Адріана, Коммод, Септимія Севера, Каракалі, Александра Севера та Гордіана III. Ці написи свідчать про складні стосунки, що склалися між Римом і деякими провінційними містами, як Афродісіас.

Септимій Север дякує громадянам за те, що вони «поділяли нашу втіху від перемоги над нахабними варварами». Траян складає місту надзвичайно високу шану, обіцяючи, що «на іграх, змаганнях гладіаторів, атлетів, мисливських видовиськах у місті Римі або на відстані однієї милі від нього посланцям... афродісійців має бути дозволено сидіти... на місцях для сенаторів».

Адріан зняв одіозний податок на цвяхи. «Знаючи, що ваше місто з багатьох причин заслуговує на шану і звільнене від звичайного оподаткування провінцій, — стверджував він, — я проголосую його вільним і від цього стягнення». А Гордіан III, звільняючи афродісійців од такого непопулярного тут рішення, зазначав, що «не вільно давати розпорядження вільним громадянам у цьому районі».

Скульптури, добуті з глибин театру, свідчать, що свого часу його було надзвичайно пишно оздоблено; скрізь на підвищеннях стояли мармурові статуї муз, богів,

Цю скульптуру Геркулеса викопали по частинах за три літа. Мармурова статуя вражає своєю досконалістю форм і вивершеністю. Мармур ніби пом'якшав під руками стародавніх майстрів.

спортсменів. Статуї боксерів, які дивляться на нас з минушини, мають ті самі професійні ознаки, що й сучасні спортсмени, — поламані носи й лапаті вуха.

Відразу біля агори, де щодня зустрічались афродісійці, містилися дві імпозантні купелі на честь Афродіти та імператора Адріана. Під підлогою цієї гарно оздобленої споруди ми знайшли складну систему водопроводів і підігріву. Вода до будинку надходила по водогонах з гірських ручаїв. Підлогу і воду в басейнах нагрівали дровами: купальники занурювалися в паруючу воду, а потім приймали холодну купіль.

Купелі, згідно з інскрипціями, були побудовані або розширені за правління Адріана в першій половині II ст. н. е. Напис біля дверей застерігав: «Відвідувач несе відповідальність за втрату грошей з гаманця чи череса, які не підлягають перевірці».

На другому кінці агори нам пощастило знайти незаймані залишки одеону чи концертної зали з чудовою акустикою. В місячні ночі, закінчивши роботу, ми ставили програвач на мармурових сходах і слухали музику, як робили це афродісійці майже тисячоліття тому. І ніколи ще знайомі мелодії не звучали так солодко, так меланхолійно, не були пронизані таким сумом і трагедійністю.

1969 року поряд з храмом ми відкопали кілька різьбярських майстерень, зруйнованих у V ст. н. е. Оскільки ця дата збігається з початком християнізації міста і оскільки афродісійська скульптура мала виразні поганські ознаки, я припустив, що руйнування було наслідком якоїсь християнсько-поганської боротьби, яку виграли перші. Багато знайдених статуй було обезголовлено, обличчя умисно понівечено.

Кілька порожніх саркофагів свідчать, що афродісійські скульптори виготовляли їх також на експорт. Кам'яні кришки були завершені й готові до транспортування, бракувало лише зображень небіжчика та членів його родини на традиційних рельєфах на чільній плиті. Вирізьблювалися тільки загальні контури, а вправний майстер вже на місці міг надати цьому «напівфабрикатові» характерних рис небіжчика.

Ліквідація поганства й мистецтв, пов'язаних з культом Афродіти, збіглася з поступовим занепадом міста. Афродісіас існував насамперед як місце для прощі. А коли воно втратило свого бога, то разом з тим втратило і своє значення. Навіть назва його стала жертвою релігійної боротьби. Послідовники Христа почали називати це місто Ставрополіс, тобто місто хреста.

Занепад тривав і в візантійську добу і місто, після нападів вандалів, після землетрусів, пішло в непам'ять. Нарешті, в XII—XIII ст. сельджуки вигнали останніх

Подвір'я афродісійського будинку викладене мозаїкою, що зображує двобій тигриці й змії. Це вже пізніший період, коли влада в Малій Азії перейшла до Візантії.

мешканців з «акрополю», і пил сторіч вкрив блискучу колись метрополію.

Часто наприкінці робочого дня я йшов серед руйн до храму дивитися, як за західними пагорбами сідає сонце. Вечірній легіт зітхає між колон, і стрункі тополі хилляться на тлі неба. Блиск дня блідішає, тьмяніє і нарешті вмирає зовсім. М'яка темрява огортає місто Афродіти.

Але ніч не приносить сну цим стародавнім руїнам. Пробуджений Афродісіас постав як живе свідчення величі греко-римського світу і довгого ланцюга цивілізацій в південно-західній Анатолії.

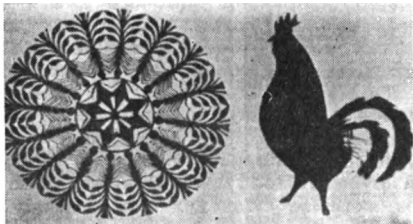
Переклад з англійської за журналом «НЕСНЛ ДЖІОГРЕФІК», (США).

КУРПІВСЬКІ ВИЦІНАНКИ

Мальовниче село Кадзідло належить до Варшавського воєводства і лежить в самому центрі повіту Курпе, що славиться фольклором на всю Польщу. Село, яке простяглося на сім кілометрів, відоме своїми щомісячними ярмарками, котрі приваблюють туристів із найвіддаленіших районів країни. Кадзідло — одне з небагатьох місць, де добре збереглися національні костюми, архітектура і декоративне мистецтво, а також старовинні народні звичаї та обряди. Тут міститься виробничий кооператив «Курпянка», де працюють народні художники, народний ансамбль, що має таку саму назву.

А ще Кадзідло відоме гарними художніми вирізками — «вицінанками». Ці орнаментальні чи з фігурними зображеннями оздоби з кольорового або чорного паперу колись прикрашали стіни селянських хат.

«Вицінанки» — дуже характерний елемент польського народного мистецтва. Їх вирізають у всіх польських селах. Кожна місцевість має свій власний стиль, відрізнити який легко навіть не фахівцеві.

Курпівські «вицінанки».

Чеслава Конопка.

Народна художниця Чеслава Конопка з Кадзідла — майстер «вицінанок». Це мистецтво для неї — сімейна традиція. На стінах хати Конопків «вицінанки» тягнуться довгими низками.

Нині курпівські «вицінанки», наклеєні на картон чи дерево, купують цінителі оригінального народного мистецтва. У Кадзідлі є добрий звичай — дарувати гостям «вицінанки», тут-таки вирізані. Чеславу Конопку односельчани люблять і шанують. Коли в Кадзідлі була організована «Курпянка», їй доручили художній контроль якості виробів народного мистецтва. Вона залучила до кооперативу всіх майстрів навколишніх сіл.

Деякий час Ч. Конопка допомагала Інституту промислової естетики, створюючи проекти тканин, стилізованих за мотивами «вицінанок». Вона багато подорожує. Художниця побувала майже в усіх країнах Західної Європи. Минулого року була в Токіо, а нещодавно у Відні. На ній завжди барвистий традиційний курпівський костюм. Її можна назвати живою рекламою народного мистецтва, яке завдяки таким ентузіастам, як вона, продовжує існувати в усій своїй багатобарвній красі.

ПРИГОДИ БРАНКАЛЕОНЕ

Після чотирьох років відпочинку війсьсько Бранкалеоне знову вирушило в похід...

Перший фільм, який режисер Маріо Монічеллі та сценаристи Адже і Скарпеллі присвятили гротескним пригодам Бранкалеоне, хороброго середньовічного солдата, поборника справедливості, захисника бідних і ворога багатих, — в Італії мав рекордні збори. «Військо Бранкалеоне», показане в 1966 році на фестивалі в Канні, здобуло популярність у глядачів і визнання критики. Всі гадали, що автори куватимуть залізо, поки воно гаряче, і незабаром випустять на екран наступні серії, присвячені мандрям Бранкалеоне. На загальний подив і всупереч обіцянкам, автори обмежились однією серією.

Та ось нещодавно Маріо Монічеллі витяг з портфеля давно вже готовий сценарій і струсив з нього порох. І знову перед камерою з'явилася трагікомічна постать італійського вояка в новій стрічці «Бранкалеоне в хрестовому поході». Як і чотири роки тому, його знову зіграв Вітторіо Гасман, чий комедійний хист відкрив Маріо Монічеллі ще у фільмі «Помилки немає». Партнеркою Гасмана на цей раз є Стефанія Сандреллі.

ПАРАД НЕВІГЛАСІВ

Публіка поволі заповнює стадіон — кудлатобороді молодики, хлопці, майки яких рясніють значками. Починається «Кантаджіро» — турне-фестиваль, організований Енціо Радаелі, добродієм, що знає, звідки вітер віє. Він ініціатор конкурсів «П'ять тисяч лір за пошмишку», «Міс Італія» та інших схожих видовищ.

— Як ви додумались до «Кантаджіро»? — запитує розпорядника кореспондент італійського журналу «Епока» Джузеппе Градіні.

— По суті, в основі всіх моїх конкурсів лежить одна ідея — зробити так, щоб юрба змогла побачити своїх ідолів на власні очі. І я тих кумирів доставляю у такі забуті богом місця, куди ніхто з них самих не подався б.

— Непогано придумано.

— Та ще й як непогано. Але ж усе треба організувати, передбачити, про все самому подбати. Справа ця дається в копійчину. Одна тільки Арета Франклін коштує десять тисяч доларів на день. Зате ж яка артистка! І я везу її сюди, в провінцію, в якусь там Ментану, чи Гуальдо Тадіно, чи в Мунічеллу...

Починається концерт. На сцену виходять співаки-гітаристи Едуардо та Стеліо. Їх пісня розповідає про хлопця, який наставляє роги грошовитому промисловцеві. Але багатій синьйорі зрештою набридає її коханець, і одного чудового дня вона проганяє його геть. Ображений герой спалахує жаждою помсти. Від душить зрадницю і труп кидає в море...

— Треба почати діалог з молоддю, — каже з трагічною гримасою на обличчі двадцятидворічна співачка Міа Мартіні. В її пісні дочка всіляко глузує з батька, а під кінець взагалі висловлює сумніви щодо його батьківства...

Всіх проте перевершує Лючіо Дала, — присадкуватий, кремезний, в обшитій мереживом сорочці з... будильником на шиї.

— Ось і наш Лючіо Дала, — сповіщає конференсьє, — завдяки «Кантаджіро» ви зможете почути в його виконанні і до того ж у первісному вигляді пісню, яку цензура понівечила.

Так, цензорським ножицям тут справді було де попрацювати. Пісня густо присолена непристойностями. При кожному «забороненому» слові з молодих горлянок виривається захоплений реж.

Атмосфера розпалюється. Інстинкт насильства, збуджуваний сороміцькими піснями, шукає виходу. Летять каменюки, уламки цегли, лунають зойки, падають перші поранені. На місце сутички збігаються поліцаї... Оце вистава!

МИТЦІ ПРОТИ ІМПЕРІАЛІЗМУ

«Вперше в історії Латинської Америки майстри образотворчого мистецтва зібралися разом, щоб обговорити найважливіші питання своєї творчої роботи, зокрема соціальні проблеми, які наш час висуває перед художником. Ця зустріч матиме значні й далекосяжні наслідки для її учасників і для всіх митців континенту». Так висловилася чилійська газета «Ель Сігло» про конференцію художників і скульпторів Латинської Америки, яка відбулася в Гавані.

Учасники зустрічі схвалили проект документа, складений делегаціями Чилі й Венесуели, — заклик до митців брати активну участь в антиімперіалістичній боротьбі своїх народів, у демократичному русі за незалежність своїх країн.

В одному з рішень гаванської конференції йдеться про необхідність активізувати творчі контакти з прогресивними митцями світу, вирішено на наступну зустріч латиноамериканських художників, що має відбутися цього року в чилійській столиці, запросити гостей з інших континентів.

Під час зустрічі в Гавані експонувалася виставка творів молодих митців Латинської Америки. Газета «Гранма» пише, що ця виставка свідчить про великий інтерес мистецької молоді до соціальних проблем сучасності, до тем, пов'язаних з демократичним рухом у Латинській Америці.

УГОРСЬКІ КІНЕМАТОГРАФІСТИ ПРОПОНУЮТЬ

Преса повідомляє про новини будапештських кіностудій. «Мурашник», що демонструвався при аншлагах, знятий одним з найкращих угорських режисерів — Золтаном Фабрі. Цей фільм — екранізація класичного твору угорської літератури, автобіографічного роману Маргіт Кафки, який свого часу викликав справжню бурю.

Дебютантом у художньому кіно є 45-річний Гейза Бесормені, в ми-

Кадр з фільму Золтана Фабрі «Мурашник».

нулому хімік, потім — письменник і кінорежисер. Його фільм «Пташки» розповідає про пригоди двох шістнадцятирічних робітниць, які приїхали з села у велике місто.

Дьєрдь Ревес у своїй новій праці «Жила собі родина» екранізує спогади відомого письменника Габора Годи, що розповідають про героїчні дні Угорської Радянської республіки 1919 року.

Іштван Гаал, чия «Зелена повінь» здобула багато міжнародних премій, тепер у фільмі «Мертвий край» досліджує проблему села.

Угорські кінематографісти все частіше звертаються до сучасної тематики.

ЗАХИСНИК СКРИВДЖЕНИХ

Помер видатний бельгійський художник Франс Мазерель, залишивши після себе велику й цікаву творчу спадщину.

Франс Мазерель народився у 1889 році у бельгійському місті Влахенбергу (Фландрія), навчався спочатку в художній школі в Генті, потім покинув Бельгію і переїхав до Швейцарії. Згодом, у 1911 році, оселився в Парижі. Напередодні першої світової війни Мазерель — один із друзів Ромена Роллана. Вже тоді він починає шукати для своїх творів такої фор-

ми, яка була б зрозуміла не лише обмеженому колу знавців. У період з 1917 до 1920 року кожний номер швейцарської газети «Фей» виходить з якимсь його малюнком на актуальні теми. З 1920 по 1928 рік він співробітничає в журналі «Клярте» Анрі Барбюса, з 1928 по 1935 — у паризькій газеті «Монд», потім працює в інших часописах.

Активна діяльність художника-агітатора не перешкоджала його творчості в царині гравюри, яка, по суті, становить найвагоміший компонент його доробку. Твори Мазереля — переважно дереворити. Вони часто з'являлися у сотнях екземплярів, бо адресовані були широким масам. Тематика їх найрізноманітніша, проте у творчості Мазереля найвиразніше виявляються соціальні тенденції. Гравюри його мають тонкий малюнок, де головний мотив не губиться в подробицях. Він показує дію, передає її лаконічно, часом декоративно. Мазерель вміло дозує чорне і біле, добиваючись у своїх дереворитах чудового світлового ефекту.

Гравюри Мазереля репродукувалися в численних збірниках і здобули світову славу. Він створив серії дереворитів «Місто», «Страж-

Франс Мазерель. Розстріл. 1918.

дання людини», «Ідея», «Сонце», та роман у малюнках «Мій часослов». Ілюстрував «Тіля Уленшпигеля». Для «Жана Крістофа» зробив у 1925—1927 роках 600 дереворитів. Після другої світової війни (під час якої він брав участь у французькому Опорі) Мазерель оселився в Німечці, де створив такі гравюри, як «Мій край», «Шлях людей» та ін.

Франс Мазереля справедливо називали захисником скривджених. Він був митцем, щиро відданим ідеям справедливості й свободи.

Франс Мазерель. Відчай. Дереворит. 1930.

ФІЛЬМ-ОБВИНУВАННЯ

У Чилі часто вживають термін «соціальне кіно». Йдеться про щире прагнення кіномитців відійти від сліпого наслідування іноземних, переважно голлівудських стандартів, перейти до зображення на екрані найважливіших національних проблем, до висвітлення глибоких соціальних змін, що хвилюють країну.

Успіхи в цьому напрямку вже поставили чилійське кіномистецтво на одне з провідних місць у Латинській Америці. Новим визначним явищем

національної кінематографії є фільм режисера Чарлі Ельсесера «Свідки».

У Чілі добре знають термін «лотеадорес де брукс». Так тут називали ще недавно — тепер з цим уряд Альянде рішуче бореться! — «шахраїв великого масштабу», тих, хто, користуючись підтримкою чиновників-хабарників, створював різні липозі фірми, які займалися продажем неіснуючих земельних ділянок, будинків, крамничок тощо. Це було справжнє лихо. А боротися з цими «лотеадорес» люди просто боялися, бо найманці шахраїв жорстоко розправлялись з тими, хто наважувався виступити проти них. У фільмі «Свідки» розповідається історія однієї з таких зграй.

В цьому фільмі з великою силою, на одностайну думку чилійської критики, подано правдиву картину недавнього і ще не повністю подоланого минулого країни. «Обвинуваченням проти тих, хто намагається повернути нас до старого», — називає цей фільм газета «Ель Сігло»

РУТ БЕРГХАУЗ

І «БЕРЛІНЕР АНСАМБЛЬ»

...Порожні ряди крісел ледь-ледь освітлені кількома червоними лампами. Біля сцени невеличка група людей про щось сперечається. Іде репетиція. Постановкою керує Рут Бергхауз.

Після смерті відомої актриси Елени Вайгель, яка очолювала «Берлінер ансамбль», постало питання про її наступника. Ним стала Рут Бергхауз.

Елена Вайгель керувала театром Брехта понад 20 років, і її творча особистість глибоко позначилася на виконавській манері художнього колективу.

Коли Е. Вайгель померла, Р. Бергхауз саме працювала над п'єсою Брехта «Гвинтівки Тереси Каррар». На початку минулого року вона організувала обговорення одного з перших творів драматурга «У джунглях міст». Під її керівництвом тривали репетиції брехтівського «Життя Галілея».

Серед завдань, які поклали перед новою керівницею, особливо невідкладними були дві справи — підготуватися до гастролей у Радянському Союзі і розробити нову програму на

Рут Бергхауз.

сезон 1973 року, куди ввійшли б вистави, присвячені 75-й річниці з дня народження Бертольта Брехта. Крім того, новий режисер «Берлінер ансамбль» готує заплановану на сезон цього року прем'єру однієї з останніх п'єс Брехта — «Турандот, або Конгрес праль».

НОВА КНИЖКА

П'ЄРА АБРААМА

«Три брати» (видавництво «Едітер франсе реюні», передмова Жака Дюкло) — нова книжка П'єра Абраама, письменника-комуніста, головного редактора журналу «Ероп».

У ній автор розповідає про долю двох своїх братів і про батька, а також про те, що йому самому довелося пережити за дві світові війни.

Під час першої світової війни П'єр Абраам був авіатором, брав участь у повітряних боях. Під час другої — був у лавах Опору. Книжка «Три брати» — не лише розповідь про себе та своїх рідних. Частина її присвячена народженню французької авіації. Оглядач газети «Леттр франсез» відзначає майстерність, з якою Абраам розповідає про інженерів, механіків, льотчиків, про їх щоденне життя,

розваги, про небезпеки, яких вони зазнавали.

Один розділ присвячений рідному братові автора Жану Рішару Блоку. Він називається «Мій брат, письменник».

У своєму інтерв'ю «Франс ну-вель» П'єр Абраам каже, — що головне в книжці «Три брати» — це відтворення умонастроїв і сподівань інтелігенції в період першої та другої світових воєн, коли краща частина її переймалася соціалістичними ідеями.

«Я одержав багато листів від читачів, робітників, у яких вони розповідають про те, який новий та цікавий для себе світ вони відкрили у цій книжці... Якщо моя книжка може прискорити усвідомлення інтелігенцією та робітниками їхньої спільної мети, я буду щасливий!»

ХУДОЖНИК— КОМУНІСТ

Газета «Унзере цайт» (ФРН) розповідає про нові роботи графіка Хорста Дітера Гельценлойхтера — цикл малюнків під загальною назвою «Гнані і голодні». Це гостро-політичні твори, тема яких — безправ'я, злидні й страждання трудящих у країнах капіталізму.

Робітник за походженням, Х. Д. Гельценлойхтер у мистецтві залишився вірний своєму класові. Він створює

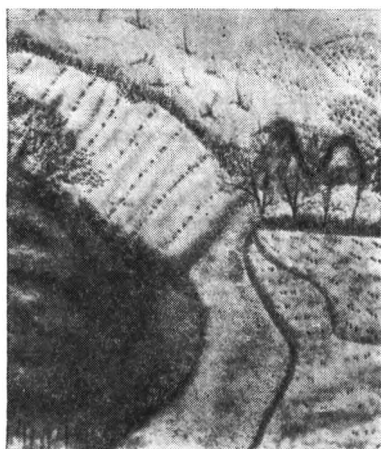
Один з аркушів циклу «Гнані і голодні».

плакати й листівки для Комуністичної партії, малюнки для заводських газет, політичні карикатури, ілюструє книжки. За його ініціативою в Дюссельдорфі створено об'єднання художників «Пролетенпрессе» із своїм експозиційним залом і видавництвом.

«Художник, якщо він справді прагне своїм мистецтвом брати участь у перетворенні світу, повинен тісно солідаризуватися з робітничим класом, жити його інтересами, залучитися до його політичної боротьби. Мене це привело до лав Комуністичної партії, якій я віддаю своє мистецтво», — такими словами Х. Д. Гельценлойхтер стверджує своє творче кредо.

МИСТЕЦТВО «СУМІ»

Сумі — один з найдавніших стилів японського традиційного малярства. Художники, що працюють у цій манері, використовують особливу фарбу — сумі, яку вони наносять на рисовий папір. Більшість композицій у стилі сумі монохромні, проте є й багатобарвні твори.

Кеї Курода. Берег річки.

Група художників сумі нещодавно показала 49 картин на своїй другій виставці в Токіо. Митці групи поєднують традиційну манеру в досягненнями сучасного малярства.

Б И К И І АПОДЕРАДОС

Корида без романтики

Коли навесні минулого року поширилися чутки про намір іспанських тореро оголосити загальний страйк, багато хто здивувався: «Найромантичніша професія і раптом якісь економічні, а то й політичні вимоги? Це неймовірно!»

Та іспанська дійсність спростовує овіяні романтикою уявлення і про кориду, і про саму професію тореадора. Бій биків в Іспанії, всупереч усім національним традиціям, перетворений тепер на бізнес, на джерело величезних прибутків.

Менеджерів від кориди називають «аподерадос» і для тореро нема слова ненавистішого, ніж це. Кожен аподерадос дивиться на свого тореро як на знаряддя прибутку.

Уславлений іспанський тореадор, колишній улюбленець публіки Бельмонте з

гіркотою говорить про свою професію: «Треба бути дуже бідним, щоб мріяти стати тореро, треба довго голодувати, щоб обрати цю роботу. Раніше я гадав, що мій ворог — це бик. Потім зрозумів, що помилявся, бо найлютіший ворог тореро — це аподерадос!»

На плакатах і афішах, що сповіщають про бій биків, стоять слова: «Корида відбудеться з найвищого дозволу і за сприятливої погоди». Що стосується того «найвищого дозволу», то аподерадос по нього вже давно ні до кого не звертаються, бо чимало урядових чиновників, покликаних стежити за організацією і проведенням кориди, самі годуються з рук менеджерів. А на ускладнення, які часто приносить примхлива погода, аподерадос просто не зважають, — то не їхній клопіт.

Минулого року на Канарських островах було відкрито нову гігантську арену. Досвідчені тореро рішуче протестували проти цього. Вони нагадували, що на островах завжди дмуть сильні вітри, тому влаштовувати там кориди не варто, — тореро може заплутатися в своєму плащі, а це для нього дуже небезпечно.

Однак аподерадос приваблювала можливість добряче заробляти, адже на Канарські острови прибувають величезні натовпи туристів. І вони добилися від властей дозволу на будівництво арени. Через місяць першою жертвою став відомий тореро Хосе Мата: дув сильний вітер, і він заплутався в полах свого плаща. Бик швидко скористався з ситуації і підняв тореро на роги...

Аподерадос вдаються також до багатьох заборонених прийомів. Вони, наприклад, перед самим боєм підпилюють бинам роги. Для тварин це дуже болюча процедура, вони шаленіють і стають ще більш небезпечними для тореро.

Для любителів гострих відчуттів, а таких серед закордонних туристів чимало, влаштовуються — всупереч усім традиціям бою биків — особливо небезпечні кориди. Двоє впливових аподерадос — брати Нуньєс збудували в районі розкішного морського курорту Денія невелику арену. Вони придбали десяток диких биків, найняли маловідомих тореро, що не можуть знайти собі роботи в іншому місці, і влаштовують кориди. Про ці кориди в афішах так і сказано: «особливо небезпечні». Зрозуміло, що й ціни на квитки теж «особливо високі».

Мадридська вечірня газета «Пуєбл» змусила була визнати, що ніколи в історії кориди тореадори не були такими безправними і скривдженими, як тепер, ніколи не терпіли такою визиску, як нині. До речі, газета повідомила, що 1971 року під час бою биків сталося 200 нещасних випадків, внаслідок чого кілька тореадорів померло, чимало залишилися скаліченими на все життя.

Отже, можна зрозуміти, чому тореро змушені були вдатися до випробуваного в капіталістичному суспільстві засобу боротьби трудящих за свої права, до загального страйку. Вони вимагають підвищити плату за виступи, суворо дотримуватися встановлених правил, захистити їх від свавілля аподерадос.

Тореро виставили ще одну вимогу, яка особливо стривожила іспанські власті.

Ідеться про створення окремої профспілки тореадорів та всіх учасників кориди. До того ж тореро не зупинилися на цій вимозі. Як відомо, в Іспанії дозволено діяльність лише так званих «вертикальних профспілок», які перебувають під контролем франкістського режи-

му. Але останнім часом робітники створюють і свої нелегальні профспілкові ор-

ганізації «робітничі комісії». Тореро теж вирішили створити свої «робітничі комісії», які б захищали їхні права, допомагали боротися проти визискувачів — аподерадос.

В Іспанії діє понад 700 арен. Вони приносять прибутки аподерадос. Але державна скарбниця теж зацікавлена в кориді і не лише тому, що отримує 30 мільйонів доларів податку на рік, а насамперед завдяки можливості одержувати валюту від туристів. Уряд Іспанії визнає, що економіка країни повністю залежить від валюти, яку приносить іноземний туризм. Так, за офіційними даними, 1970 року це принесло Іспанії 1,4 мільярда доларів прибутку. І, звичайно, найбільше приваблює туристів корида. Відомий іспанський журналіст Т. Медіна пише, що «понад половина зарубіжних туристів приїздить до нас, на жаль, не заради картин Гойї в музеї Прадо, а саме заради кориди». Про це відверто заявив і міністр інформації та туризму Альфредо Санчес Белья.

За матеріалами зарубіжної преси

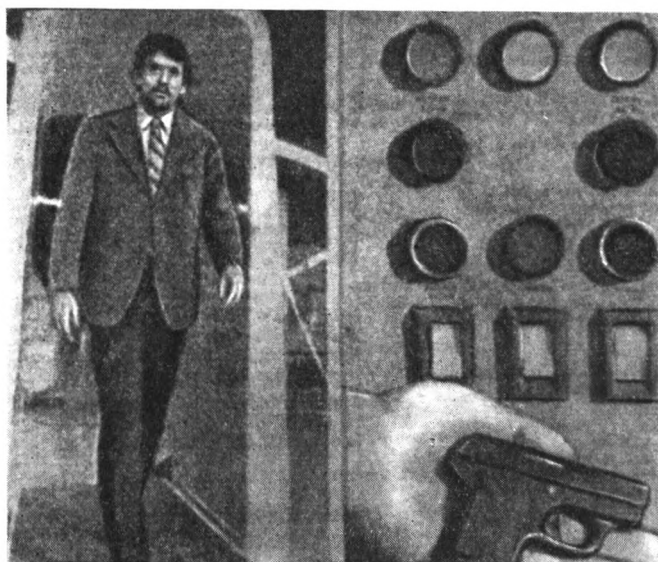
Під час кориди не завжди пермагає тореро. інколи буває й навпаки.

СЛІДКУЙ ЗА СИГНАЛАМИ

У Братиславі відкрито «транспортний парк» для дітей. Тут можна безплатно кататися на маленьких автомобілях, карах та різних візках, але спершу діти повинні скласти іспит з правил їзди по алеях та вивчити найважливіші сигнали. Над парком взяла шефство міліція Братислави.

ТУНЕЛЬ ПЕРЕВІРКИ

Авіакомпанії Західної Європи та США пропонують спосіб боротьби з повітряними піратами. Кожен пасажир перед посадкою в літак змушений буде проходити через тунель перевірки. Рентгенівські промені тунелю сполучені системою електронних приладів із спеціальними екранами, де добре видно, що лежить у валізах та кишенях пасажирів. Апаратура така досконала, що контролери можуть навіть перелічити кількість сорочок у чемоданах.

НЕПОПУЛЯРНА УСТАНОВА

Коли збирач податків французького містечка Мон-жискар підійшов вранці до своєї контори, він не знай-

шов вхідних дверей. Вони були замуровані. Такий сюрприз зробили непопулярній установі платники податків.

РЕЧІ ТИСЯЧОЛІТНЬОЇ ДАВНИНИ

В польському містечку Борусін археологи знайшли старовинний глиняний горщик тисячолітньої давнини, в якому лежали майстерно зроблений золотий ланцю-

жок та скринька, прикрашена витонченим різьбленням. У таких скриньках жінки тримали свої прикраси, лікарські рослини, амулети та різні реліквії.

ТРЕТІЙ У СВІТІ

Алмаз завбільшки з курчаче яйце знайдено на державних копалинях у Сьєрра-Леоне. Вага його 968,8 карата. Це третій за величиною алмаз у світі.

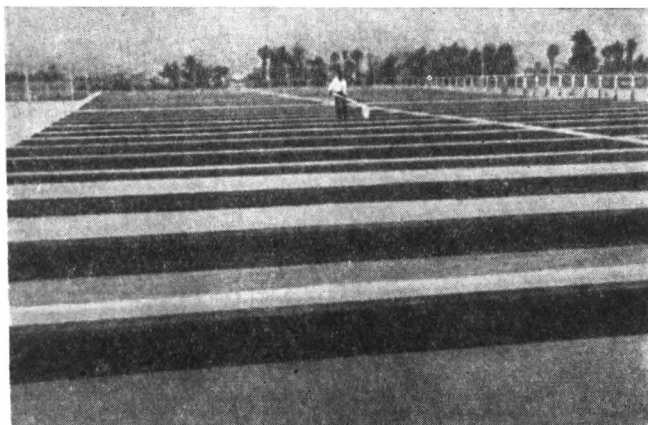

НОВЕ ІЗ СТАРОГО

Одна японська фірма почала виготовляти із старих велосипедних рам та автомобільних камер велосипеда, на яких можна пересуватися по воді і по болоту. Цей винахід одразу привернув увагу рибалок і мисливців, особливо ж він подобається хлопчикам.

ПЕРШЕ РИБОВОДНЕ ГОСПОДАРСТВО

За допомогою радянських фахівців у Ірані створено перше рибоводне господарство. На річці Сефід з'явилася система ставків і басейнів, де вирощують мальків і дорослу рибу.

МИСТЕЦТВО ПЕРЕВТІЛЕННЯ

В Сінгапурі недавно померла відома масажистка, яка мала серед своїх клієнтів кінозірок, дружин політичних діячів і жінок «вищого світу». Після смерті масажистки з'ясувалося, що то був... чоловік. Протягом сорока років він майстерно видавав себе за жінку.

НЕЗВИЧАЙНА ШКОЛА

У чеському місті Горжіце з 1884 року існує школа каменерізів. З її стін вийшли відомі чеські скульптори Ян Стурса і Богуміл Кафка. Тепер у школі навчаються 160 студентів, майбутніх каменерізів і скульпторів.

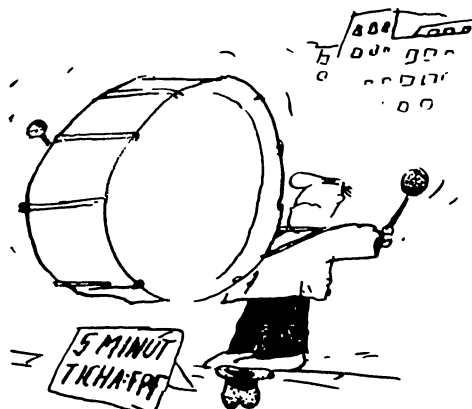
— Пожалуйте нас, бо ми скоро збожеволіємо! Адже ви ведете найнецензурніші телефонні розмови, які нам будь-коли доводилося підслуховувати!

«Нью-Йоркер», США.

— Доля жінки завжди однакова...

«Нью-Йоркер», США.

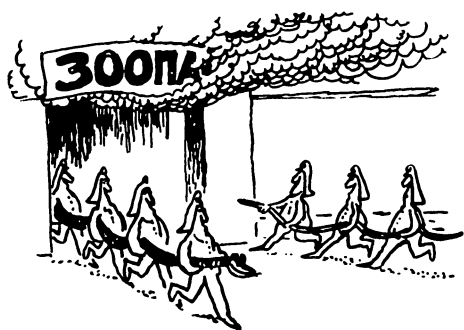

«Штерн», ФРН.

— Але ж, любий, скільки ми заощадили на готелях!..

«Панч», Англія.

«Пуркуа па», Бельгія.

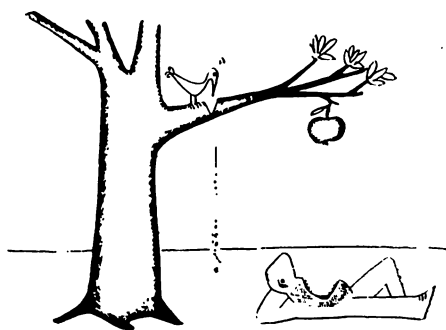

— Алло, йдуть Новаковські... Гавкати чи ні?

«Діюбраз», Чехословаччина.

«Панч», Англія.

«Урзіка», Румунія.

«Шпігель», ФРН.

— Дивно, але собака схожий на звичайну, нічим не примітну дворняжку.

«Панч», Англія.

АВТОРИ ЦЬОГО НОМЕРА:

Блага Димитрова (нар. 1922 р.) — відома болгарська письменниця, лауреат Димитровської премії, авторка понад десяти поетичних збірок, романів «Шлях до себе», «Дорога в об'їзд» (Див. «Всесвіт» 1970. № 9), «Страшний суд», «Лавина».

Десанка Максимович (нар. 1898 р.) — сербська поетеса і прозаїк, автор збірок «Поєзії» (1921), «Сад дитинства» (1927), «Зелений витязь» (1930), «Поет і батьківщина» (1946), «Я тут, вітчизно!» (1951), «Запах землі» (1955), «Говори тихо» (1962), «Прошу помилування» (1964) та багатьох інших.

Мирослав Крлежа (нар. 1893 р.) — хорватський поет, прозаїк, драматург, публіцист. Найважливіші поетичні твори М. Крлежі — «Пан» (1917), «Три симфонії» (1917), збірки «Поєзії» (I—II — 1918; III — 1919), «Лірика» (1919), «Книга лірики» (1932), «Балади Петрушки Керемпуха» (1936), «Пісні в темряві» (1937).

Васно Попа (нар. 1922 р.) — сербський поет, автор трьох поетичних книжок: «Кора» (1953), «Закляте поле» (1956), «Побічне небо» (1968).

Ізет Сарайлич (нар. 1930 р.) — сербський поет. Живе і працює в Сараєві, автор збірок «Зустріч» (1949), «Хвилина мовчання» (1960), «Транзит» (1962) та ін.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР Дмитро Павличко.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Андрій Білецький, Дмитро Білоус, Віра Дмитрук, Павло Загребельний, Дмитро Затонський, Віктор Коптілов, Юрій Кочубей, Микола Лукаш, Олег Микитенко (заст. головного редактора), **Воліна Пасічна, Леонід Первомайський, Олексій Полторацький, Юрій Смолич, Тетяна Якимович.**

Відповідальний секретар Богдан Чайковський.

Художній редактор Микола Коваленко.

«Весь мир» 1973, № 2
(на українском языке).

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
Орган Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами.

Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учет.-изд. листов 20,3. Тираж 54090
Цена 60 коп. Зак. 06248.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61. **Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.**

БФ 37338. Здано до набору 14. XI. 1972 р. Підписано до друку 20. XII. 1972 р.
Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,3. Тираж 54090. Ціна 60 коп. Зам. 06248.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна».
Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

ИНДЕКС 74089

Ціна 60 коп.